

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

ALLAHVERDİ ƏLİMİRZƏYEV

**ÖN ASIYANIN
MİXİ YAZI SİSTEMLƏRİ
VƏ
RELİKT DİLLƏRİ**

Bakı – 2021

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur*

Elmi redaktor: Rauf Məlikov,
 tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Əlimirzəyev A. Ön Asiyanın mixi yazı sistemləri və relikt dilləri.
Bakı: 2021, – 236 s.

Kitab Yaxın və Orta Şərqdə mövcud olmuş primitiv informasiya ötürücülərinin təkamülü nəticəsində meydana gələn qədim yazı sistemlərinə həsr edilib. Əsərdə 3000 il ərzində mixi işarələrlə gil kitabələrə əks olunmuş Şumer, Akkad, Elam, hurri, biayni kimi relikt dillər haqqında məlumatlar verilib. Bəşəriyyətin və tariximizin ilk yazılı dövrü bu dillərdə tərtib edilmiş mənbələrdə əks olunub. Kitab bu mənbələrin qrafikası və dilləri haqqında oxucuda təsəvvür yaratmağa hesablanıb. Zəngin illüstrativ material və yığcam linqvistik informasiya ilə təchiz olunmuş kitabdən Qədim Şərq tarixi ilə maraqlananlar, müqayisəli dilçiliklə məşğul olan mütəxəssislər yararlana, tarixçi magistrantlar isə Ön Asiyanın relikt dillərinin öyrənilməsində dərs vəsaiti kimi istifadə edə bilərlər.

ISBN 978-9952-8434-5-3

ELMİ REDAKTORDAN

Azərbaycanın yazılı tarixinin 2500 illik ən uzun dövrü Mesopotamiyanın, İranın və Anadolunun gil kitabələrində əks olunub. Mismara bənzər işarələr vasitəsilə öncə, onların ardınca Qədim Şərqin digər xalqları cəmiyyətin həyatında baş verən ictimai, siyasi, təsərrüfat və ideoloji əhəmiyyətli hadisələri gil kitabələrə həkk edirdilər. Bu xalqlar təkcə özlərinə aid olanları deyil, qonşu bölgələrdə cərəyan edən hadisələri də qeydə alırdılar. Məhz mixi yazılı kitabələrin məlumatları sayəsində Urmiya gölü hövzəsində yaşayan qədim Azərbaycan tayfalarının təsərrüfat həyatı, dini inancları, qonşuluqdakı dövlətlər və xalqlarla qarşılıqlı əlaqələri haqqında elmi biliklər toplamaq mümkün olmuşdur.

Əksər hallarda miladaqədərki tariximizin aktual problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçılarımız mixi yazılı ilk mənbələrdən edilən tərcümələrlə kifayətlənməli olmuşlar. Bunun başlıca səbəbi bu unikal yazı sisteminin və onun vasitəsilə əksini tapan reliktdillərin sirləri haqqında müraciət edə biləcəyimiz ümumiləşdirilmiş əsərin olmamasıdır. Belə bir əsər yazı mədəniyyətinin necə meydana gəldiyi, min illər öncə unudulmuş dillərin xüsusiyyətləri haqqında təsəvvürlərimizi zənginləşdirə bilər.

Beş il öncə AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda Magistratura təhsilinə start verildəndə mixi yazı sisteminin və Qədim Şərq dillərinin tədrisi t.ü.f.d., dosent A. Əlimirzəyevə həvalə olunmuşdu. Uzun illər müəllimi mərhum professor Yusif Yusifovdan aldığı elmi biliklər və mixi yazılı mətnlərin oxunmasında qazandığı təcrübə sayəsində A. Əlimirzəyev tədrisi mühazirə materialları formasında həyata keçirir, xüsusi dərs vəsaiti olmadığından mərhum tarixçilərimiz S. Qaşqayın və M. Mirzəyevin natamam mühazirə materiallarından istifadə edirdi. A. Əlimirzəyevin təqdim etdiyi bu kitab aşşurşünaslığın tədrisi istiqamətində Respublikamızda mövcud boşluğun aradan qaldırılmasına hesablanıb.

Əsər struktur baxımından bir-biri ilə üzvi surətdə bağlılığı olmayan istiqamətlər üzrə fəsillərə bölünüb. Birinci istiqamət birinci fəsildə mixi yazılı mətnlər haqqında ümumi məlumatı əhatə edir; oxucu bu mətnlərin kəşfi, mixi yazı sisteminin formalaşma mərhələləri, şifrəsinin açılması istiqamətində araşdırmaların tarixi, mövzu dairəsi, bəşər tarixinə bəxş etdiyi elmi və prak-

tiki yeniliklər haqqında ümumi informasiya əldə edir. Növbəti beş fəslin hər biri Ön Asiyada mövcud olmuş Şumer, Akkad, Elam, hurri-biayni və qədim fars dillərinin qrammatikasının ümumi xüsusiyyətlərinə həsr olunub. Elmi oçerk şəklində tərtib olunmuş bu fəsillər eyni zamanda mətnlərin transliterasiyasını və tərcüməsini ehtiva edən mətn nümunələri ilə tamamlanır. Kitabın diqqət çəkən özəlliklərindən biri də odur ki, müəllif hər bir dil haqqında məlumat verərkən əsas fonetik işarələrin qrafikasını da yerləşdirir, baxmayaraq ki, onların mənşəyi birdir. Çünki Yeni Aşşur kalliqrafiyası həmdövr Elam mətnlərinin qrafikasından xeyli fərqlidir. Əhəməni dövrü qədim pars (fars) mixi yazı mətnləri isə tamamilə fərqli qrafikada tərtib ediliblər. Dillərin qrammatikası ilə bağlı fəsillər qısa lüğət və müvafiq ədəbiyyatla təmin olunub.

Kitabın strukturunda digər iki istiqamət praktiki məşğələ üçün nəzərdə tutulub. Birinci halda ev tapşırığı kimi mətnlərin avtoqrafik təsvirlərini (vizual görüntüsünü) verməklə onların transliterasiyasını (qrafik oxunuşu) həyata keçirmək, digərində isə transliterasiya əsasında mətnlərin avtoqrafik təsvirlərini yaratmaq tələb olunur.

Sonda qeyd etmək istəyirəm ki, ağır zəhmət hesabına ərsəyə gələn bu kitab Azərbaycanda tarix elmində, eləcə də ümumi dilçilik sahəsində unikallığı ilə fərqlənən ilk dərs vəsaitidir. Müəllif elmi və texniki çətinliklərin öhdəsindən gəlməklə nəzərdə tutduğu dərs vəsaiti üçün optimal model qura bilmişdir. Respublikada aşşurşünaslıq elmində heç bir ənənənin olmadığını nəzərə alsaq bu iş bütövlükdə qənaətbəxş hesab edilə bilər. Kitabda relikt dillərə bərabər səviyyədə yer ayrılması başa düşüləndir. Nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında bəhs olunan yazı sistemləri və relikt dillər 2000 ildən artıqdır ki, istifadə olunmur və onlarla bağlı müəyyən məqamlar sirr olaraq qalır. Onlara aydınlıq gətirmək və aşşurşünas kadrının hazırlanması işi gələcək elmi araşdırmalara bağlıdır.

ÖN SÖZ

Ön Asiya bəşər övladının tarixində dahiyənə ixtiralarla, biri digərini əvəzləyən mədəniyyətlərə, fərqli düşüncə tərzinə və ictimai münasibətlərə, hərbi-siyasi münaqişələrə, xalqların böyük köçünə və daha neçə yeniliyə şahidlik edib. Yüzilliklər boyu bu coğrafiyada mövcud olmuş və hazırda istifadə olunmayan dillər və onların ifadə olunduqları yazı sistemləri ona görə maraq obyektı olmaqda qalır ki, onlar bəşər tarixində erkən sivilizasiyaların yaradıcılarına, sosial, tarixi və mədəni mirasın banilərində məxsus olub. Həç şübhəsiz ki, ictimai-siyasi proseslərin gedişinə təsir göstərən inqilabi nailiyyətlərin başında yazı mədəniyyəti durur. Yazının kəşfi, sözün həqiqi mənasında, bəşər tarixini “qədər” və “sonra” kimi iki mühüm mərhələyə bölməklə lokal icma münasibətlərindən sivil, mütərəqqi və davamlı qanunlarla idarə olunan cəmiyyətə keçidi təmin etdi. Hələ neolit dövrünün sonlarında – yazının meydana gəlməsinə aparan yolun başlanğıcında, icmalararası mal mübadiləsinə qoşulanlar müxtəlif formalı gil fiqurlardan istifadə etməklə yadda saxlaya bilməyəcəkləri informasiyanı çatdırmağa çalışırdılar. Təqribən 4 min il sonra malları, onların çeşid, keyfiyyət və kəmiyyət kimi parametrlərini bildirən gil fiqurların şəklini nəm gil lövhə üzərinə həkk etməklə Mesopotamiyanın cənubunda yaşayan lilər yazının ilk nümunələrini yaratmağa nail oldular. Qazanılan nailiyyətləri gil kitabələrə həkk etməklə, həm də, elmi biliklərin yayılmasına, gələcək nəsillərə ötürülməsinə və bu yolla da unudulmamasına imkan yarandı. Növbəti yüzilliklərdə primitiv piktografiya təkmilləşdi, işarələr forma dəyişikliyinə uğradı, sayları azaldı, onlara yeni mənalar əlavə etməklə səsləri və konkret dilin qrammatik xüsusiyyətlərini ifadə etmək imkanı yarandı. Siyasi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində şumerlilərin yaratdığı mixi yazı sistemi yaxın qonşuları olan babillilərin və aşşurluların, Dəclə və Fəratın hüdudlarını aşaraq digər xalqların (elamlıların, qərbi samilərin, hurrilərin, hetlərin və urartuluların) da ictimai həyatına daxil oldu. Mesopotamiyanın mədəni təsir sferasına daxil olanlarda da yazmağa meyil ənənə halını aldı. Tanrı və hökmdar heykəllərinin, hakimiyyət simvolu olan silahların, strateji əhəmiyyətli yollar üstündəki sıldırım qayaların, məbəd və sarayların özülünə qoyulan kərpiclərin üzərindəki yazı

işarələri ithaf mətnlərinin daşıyıcıları olmaqla yanaşı, eyni zamanda, ornament və ovsun mahiyyətli idilər; onlar təbəələrdən və gələcək nəsillərdən çox, tanrıların mərhəmətinə və himayəsinə hesablanmışdı. Mesopotamiyanın cənubunda meydana gələn yazı mədəniyyəti qonşuluqdakı xalqlarda özünəməxsus mixi formalı yazı sistemlərinin yaranmasının ideya mənbəyi oldu. Təsadüfi deyil ki, qədim Şərq xalqları tətbiq etdikləri mixi yazı sistemlərini termininə (**dub**) uyğun (aşşurlular və babillilər **tuppum**, elamlılar **tuppi**, hetlər və hurrilər **tupi**, parsılar **dipim**) adlandırırdılar. Bu termin dilimizdə işlənən *ədib*, *katib*, *məktəb* kimi sözlərdə yaşamaqdadır. Bundan əlavə, terminləri **dubsar** (“yazı yazan”), **musar** (“adını yazan”) və **gi-dub** (“yazı ləvazimatı”, hərfən: “qamış qələm”+“gil lövhə”) müasir dilimizdə, müvafiq olaraq, “*təbaşir*”, “*mirzə*” və “*kitab*” kimi səslənir.

Yeni eranın başlanğıcına qədər mixi yazılara maraq əhəmiyyətini saxlamaqda idi. Əhəməni imperiyasının süqutuna qədər onu praktiki əhəmiyyətinə görə öyrənirdilər; çünki dilindən asılı olmayaraq rəsmi sənədlərin böyük əksəriyyəti mixi işarələrlə tərtib olunurdu. Böyük İsgəndərin Şərqə zəfər yürüşündən sonra bu yazı sisteminə maraq simvolik mahiyyət aldı; mətnləri mixi işarələrlə yazmaqda yunanlar Şərqin mədəni irsinə ehtiramlarını ifadə edirdilər. Daha sadə olan arami konsonant yazı sisteminin geniş arealda sürətlə yayılması nəticədə mixi işarələrdən istifadəyə son qoydu; vaxtı ilə gil kitabələrə həkk olunanları (onların ümumi sayı yarım milyon civarındadır) növbəti yüzilliklərdə anlaya bilən yox idi. XVII əsrdən Avropanın elmi ictimaiyyətinin maraq dairəsinə düşən mixi yazılı mətnlər yalnız 2 əsrdən sonra müxtəlif ölkələrin zəka sahiblərinin əzmkar qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində ram olundu. Mixi yazıların ilk nümunələri avropalılarda nəm gil üzərinə həkk olunmuş quş ləpirləri təəssüratı yaratdığından bəziləri onların yazı olmadığını, ornament kimi tikililərin və ya saxsı qabların üzərinə həkk olunduğunu zənn edirdi. XIX əsrin ortalarından bu yazılara hamını qane edən ad tapıldı. İşarələr zahirən mismara bənzədiyindən ingilislər və fransızlar bu yazı stilini “cuneiform”, almanlar “keilschrift”, ruslar “клиновидные” (“клинообразные”, “клинопись”), türklər “çivi” (“çüy” sözündən), azərbaycanlılar isə əvvəllər “pazvarı”, sonralar “mismari” (ərəbcə “مسمار” sözündən), hazırda “mixi” (farsca “میخی” sözündən) adlandırırlar. Sonuncu forma dilimizin ahəng qanununa uyğun olmasa da, tarixi varisliyi əks

etdirdiyindən onu daha məqbul saymışıq, çünki babillilər və aşşurlular tətbiq etdikləri yazı işarələrini **mihistu** (və ya **mihiltu**; “mıx” sözünün pra-forması) adlandırırdılar.

Bu yazılar yüzlər boyu Yaxın və Orta Şərqi dini-ideoloji təlimlərini, etik-əxlaqi dəyərlərini əks etdirdiyindən qısa vaxt ərzində katolik kilsənin diqqətini cəlb etdi. Mixi yazılı mətnlərin elmi səviyyədə öyrənilməsində katolik rahiblərin (E.Hinks, A.Seys, V.Şeyl, A.Daymel, L.Leqran və başqaları) əməyi danılmazdır. Onlar gil kitabələrdə Bibliyada təsvir olunan peyğəmbərlərin və əfsanələrin tarixiliyini təsdiq edəcək faktların axtarışında idilər. Artıq sübut olunub ki, həqiqətən də, Şərqi səmavi kitablarında əksini tapan əfsanə və ideyalar gil kitabələrin dini-ədəbi irsindən qaynaqlanır. Tədqiqatın növbəti mərhələsində mixi yazılı kitabələrin məlumatları xalq və etnosların qədim tarixinin rekonstruksiyasına yönəldi. Nəticədə, əvvəllər varlığından xəbərsiz olduğumuz lilər, elamlılar, hurrilər, hetlər, biaynilər, amorilər və digər irili-xırdalı etnoslar (onlar heç antik dövrün müəlliflərinə də məlum deyildilər) üzə çıxarıldı. Müasir mərhələdə mixi yazılı kitabələr ilk mənbələr kimi Yaxın və Orta Şərqi, eləcə də həmhüdud bölgələrdəki dövlətlərin tarixinin qədim mərhələsinin öyrənilməsinə cəlb olunur. Bu mətnlər qədim xalqların dili, siyasi tarixi, iqtisadi durumu, qonşularla münasibətləri, duyğu və düşüncələri, birgəyaşayışı təmin etmək üçün yaratdıqları etik-mənəvi norma və qanunlar barədə təsəvvürün formalaşmasına imkan verir. Bu mətnlər həm də Mesopotamiyanın periferiyasında və həmhüdud bölgələrdə məskunlaşmış xalqların, parlayıb sönmüş dövlətlərin, qaynayıb qarışmış mədəniyyətlərin erkən tarixinin öyrənilməsində həlledici əhəmiyyətə malikdir. Mixi yazılı kitabələrin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, onlardakı məlumatlar antik dövr Yunan-Roma müəlliflərinin əsərlərindəki yanlışlıqları üzə çıxarmağa imkan verir və bu səbəbdən daha etibarlıdır. Məsələn, Herodot yazır ki, Əhəmənilərin zülmünə qarşı üsyan qaldırmış Smerdis (əsil adı Qaumata) hakimiyyətdə olduğu müddət ərzində əhalini vergilərdən azad etmişdir. Lakin Babildə Qaumatanın dövrü ilə tarixlənən rəsmi sənədlər bunu təkzib edir. Azərbaycanı Yaxın Şərq xalqları ilə birləşdirən orta q tarixi bağlar olduğundan mixi yazılı kitabələrdəki məlumatlardan bizə də pay düşüb. Şumer, Elam, Babil, Aşşur və Əhəməni kitabələri tarixi cənub torpaqlarımızda, Urmiya gölü hövzəsində, Urartu mənbələri isə həm də tarixi qərb

torpaqlarımızda (Naxçıvanda, Zəngəzurda) yaşayanların keçdiyi yüzilliklərə nəzər salmağa imkan yaradır.

Bu kitab Azərbaycan tarixi ilə əlaqəli məlumatlar verən mixi yazı sistemləri və dilləri haqqında öçerklər şəklində tərtib olunub. Şumer, Akkad (Aşşur-Babil), Elam, hurri və ona qohum olan biayni (Urartu), eləcə də, qədim fars dillərinə həsr olunmuş öçerklər informativ xarakterlidir və bu dillərin bütövlükdə mənimsənilməsinə hesablanmayıb. Kitabla Mesopotamiya mənşəli mixi yazı sistemindən istifadə edən digər toplumların – eblalılardan və hetlərin dili barədə informasiya daxil edilməyib, çünki bu dillərdəki mətnlərdə Azərbaycan tarixi ilə bağlı materiallar yox dərəcəsidir (onların məlumatları Suriyanın və Türkiyənin tarixinin öyrənilməsi və müqayisəli dilçilik baxımından maraq kəsib edir). Məqsədimiz qədim tarix ixtisasını seçən magistrantlarda tariximizlə bağlı mixi yazılı ilk mənbələrin məzmununu anlamaqda vacib bilikləri çatdırmaqdır. Bu mənbələrin mühüm qismi (əsasən, hərbi xronika) dəfələrlə tədqiq olunub və müxtəlif dillərə tərcümə edilib. Bu sahədə yerli kadrların (S.Qaşqay, M.Mirzəyev, A.Əlimirzəyev) gücü ilə Azərbaycanda da müəyyən qədər iş görüldü, lakin onlar yetərli deyil. Yalnız yeni kadrlar yetişdirmək və onları mixi mətnlərin tədqiqinə yönəltməklə qədim dövr tariximizin mənbəşünaslıq bazasını zənginləşdirmək mümkündür.

Unudulmuş yazı sistemlərinin, o cümlədən, mixi yazılı kitabələrin tədrisi ağır zəhmət tələb edən sahədir. Əvvəla, yüzilliklər boyu Ön Asiyada “*lingua franka*” (beynəlxalq yazı stili) kimi tətbiq olunan mixi işarələrdən istifadə edənlərin dilləri hələ miladdan xeyli əvvəl ünsiyyət vasitəsi funksiyasını itirdiyindən ölü dillərə çevrilmişdir. Məsələn, müasir dillərlə genetik bağlılığı təyin edilmədiyindən Şumer və Elam kimi reliktdillərin leksik fondu, morfoloji strukturu və digər qrammatik normaları yetərinə öyrənilməyib. Digər çətinlik Respublikamızda mixi yazıların tədrisində təcrübənin olmaması ilə bağlıdır. Sovet urartuşünaslığının banisi İ.İ.Meşşaninov uzun illər respublikamızda elmi fəaliyyət göstərsə də mixi yazıların tədrisinə cəlb olunmamışdı. 1960-70-ci illərdə Y.Yusifov, İ.Əliyev, S.Qaşqay və M.Mirzəyev Moskva və Leninqradda (indiki Sankt-Peterburqda) sovet aşşurşünaslıq məktəbinin İ.M.Dyakonov, A.Lipin, A.Qlebov kimi tanınmış nümayəndələrindən dərslər alsalar da, biliklərini akademik səviyyədə tədrisə cəlb edə

bilmədilər. Bu tədrisi zəruri edən amillərdən biri də yüzlərlə mixi yazılı mətnin tarixi Azərbaycan torpaqlarında aşkara çıxarılmasıdır; onları bir araya toplayıb nəşr etməyə ehtiyac var. Son onilliklərdə aşşurşünaslığın (mixi yazılı mətnləri öyrənən elm sahəsi) inkişafı nəticəsində elmi dövriyyəyə yeni mənbələr daxil olduğundan və bəzi oxunuşlar köhnəldiyindən 1950-1970-ci illərdə formalaşan təsəvvürlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi gündəmə gəlir. Tariximizlə bağlı maraqlı detalları əks etdirən rəsmi təsərrüfat hesabatlarının və qeyri-rəsmi ilk mənbələrin (məsələn, Şumer-Akkad dövrünün dini-bədii məzmunlu kompozisiyaları) tədqiqinə xüsusilə böyük tələbat var. Mixi yazılı mətnlərdə müxtəlif adlarla təqdim olunan əcdadlarımız öz dillərindən yazılı nişanə qoymasalar da Mesopotamiyanın yazı mədəniyyətindən xəbərdar olmuşlar. Mesopotamiya mirzələri onların adlarından qazandıqları qələbələri şərəfinə tanrılara xitabən mətnlər yazırdılar. Qarşılıqlı mədəni əlaqələr nəticəsində əcdadlarımızın dillərinə yeni sözlər daxil olurdu və onların bəziləri indi də işlənməkdədir. Mixi yazılı kitabələrin öyrənilməsinin bir müsbət cəhəti də etnik kimliyimizin formalaşması prosesində iştirakı olan toplumlar haqqında biliklərin artmasıdır.

Mixi yazıların tarixçi gənclərimizə Ali təhsilin magistratura pilləsində yardımçı fənn kimi tədrisi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin qərarına əsasən həyata keçirilir. Bu kitab 2016-2018-ci tədris illərində deyilmiş mühazirələrin əsasında hazırlanıb. Məqsədimiz heç də linqvistik faktların dərin nəzəri təhlilini vermək olmayıb; bunun üçün özümüzü kifayət qədər səriştəli hesab etmirik. Kitabda verilən linqvistik oçerklər məlumat xarakterlidir, hətta bəzi müddəalar indiyədək mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır.

Qədim dillərdə yazılmış mətnlərin tərcüməsi ağır zəhmət tələb edir. Əsas çətinlik ondadır ki, Şumer və Elam kimi bəzi dillər hələ miladdan xeyli əvvəl ünsiyyət vasitəsi funksiyasını itirdiyindən, ölü dillərə çevrilmişlər. Müasir dillərlə genetik bağlılığı təyin edilmədiyindən, bu dillərin leksik fondu, morfoloji strukturu və digər qrammatik xüsusiyyətləri tam bərpa olunmayıb. Bu baxımdan Şumer və Elam dillərində yazılan mətnlərin tərcüməsi bəzi hallarda şərtidir. Bütün hallarda tərcümə zamanı qədim mətnlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin maksimal dərəcədə gözlənilməsinə diqqət yetirilmişdir. Təqdim olunan kitab respublikamızda relikt dillərin tədqiqi və tədrisi istiqamətində ilk

təşəbbüsdür. Bu sahədə təcrübənin olmaması texniki çətinliklər yaradır. Onların bəzilərini aradan qaldırmaq mümkün olub. Məsələn, I fəsildə və digər fəsilərin qrammatika bölmələrində relikt dillərdən olan orijinal ifadələri ümumi mətndən fərqləndirmək üçün yağlı şriftdən istifadə olunub. Seçmə mətnlərin transliterasiyası zamanı sütun və sətirlərin sıra nömrələri də yağlı şriftlə verilir.

Kitabın ərsəyə gəlməsində və nəşrə hazırlanmasında əməyi keçən hər kəsə, o cümlədən Rusiya EA Şəq Əlyazmaları İnstitutunun Sankt-Peterburq bölməsinin Qədim Şərq şöbəsinin əməkdaşları – şumerşünaslar İ.Kanəvaya və N.Kozirevaya, aşşurşünas Q. Kaplana, şəxsi kitabxanasından istifadəyə şərait yaratdığına görə müəllimim, mərhum professorumuz Y.Yusifovun ailə üzvlərinə, eləcə də mixi yazılı kitabələrin avtoqrafik təsvirlərinin hazırlanmasında AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Qədim tarix şöbəsinin böyük elmi işçisi R.Əlizadəyə dərin təşəkkürümü bildirirəm.

I FƏSİL

Mixi yazılı mətnlər dəyərli ilk mənbə kimi

I.1. Yazılarla ilk tanışlıq. 1618-ci ildə ispan kralı III Filippin I Şah Abbasın hüzuruna göndərdiyi diplomatik heyətin nümayəndələri monax Antonio de Qouvea və hersoq don Qarsiya de Silva Fiqeroa öz hesabatlarında İran sarayının divarlarına həkk olunmuş möcüzəli işarələr haqqında məlumat verdilər və bununla da avropalılarda mixi yazılar haqqında ilk təsəvvür yarandı. 1621-ci ildə Venesiya konsulu Petro della Valle I Daranın Təxti-Cəmşiddəki (=Əhəməni dövlətinin paytaxtı Persepol) sarayının divarlarına həkk olunmuş qədim mətndən mismarlara bənzəyən 5 işarənin surətini çəkib özü ilə Avropaya gətirdi və düzgün olaraq bu fraqmentin soldan sağa yazıldığını təyin edə bildi. Beş il sonra Britaniya səfirliyinin katibi Tomas Herbert Persepoldakı fraqmentlərin surətini köçürdü. Lakin T. Herbertin təsvirləri ayrı-ayrı mətnlərə aid olduğundan (3 sətirlik mətn 2 fərqli yazı sisteminə, həm də qeyri-dəqiq köçürülmüşdü) Avropa elmi ictimaiyyətində bu yazılara maraq göstərənlərə xeyirdən çox, ziyan verdi. 1674-cü ildə fransız tacir Jan Şarden daha bir mətnin surətini çıxartdı. Bir qədər sonra “Ost-Hind” şirkətinin əməkdaşı Semüel Flauer Təxti-Cəmşiddəki sarayın divarına həkk olunmuş 23 işarədən ibarət mixi yazılı kitabənin surətini çıxartdı. Bu fraqment möcüzəli şəkildə holland səyyahı K. Vitsenin Dağıstanın Tarku kəndində daş üzərindən köçürüb 1692-ci ildə dərc etdiyi mətni təkrarlayırdı. Tarku mətni 1722-ci ildə Xəzərətrafi bölgəyə yürüşü zamanı I Pyoturu müşayiət edən Dmitri Kantemir tərəfindən təkrarən köçürülmüşdür. Uzun illər tanınmış alimlər (onların arasında E. Bürnuf, A. Holzman da var idi) bu mətnin sirrini açmaqda uğursuz cəhdlər etdilər. İşin perspektivsizliyini anlayan bəzi tədqiqatçılar bunun real mətn olmadığını, fərqli yazılardan köçürülmüş işarələr qrupu olduğunu hesab edirlər. 1778-ci ildə danimarkalı tədqiqatçı Karsten Nibur 13 il əvvəl Persepolun xarabalıqlarından köçürdüyü mətnlərin dəqiq surətlərini dərc etdi. İlk vaxtlar Persepoldan gətirilən təsvirlərin yazı olduğuna şübhə ilə yanaşanlar da var idi. XVIII əsrin sonunda Jan Jak Bartel və Jozef Boşan bu təsvirlərin 3 fərqli yazılara aid olduğunu sübut etdilər və beləcə Avropanın elmi dairələrində bu möcüzəli yazılara maraq yarandı. Onları elmi şəkildə ilk dəfə tədqiq edən K. Nibur müəyyənləşdirdi ki, Təxti-Cəmşiddəki mətnlər həqiqətən də 3 fərqli yazı sistemini və dilləri

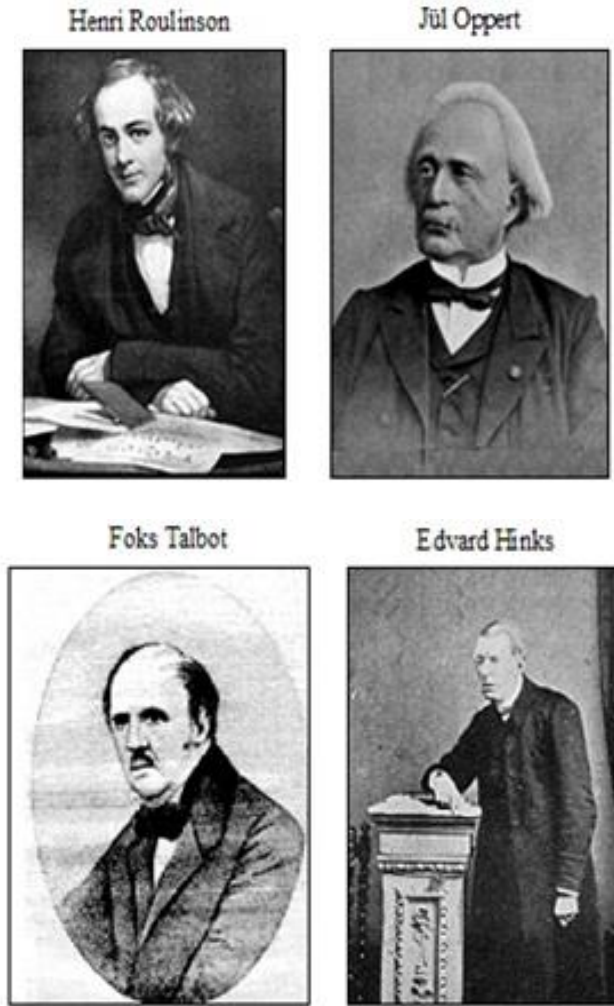
əks etdirir. Tixsen bu yazı sistemlərinin birində (sonralar bilindi ki, bu qədim fars dilindəki variant idi) işarələrin işlənmə dərəcəsini müəyyən etdi və 5-6 işarədən bir təkrarlanan “çəpəki” mixi işarənin “sözüyürücü” kimi işləndiyi fikrini irəli sürdü. Danimarkalı Münter Təxti-Cəmsiddəki mətnlərdən birinin qədim fars dilində olduğunu ehtimal edərək onların oxunuşuna töhfə verdi. O dövrdə İranın qədim dilləri haqqında kifayət qədər biliklər toplanmışdı (XVIII əsrin 70-ci illərində Anketil dü Perron Avestanın mətnlərini fransız dilinə tərcümə etmişdi) 1802-ci ildə Gettingen gimnaziyasında yunan və latın dillərini tədris edən Georq Qrotefend Təxti-Cəmsiddən gətirilən 2 qısa mətnin sirrini açmağa təşəbbüs göstərdi. Antik müəlliflərin Əhəməni şahlarının şəccərələri haqqında yazdıqlarına istinadən o müəyyən etdi ki, mətnlərdən biri I Daraya, digəri I Kserksə məxsusdur. Sonrakı illərin araşdırmaları nəticəsində G.Qrotefendin tədqiq etdiyi 12 işarədən 9-nun oxunuşunun düz olduğu sübuta yetirildi. 34 il sonra E.Byurnuf və Lassen fars mixi yazı sisteminin, 1853-cü ildə E.Norris Əhəməni dövrü Elamdilli mətnlərin sirrini açdı bildilər. 12 illik (1935-1847-ci illər) zəhmətdən sonra Henri Roulinson Bisütun kitabəsinin üzünü köçürə bildi və unudulmuş yazı sistemləri ilə maraqlananlar zəngin materialla təmin olundu. Q. Qrotefendin tədqiqatından xəbərsiz olan H. Roulinson Bisütun kitabəsinin fars variantındakı 18 işarənin oxunuşunu müəyyənləşdirə bildi. Kitabənin Babil variantındakı 200 işarənin (onların əksəriyyəti kitabənin Elam variantında da istifadə olunub) hecalı (sillabik) mənası H. Roulinson, Oppert və E. Hinks tərəfindən dəqiqləşdirildi. 1843-cü ildə Fransanın Mosuldakı konsulu Pol Emil Botta İraqın Xorsabad şəhərciyində (qədim Dur-Şarrukin) Aşşur hökmdarı II Sarqonun sarayını və çoxsaylı kitabələri aşkara çıxardı. 1845-1851-ci illərdə Britaniya diplomatı Henri Ostin Leyard Nimrud şəhərciyində (qədim Kalhu) Aşşur çarları II Aşşurnazirapalın, Sinahheribin saraylarını və Aşşurbanapalın kitabxanasını üzə çıxardı. 1852-1854-cü illərdə B. Pleysin Qoyuncuqda (qədim Neynəva/Nineviya, Aşşur dövlətinin digər paytaxtı) qazıntıları da zəngin material verdi. Növbəti illərdə digər arxeoloqların söyləri nəticəsində təxminən 100 min yazılı lövhə Aşşurbanapalın kitabxanasından, 150 min Sippardan, 10 minlərlə Nippurdan, Puzriş-Daqandan, Laqaşdan, Babildən və İraqın digər qədim şəhərlərindən aşkara çıxarıldı. Zəngin material Avropanın qabaqcıl dilçilərini və digər peşə sahiblərini – danimarkalı Rasmus Kristian Raskı, fransalı Ejen Bürnufu, norveçli Kristian Lasseni, alman Eduard Beri, fransız Jül Opperti, irlandiyalı Edvard Hinksi, ingilis Henri Roulinsonu, İ.Levensterni, J.Sen-Marteni, U.Foks-Talbotu və digərlərini vahid beynəlxalq komandada birləşdirdi. Onların birgə səyi nəticəsində qısa vaxtda mixi yazıların öyrənilməsində ciddi nailiyyətlər qazanıldı.

1.2. Aşşurşünaslıq elminin yaranması. 1857-ci ilin martında Londonda Kral Asiya cəmiyyəti İraqda arxeoloji qazıntılar zamanı Aşşur çarı I Tiqlat-palasarın yenidən tapılmış kitabəsi əsasında mixi yazıları oxuya bildiklərini iddia edən 4 şəxsi – Britaniya ordusunun zabiti H.Roulinsonu, irlandiyalı keşiş E.Hinks, fransız riyaziyyatçısı J.Opperti və ingilis mühəndisi U.Foks-Talbotu ayrı-ayrılıqda imtahana çəkdi.

Mixi yazı sisteminin sirrinin açılmasında bu yazının tətbiqi zamanı tərtib olunan ikidilli (Şumer-Akkad bilinqləri) mətnlər, işarələrin qrafikaya və mənalara uyğun siyahıları, sözlüklər, qrammatik kompendiumlar və s. həlledici rol oynadılar. Onların vasitəsi ilə işarələrin əvvəlki oxunuşları dəqiqləşdirildi. Məsələn, babillilərin Şimşək tanrısının ismi əvvəllər “Vul”, sonralar “Ramman” oxunduğu halda, indi “Adad” (və ya “Addu”) kimi qəbul olunub. Və ya, Uruk şəhər-dövlətinin əfsanəvi hökmdarı Gilqameşin isminin yazıldığı işarələr qrupunu əvvəllər **iz-du-bar** kimi oxuyurdular, mifik “Anzu[d]” quşunun (=Azərbaycan xalq nağıllarında Simurq quşu) ismi əvvəllər “İmduqud” (şumercə “ağır külək”) kimi oxunurdu və s.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Mesopotamiyanın həddlərindən kənarda (İran yaylasında, Anadoluda, Suriyada) analoji yazı sistemi ilə, lakin Şumer və Akkad dillərindən fərqli dillərdə tərtib olunmuş minlərlə kitabələr aşkar olundu. Müəyyən olundu ki, miladdan öncəki yüzilliklərdə qonşu xalqlar (ebllilər, elamlılar, hurrilər, hetlər, urartulular) bu yazı sistemini mənimsəmişlər. Müvafiq olaraq aşşurşünaslıqdan yeni spesifik sahələr (eb-laitika, elamşünaslıq, hettologiya, hurrişünaslıq, urartologiya) meydana gəldi. Semitologiya, türkologiya, sinologiya ilə müqayisədə aşşurşünaslıq bütövlükdə şərqşünaslıq elminin ən cavan sahəsidir. Mixi yazıların sirrinin açılması nəticəsində tarixin arxivinə atılmış neçə-neçə qədim dillər aşkara çıxarıldı.

İndiyədək Ön Asiyanın qədim şəhərlərindən yarım milyona yaxın piktografik və mixi yazılı tabletlər aşkara çıxarılıb. Onlar əsasən Ebladan (5000-dən çox), Alalaxdan (300), Abu-Salabihdən (500), Maridən (təqribən 24 min), Persepoldan (təqribən 30 min), Uqariddən (1500), Kanişdən (23 min), Drehemdən (100 min), Boğazköydən (30 min), Aşşurdan (16 min), Nuziddən (təqribən 18 min), Amarnadan (382), Sippardan (təqribən 30 min), Dur-Katlimudan (500), Girsudan (45 min), Nippurdan (60 min), Aşşurbana-palın kitabxanasından (təqribən 23 min) tapılıb. Mesopotamiyanın digər yerlərindən (Şemşara, İnqarra, Uxeymir, Varka, Bismaya, Mukayyar və s.) tapılmış tabletlərin ümumi sayı məlum deyil. Siyahıya eləcə də Elam (90-a yaxın), Urartu (600) və Əhəməni (200-dən artıq) şahlarının kitabələrini də əlavə etmək olar.

Şəkil 1. Aşşurşünaslığın baniləri

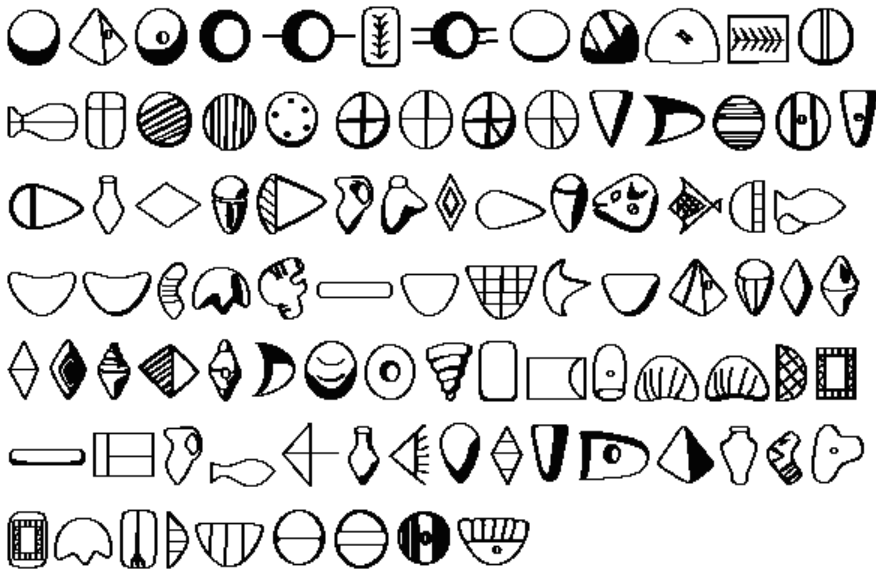
Hazırda dünyanın qabaqcıl ölkələrində bu yazıların oxunması və tədqiqi istiqamətində fəaliyyət göstərən elmi mərkəzlər (Çikaqoda Aşşurşünaslıq mərkəzi, Sankt-Peterburqda Şərq əlyazmaları institutu, Çorumda Hitit araşdırmaları mərkəzi, İraqda Babil tədqiqat mərkəzi, eləcə də, Britaniyanın, Almaniyanın, Fransanın mixi yazıların tədqiqi üzrə ixtisaslaşmış mərkəzləri) mövcuddur. Qərbin aparıcı universitetlərində aşşurşünaslığın spesifik sahələri üzrə elmi kadrların hazırlanması işi uğurla davam etdirilir. Tədris prosesində daha səliqəli olduğundan e.ə. I minilliyin Aşşur yazı stilindən istifadə olunur. *Journal of Cuneiform Studies* (Nyu Havendə), *Neuvelle Assyriologique Brèves et Utilitaires* (Parisdə), *Révue d'Assyriologie et d'Archéologie*

Oriental (Parisdə), "Revue hittite et asianique" (Parisdə), Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Londonda), Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft (Vyanada), Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete (Berlində), Acta Sumerologica (Xirosimada), Sumer (Bağdadda) kimi elmi jurnallar bütövlükdə Aşşurşünaslığa həsr olunub. Mənbələr Cuneiform texts from Babylonian tablets in the British Museum (1896-cı ildən Londonda), Vorderasiatische Schriftdenkmäler (1907-ci ildən Leipzig və Berlində), Musée national du Louvre. Département des antiquités orientales. Textes cunéiformes (1910-cu ildən Parisdə), Keilschrifturkunden aus Boghazkoi (1916-cı ildən Berlində), Archivi reali di Ebla (1985-ci ildən Romada), State Archives of Assyria (1980-ci ildən Helsinkidə), Royal Inscription of Mesopotamiya (1986-cı ildən Toronto, Buffalo, Londonda) kimi seriyalarla layihə şəklində nəşr olunur. Aşşurşünaslıq sahəsində son elmi nailiyyətlər şərqşünaslığın müxtəlif sahələri ilə bağlı Archiv für Orientforschung (Berlində), Iraq (Londonda), Journal of Near Eastern Studies (Çikaqoda), Orientalia (Romada) kimi jurnallarda dərc olunur.

I.3. Mesopotamiyada yazının meydana gəlməsi. Bəşər tarixində yazı mədəniyyətinin ilk rüşeymləri neolit dövrünün sonlarında yaranır. Ötən əsrdə qərbdə Beldibidən (Türkiyənin cənubunda) şərqdə Çanhu-Daroya (Pakistanın qərbində) qədər uzanan geniş bir əraziyə səpələnmiş neolit və eneolit məskənlərində, o cümlədən Mərkəzi Zaqrosun Gənc-Dərə, Təpə-Asiab, Təpə-Sarab, Təpə-Quran, Çoğa-Səfid, Şeh-Qabi kimi yaşayış yerlərində, aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 1-4 sm ölçüsündə gildən düzəldilmiş şar, disk, konus, romb, qövs, üçbucaq, piramida, silindr, kvadrat və s. formalı fiqurlar tapılırdı; ingilisdilli elmi ədəbiyyatda onları "tokens", rusdilli ədəbiyyatda, şərti olaraq, "jeton" adlandırırlar.

Fərqli mədəniyyətlərin yayıldığı məskənlərdə qeydə alındıqlarından onlar konkret bir etnosun və ya tayfanın ixtirası yox, ümumbəşəri nailiyyət hesab olunur. Bu fiqurlar Azərbaycanın Hacı Firuz, I Maxta, Alxantəpə kimi yaşayış yerlərində də tapılıb və inzibati idarəetmənin mühüm atributlarından sayılır. Ehtimal olunur ki, e.ə. VIII minillikdən etibarən bu fiqurlar qəbilələrarası əmtəə mübadiləsində tətbiq olunurdu (bax: şəkil 2).

Tokensləri sistemli şəkildə tədqiq edən xanım D.Şmandt-Besserat ilk dəfə olaraq onların bir qismi ilə ədədlərin, digərləri ilə mübadiləyə cəlb olunan mal və məhsulların bildirirdiyi fikrini irəli sürdü. F.Vala hesab edirdi ki, "barmaq" və "kiçik şar" formalı jeton-fiqurlar, müvafiq olaraq, "1" və "10" ədədlərini bildirirdi. Bundan əlavə "100" ("böyük şar"), "300" ("kiçik konus") və "1000" ("böyük konus") rəqəmləri üçün də xüsusi jeton-fiqurlar tətbiq olunurdu.

Şəkil 2. Tokenslər

Suzdan tapılan fiqurların bəzilərində dəliyin olması belə ehtimal etməyə əsas verir ki, onları iplə mübadilə predmetlərinə (məsələn, yağ küpünə, şərab bardağına, un kisəsinə və s.) bağlayırdılar. Əmtə mübadiləsinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq jeton-fiqurların da sayı artırdı. Ev heyvanları və heyvandarlıq məhsulları (yun, dəri, süd), sənətkarlıq məhsulları (parça, paltar, saxsı qablar, bilərzik, çarpayı və s.), ərzaq malları (çörək, yağ), ətriyyat və digər malları ifadə edən xüsusi jeton-fiqurlar tətbiq olunmağa başlayır. Bir mülahizəyə görə, disk – “qoyun”, “parça”, “yun”, konus – “çörək”, “ətriyyat”, oval – “yağ” və s. mənalarını ifadə edirdi.

Təxminən e.ə. 3200-ci ildə Uruk mədəniyyətinin yaradıcıları – , yenilik tətbiq edərək əvvəllər pərakəndə halda, yəni ayrı-ayrılıqda tətbiq olunan jetonları yumruq ölçüsündəki gil “zərfin” içinə yerləşdirməyə başlayırlar; məqsəd daşınma zamanı onların mühafizəsini təmin etmək idi (bax: şəkil 3). Belə bir “zərfi” alan, ona çatacaq informasiyanı bilmək üçün, onu qırmalı və içindəki jeton-fiqurları nəzərdən keçirməli idi. Şumerdə yaranan bu yenilik təxminən e.ə. 3100-cü ildən etibarən qonşu ərazilərə (Suriyada Cəbəl-Aruda və Həbibə-Kəbirə), o cümlədən Elama da yayılır. Suz, Təpə-Yahya, Təliməlian və Çoğa-Mişdən ümumilikdə 150 ədəd diametri 5-9 sm olan oval (sferik) formalı “zərflər” aşkar olunmuşdur. Bəzən gil fiqurların təsvirini yerləşdirildikləri “zərfin” səthinə çəkirdilər.

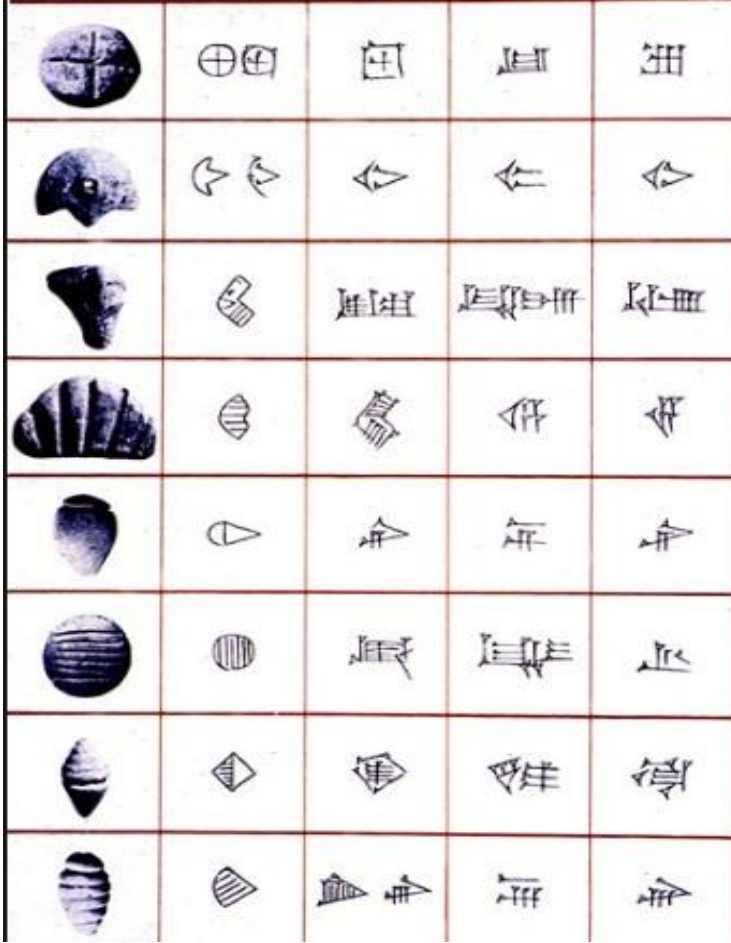
Şəkil 3. Tokenslər saxlanan “zərflər”

Son zamanlar geniş yayılmış nəzəriyyəyə əsasən bu jeton-fiqurlar Şumerdə piktoqrafik yazının meydana gəlməsinə həlledici təsir göstərmişdir. Jeton-fiqurlardan piktoqramlara keçid təxminən bu şəkildə bərpa olunur. Gil “zərflərin” üzərində onun içinə qoyulmuş jeton-fiqurların təsvir olunması bu sahədə birinci mərhələ idi. Bu təsvirlərin köməyi ilə “zərfin” içindəkilərin forma və sayının müəyyənləşdirilməsi mümkün olduğundan, “zərfi” qırmağa və içindəkiləri nəzərdən keçirməyə ehtiyac qalmırdı. Digər tərəfdən, çatdırılacaq informasiyanı “zərfin” üzərində “yazmaqla” jeton-fiqurlara olan tələbat da aradan qalxırdı, yəni onların təsviri kifayət edirdi. Şəkil 3-də Suzdakı I Akropolun XVIII təbəqəsindən tapılan belə “zərflərdən” biri verilib.

Bir qədər sonra tokenslərin təsvirini asanlaşdırmaq üçün gil “zərflər” dördkünc formaya salınır; beləcə qamış çubuq və dördkünc formalı gil lövhə yazı ləvazimatına çevrilir. Artıq sübut olunub ki, hansı xalqın kəşfi olmasına baxmayaraq Mesopotamiyanın yazı sisteminin kökündə “tokenslər” durmuşdu. Şəkil 4-də qoyun, inək, it, mis bumeranq (?), yağ küpü, yun örtük (?), mis qolbaq və ətir qabını ifadə edən “tokenslərin” piktoqrama və mixi işarəyə doğru təkamülü göstərilir.

Mesopotamiyanın ilk yazı nümunələri iri məbədlərin təsərrüfat əməliyyatlarına nəzarəti təmin etmək, gəliri, çıxarı və izafi məhsulun kəmiyyətini, inzibati və işçi heyətin sayını, ev heyvanlarının hesabını bilmək, öyrəşə və əkinə yararlı torpaqların sahəsinin və s. dəqiq hesabını aparmaq məqsədilə yaradılmışdı. Ovuc ölçüsündə olan gil lövhənin (=tablet) səthinə hesabatın aparıldığı məkan barədə məlumat verən ideoqrafik təsvirlər çəkilirdi. Hesabat əməliyyatlarında operativliyi təmin etmək üçün hələ ilkin mərhələdə “tokenslərin” əsasında uçota alınan əşyaların sxematik təsvirləri və onların kə-

miyyətlərini bildirən rəqəm-ədədlərlə bağlı simvolları istifadə olunurdu. İşarələr gəmişdən yonulmuş qələmin ucu ilə nəm gil lövhə üzərinə basmaqla həkk olunurdu. Bəzən lövhənin üzərinə yüksək keyfiyyətli gildən nazik təbəqə sürtülürdü; bu işarələrin xırda detallarını da yazmağa imkan verirdi.

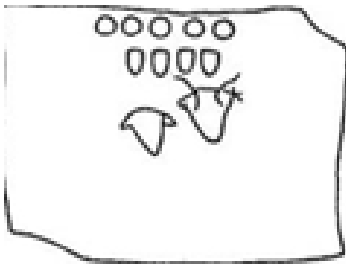
Şəkil 4. "Tokenslərdən" piktoqramlara və mixi işarələrə keçid

Ən qədim lövhələrin bəzilərində dəliyin olması güman etməyə əsas verir ki, onları iplə məhsulların üzərinə bağlayırdılar. Yəni onlardan yarıq (birka) kimi istifadə olunurdu. İlk mərhələdə hər gil lövhə bir hesab əməliyyatı üçün nəzərdə tutulurdu və lövhənin arxa tərəfindən istifadə olunmurdu. Gil lövhənin üzərinə aid olduğu əşyanın miqdarını ifadə edən "1" və "10" rəqəmlərini bildirən simvollar alt-alta yazılırdı (bax: şəkil 5).

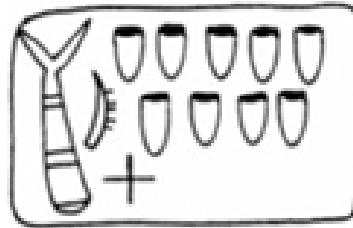

Şəkil 5.

Lakin az müddət sonra belə lövhələrdəki informasiyanın hansı əşya ilə bağlı olduğu yaddan çıxırdı, bu səbəbdən rəqəm-simvolların yanında kəmiyyətini ifadə etdiyi əşyanı simvolizə edən işarə əlavə olundu. Məsələn, şəkil 6^a -da təsviri verilmiş lövhədə 54 baş qaramalın, 6^b-də təsviri verilmiş lövhədə isə 9 baş keçinin uçotu qeyd olunub.

a

b

Şəkil 6. Qaramalın və keçilərin hesabı.

Bir qədər sonra hesabata cəlb olunan obyektı bildirən işarə, sonra onun kəmiyyətini bildirən rəqəmlər yazılırdı, nisbətən sonra uçot obyektinin kimdən alındığı və ya kimə verildiyini bildirən “ünvanlar” meydana gəlir. Tədrisən bir lövhədə 2 və daha artıq əməliyyat qeydə alınmağa başlayır. Bu zaman yazıda aşağıdakı yeniliklər meydana gəlir:

1) bir əməliyyatı digərindən ayırmaq üçün lövhənin üzərinə üfqi, nisbətən sonra həm üfqi, həm də şaquli xətlər çəkilir və yaranan hər xananın içinə bir uçot əməliyyatı qeyd olunurdu. Məsələn, şəkil 7^a -da təsviri verilmiş arxaik lövhəcikdə mətn sətir və sütunlara bölünməyib; burada ilahə İnannanın məbədi üçün 2 qoyunun ayrılması qeyd olunub. Şəkil 7^b -də təsviri ve-

rilmiş nisbətən sonrakı vaxta aid gil lövhəcikdə mətn sütun və sətirlərə bölünüb. Lövhəciyin yuxarı sətrinin 4 xanasında 4 müxtəlif ünvana taxıl veril-məsinin uçuotu aparılıb; aşağı sətirdə hesabatı qeydə alan haqqında məlu-mat verilib.

2) lövhənin səthinə qənaət məqsədi ilə kəmiyyətin simvolları iki cərgə-də yazılmağa başlanır və həmin mərhələdə maye və dənəvari məhsulların miqdarını daha dəqiq bildirmək üçün kəsirli ədədləri (“1/5”, “1/10”, “1/25” və s.) ifadə edən simvollar yaranır (bax: şəkil 7c). Başqa sözlə, ölçü sistem-ləri formalaşır.

3) e.ə. III minilliyin ortalarında semantik baxımdan bir-birini tamamlə-yan 2 işarəni kombinə etməklə liqaturlar yaranır . Məsələn, “QUŞ” və “YU-MURTA” işarələrini kombinə etməklə “döğmaq”, “TAXIL” və “QUŞ” işarələrini kombinə etməklə “yemləmək” fikri çatdırılırdı. Bu yolla işarələ-rin sayı artırıldı.

Şəkil 7. Ünvanlı hesabat sənədləri

4) hesab əməliyyatlarının intensivləşməsi ilə gil lövhənin arxa tərəfin-dən də yazı məqsədilə (adətən yekunu qeyd etmək üçün) istifadə etməyə başlayırlar. Məsələn, şəkil 8^a-da təsviri verilən lövhənin üz tərəfində 4 müxtəlif ünvana saxsı qablarda ev quşları üçün arpanın verilməsinə dair qeyd aparılıb; lövhənin arxa tərəfində isə yemin ümumi miqdarı göstərilib. Şəkil 8^b-də təsviri verilən lövhənin üz tərəfində 2 fərqli ünvan üzrə 25 ke-çinin və 5 çəpişin verildiyi qeyd olunub; lövhənin arxa tərəfində isə dava-rın ümumi sayı göstərilib

Şəkil 8. Ev quşlarına ayrılan arpanın hesabı (tablet a) və
davarın uçuşu (tablet b).

Cümlənin tərkibindəki ideoqrafik işarələr lövhənin yuxarı sağ küncündən başlamaqla yuxarıdan aşağıya doğru yazılırdı. Lakin yuxarıdan aşağıya doğru yazmanın yorucu olduğunu anlayan mirzələr bir qədər sonra yazıya başlamadan əvvəl lövhəni 90^0 sağa doğru döndərirdilər; nəticədə lövhənin sağ tərəfinin yuxarı küncü sol tərəfin yuxarı küncünə keçirdi. Daha çox informasiya yerləşdirmək üçün lövhənin arxa tərəfindən də istifadə etməyə başlayırlar. Arxa tərəfi yazmaq lazım olduqda lövhəni elə döndərirdilər ki, onun aşağı tərəfi yuxarıya keçirdi. Bu əməliyyatdan sonra arxa tərəf də şaquli (bəzən də şaquli-üfiqi) xətlərlə sütunlara (bəzən də xanalara) bölünürdü. Sütunlara bölünmüş hər iki tərəfin yazılması aşağıdakı qayda ilə aparılırdı. Üz tərəfin mətni sol tərəfdəki sütunlardan başlayaraq yuxarıdan aşağıya doğru yazılırdı, əks tərəfin mətni isə sağ tərəfdəki sütunlardan başlayırdı. Mətn (xüsusilə bədii-mifoloji xarakterli əsərlər) 1 lövhəyə yerləşmədikdə, məzmunun ardıcılığını itirməmək üçün, ikinci lövhə əvvəlki lövhənin bitdiyini cümlə ilə başlayırdı, lakin bundan əvvəl **enuma eliş** (“nə zaman ki, yuxarıda”) ifadəsi yazılırdı. Yazı ləvazimatı kimi gil lövhənin ölçülərinə məhdudiyyət qoyulmurdu; ən kiçik lövhənin ölçüləri 1x1 sm, ən irisinin (onun üzərinə Aşşurahaiddinlə Ramateya adlı Mada şəhər başçısı arasında bağlanan müqavilənin mətni yazılıb) – 45,7x29,8 sm təşkil edir. İşarələr tədricən mixi forma aldıqca onların gil lövhə üzərinə həkk olunması texnikası dəyişir. Belə ki, əgər piktoqramlar rəsm kimi təsvir olunurdusa, mixi işarələr gamış (və ya taxta) qələmin ucunu gil lövhə üzərinə yavaşca basmaqla həkk olunurdu. İşarələrin əyri (qövsvari) elementləri düz xətlərlə əvəz olunurdu.

Operativ qaydada tərtib olunan uçot-mühasibat məzmunlu mətnlər adətən ovuc ölçüsündə olan gil lövhələrə yazılırdı. Gil yazı materialı olmaqla konus, silindr, prizma, çəllək formalarında da hazırlana bilərdi. Mətni böyük əhəmiyyət kəsb edən gil lövhələr xüsusi sobalarda bişirilirdi; bu yolla onların möhkəmliyi artırılırdı. Termik emaldan keçməyən gil lövhələr nəm və şoran torpaqda çox qaldıqda dağılırdı. Belə lövhələrin dağılmasının qarşısını almaq üçün torpağın altından çıxarılan lövhəni 1-2 gün sobada 700⁰ C temperaturda yandırırdılar. Sonra bu gil lövhə həftə ərzində distilə olunmuş suda saxlanılırdı, nəticədə tərkibindəki duzlardan təmizlənirdi. Bu prosedurlardan sonra gil lövhə tədqiqata daxil olur. Tədqiqatın birinci mərhələsində lövhə üzərindəki mətnin kalliqrafiyasına diqqət yetirilir. Salmamələri tərtib edən saray mirzələrinin xətti diktə altında cəld yazıya alışımsı sırası “stenoqrafiyin” xəttindən səliqəliyi ilə fərqlənir və bu səbəbdən işarələr asanlıqla identifikasiya olunur. Mətnin oxunuşunu təmin etmək üçün onun avtoqrafiyası (surəti) hazırlanır. Avtoqrafik təsvirdə lövhənin üz (obvers) və arxa (revers) tərəflərindəki, eləcə də, yuxarı, aşağı, sağ və sol yanlarındakı yazılar nəzərə alınmalıdır. Düzgün tərtib olunmuş avtoqrafiya əsasında işarələrin paleoqrafiyasını və bütövlükdə mətnin yazıldığı dövrü oxumadan dəqiq təyin etmək olar. Yeni Babil dövründə bəzi lövhələrdə yazılanların xülasəsi arami dilində yazılırdı. E.ə. I minilliyin əvvəllərində mixi mətnlərin bəzi nümunələri səthi nazik mum təbəqəsilə örtülmüş ensiz taxta lövhə üzərinə yazılırdı.

Şəkil 9. Şumer hökmdarı Ur-Nammunun mətninin orijinal və qeyri-orijinal (e.ə.I minilliyin Aşşur qrafikası ilə) variantları

Yaxın və Orta Şərqdə mixi yazı sistemi beynəlxalq yazı növü statusunda 3000 il tətbiq olundu. Bu müddətdə şumerlilərin önəmli təsərrüfat əməliyyatlarını qeydə almaq məqsədilə kəşf etdiyi piktoqrafik təsvirlər sxematik forma aldı və elementləri mismara bənzəyən işarələrə çevrildi. Bəzi alimlər hesab edir ki, Uruk IVC təbəqəsindən (e.ə. 3100) tapılan ən qədim piktoqrafik sənədlər Mesopotamiyanın şumerlilərəqədərki sakinlərinə aiddir və II Uruk mərhələsində bu primitiv yazı növünü mənimsəmişlər. Qonşuluqdakı xalqlar bu yazını bir qədər də sadələşdirərək öz dillərində müxtəlif məzmunlu mətnlər tərtib etdilər; nəticədə bu yazı sistemi qədim Şərqdə əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrildi. Onun yaradıcıları olan şumerlilər tarixin səhnəsindən silinsələr də, onların dili e.ə. II minilliyin ortalarında yazı ənənəsində, xüsusilə, bədii-mifoloji ədəbiyyat nümunələrində və dini ayinlərdə yaşamaqda davam edirdi. Sonrakı nəsillər şumerlilərin qoyduğu mirasa şahid çıxdılar, çünki onların mədəni yüksəlişinin kökündə şumerlilərin yazı sahəsindəki nailiyyəti dururdu. Bunu etiraf edən qədim mirzələrdən biri yazırdı: **dubsar eme gir numun zua anam dubsar** “mirzə Şumer dilini bilmirsə – mirzə deyil”.

Şumerlilərin yaratdığı mixi yazı sistemi 3000 il yaşadı. E.ə. IV əsrdə Əhəmənilər imperiyasında rəsmi dillərdən biri kimi tətbiq olunan Babil dialektinin tənəzzül keçirməsi bu yazı sisteminin tədricən aradan çıxmasına təsir etdi. Əhəmənilərin süqutu ilə imperiya təsərrüfatının kargüzarlıq dili olan elamdilli mətnlərin istifadəsi aradan qalxır. Selevkilər zamanında (e.ə. III-I yüzilliklər) mixi yazı sisteminin dirçəldilməsinə təşəbbüs göstərilir. Bu yazı ilə son mətn e.ə. 6-cı ildə tərtib olunub.

I.4. Rəsmi sənədlər: siyasi, iqtisadi mətnlər və hüquqi aktlar. Mixi yazılı mətnlər Qədim dünya tarixinə dair mövcud yazılı ilk mənbələrin $\frac{3}{4}$ hissəsini təşkil edir. Digər ilk mənbələrlə müqayisədə gil kitabələr zamanın təsirindən az ziyan çəkдилər; antik və orta əsr əlyazmalarını asanlıqla məhv edən alob onları daha da möhkəmlətdi. Mesopotamiya bürokratiyası bizə təxminən yarım milyon mətn miras qoyub, nə qədəri də torpaq altında kəşfini gözləməkdədir. Təkcə Şumer dilindəki yazılı gil lövhələrin sayı 100 mindən artıqdır və onlar dünyanın müxtəlif muzeylərinə səpələnib. E.ə. II minilliyin ortalarından etibarən mixi yazı sistemi bütün Yaxın Şərqdə əsas dəftərxana və rəsmi protokol vasitəsi olmuşdur. Təxmini hesablamalara görə indiyədək 60 min mixi yazılı mətn oxunub.

Mesopotamiyada mətnlər 5 mühüm məqsədlərlə tərtib olunurdu: inzibati sərəncamlar, qanunların kodifikasiyası, müqəddəs kanonların tərtibi, annalistika (salnaməçilik), elmi nailiyyətlər. Tarixi mətnlər təyinatına görə bir neçə qrupa bölünür: hökmdar siyahıları, salnamələr və ya hərbi xronikalar, şəxsi əşyalar üzərindəki ithaf xarakterli lakonik mətnlər və s. Rəsmi sənədlərin bütün növləri müəyyən olunmuş standart tələblər çərçivəsində tərtib

olunurdu. Bu həm sözlərin seçiminə, ifadələrin ardıcılığına, həm də gil lövhənin texniki parametrlərinə (sətirlərin bölgüsü, lövhənin forması və ölçüləri, sənədin tarixlənməsi, möhürün vurulması və s.) aiddir. Sənədlərin tərtibi prinsipləri yazıldığı yerdən və zamandan asılı olaraq dəyişə bilirdi.

Ümumiyyətlə, müxtəlif məqsədlərlə tərtib olunduqlarından mixi yazılı kitabələrin mövzu dairəsi olduqca genişdir. Onların arasında borc qeydləri, daşınmaz əmlakın (torpağın və evin) satqısı, icarəsi, vərəsəlik qaydasında ötürülməsi və bağışlanması ilə bağlı kontraktlar, administrativ və ştat işçilərinin siyahıları, muzzla çalışan işçilərin və qoşqu heyvanlarının uçotu, nikah müqavilələri, vergi ödəmələrinə dair qəbzələr, beynəlxalq ticarət müqavilələri, məhkəmə proseslərinin protokolları, əmək haqqı qismində ərzaq ödənişlərinə dair hesabatlar, rəsmi xarakterli məktublar, ezamiyə qaimələri, əkin sahələrinin və tikililərin “texniki pasportları”, qanunlar məəcəlləsi, elmi və bədii ədəbiyyat, hərbi xronikalar və i.ə. sənədlərə rast gəlinir. Bir sözlə, gündəlik həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, gil kitabələrdə onlar haqqında məlumat olmasın.

Tarixşünaslıq. Mesopotamiya sakinləri çox erkən yaşadıqları ölkənin tarixini yazmağa təşəbbüs göstərmişlər. İlk təşəbbüs e.ə. XXV əsrin ortalarında baş vermiş və Laqaş ilə Umma şəhər-dövlətləri arasında 100 il davam edən sərhəd münaqişəsinin tarixini əks etdirir. “Quzğunlar stelası” adlanan bu abidə fransız arxeoloqları tərəfindən XIX əsrin sonlarında tapılıb. Tarixşünaslığa dair şumerdilli mətnlər daha çox İsin sülaləsinin banisi İşbi-Erranın zamanında tərtib olunub. İşbi-Erra şumerlilərin sonuncu dövlətinin dağılmasında iştirak edən cəbhədə dursa da mənən özünü dən miras qalan hakimiyyətin legitim varisi kimi təqdim etdiyindən Cənubi Mesopotamiya şəhərlərinin 1000 illik siyasi tarixinin yazılmasını aktual hesab edirdi; onun hakimiyyətinin dini və siyasi mərkəzlərdə tanınması üçün bu vacib şərt idi. Onun zamanında şumerlilərin dini mərkəzi Nippur olduğundan oradakı Tummal (və ya İbmə) məbədinin tikintisinin tarixini əks etdirən mətn hazırlanır. Məbəd tarixşünaslığının ilk nümunəsi olan bu əsərdə Tummal məbəd kompleksinin inşasının və rekonstruksiyasının 7 əsrlik tarixi əks olunub. Təbii ki, bu əsərin yazılması zamanı həmin məbəddə qədim zamanlardan saxlanan ithaf xarakterli mətnlərdən istifadə olunub. İşbi-Erranın zamanında Cənubi Mesopotamiyadakı sülalələrin tarixinə həsr olunmuş əsərlər də tərtib olunmağa başlayır. Bu əsərlər müxtəlif şəhər-dövlətlərin çarlarının hakimiyyət müddətini göstərən siyahılar şəklində tərtib olunub. Müxtəlif variantlarda olmaları bu siyahıların fərqli yerlərdə yazıldığını və sonradan Nippura – “redaksiya mərkəzinə”, toplandığını söyləməyə əsas verir. Sülalə hakimiyyətinin tarixini yazmaq ənənəsi sonrakı yüzilliklərdə davam etdirilmiş, Babil, Aşşur, Elam, Het və digər dövlətlərin çar siyahılarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Rəsmi tarixi mənbələr sırasında beynəlxalq müqavilələr mühüm yer tutur. Onların ilk nümunəsi e.ə. XXII əsrin əvvəlində Akkad

çarı Naram-Suenlə Elamın baş kahini Kuktik-İnşuşinak arasında dostluq və qarşılıqlı yardımlaşma məqsədi ilə bağlanıb. Hərbi münaqişənin sonu kimi ilk sülh müqaviləsi III Hattuşili ilə II Ramzes arasında imzalanıb; müqavilənin mətni Misir, Akkad. Het dillərində yazılıb. Bənzər müqavilə Aşşur-Babil müharibəsinə son qoymaq üçün e.ə. IX əsrin sonunda V Şamsi-Adadla Marduk-zakir-şumi arasında bağlanıb. Vassal şərtlərlə müqavilələr Supilliumla Kurtivaza, Aşşurahaidinlə Mada şəhər başçıları arasında imzalanmışdır. Bütün müqavilə mətnlərində tanrılara müraciət mühüm yer tutur; onlar müqavilənin şərtlərini pozanları cəzalandırmalı idi. Aşşur çarları öz təbəələri ilə də müqavilə (xartiya) bağlayırdılar (məsələn, II Sarqonun Aşşur şəhərinin sakinlərinin vergilərdən azad olunmasına dair xartiyası). Şah xüsusi fərmanla səlahiyyətli nümayəndələrinin funksiyalarını təyin edirdi.

E.ə. II minilliyin sonlarında Arikdeniludan başlayaraq Aşşur çarlarının hərbi səfərlərini xronoloji ardıcılıqla təsvir edən iri həcmli xüsusi tip mətnlər meydana gəlir və salnamə (annalistika) ədəbiyyatının gözəl nümunələri yaranır (məsələn, I Tiqlatpalasarin, II Aşşurnazirapalın, III Salmanasarin, Aşşurbanapalın və digər çarların salnamələri). Ola bilsin ki, Aşşurda bu janr het ənənəsinin təsiri ilə yaranıb, çünki Babilistanda bu janr papulyarlıq qazana bilməmişdi (buna baxmayaraq ilk salnamələr daha bədii olan Babil dialektində tərtib olunurdu).

İqtisadi sənədlər. Piktoqrafik işarələrlə yazılmış ən qədim gil lövhələr Urukun, Cəmdət-Nəsrin və Urun məbədlərində tərtib olunub və onlarda bu məbədlərin təsərrüfatında baş verən əməliyyatların (ambara vergi və ianələr qismində daxil olan mal və məhsullar, ambardan müxtəlif məqsədlər üçün edilən ödəmələr, məbədin torpaq fondundan əkin sahələrinin icarəyə verilməsi, məbədin mal-qarasının çoban və naxırçılara bəslənməyə verilməsi və s.) hesabı qeydə alınıb. Bu tip sənədlərin toplandığı arxivlər indiki Drexem və Cohada tapılıb; onlar III Ur sülaləsinin dövlət təsərrüfatlarının iqtisadi həyatını əks etdirir. Artıq o vaxt yazı lövhəsinin qabırğa hissəsində rəqəm-simvollar yazılırdı; bu üsul lövhələrin saxlanılma yerində tapılmasını asanlaşdırırdı. Bəzən lövhələrin saxlandığı səbətəin kənarına onlarda yazılan informasiyadan xəbər verən yarıq (= "birka") bağlanırdı. Saray və məbəd administrasiyalarının gündəlik fəaliyyətini əks etdirən uçot-hesabat sənədlərində əməliyyatların obyektı, kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri, xarakteri, tərtibat tarixi, əməliyyata cəlb olunanların adları, hətta əməliyyata məsul şəxs göstərilirdi.

Təsərrüfat sənədlərinin xarakterik xüsusiyyəti onlarda şahidlərin qeydə alınmamasıdır, bu səbəbdən onlar hüquqi aktlardan fərqlənir. Bu tip sənədlərin böyük çoxluğunu əmək haqqı formasında ərzaq ödənişlərini əks etdirən uçot-hesabatlar təşkil edir. Bu tip şumerdilli sənədlər üçün aşağıdakı terminlər xarakterikdir:

sag nig2-ga-ra sa-bi-ta “[bu] əsas miqdardır, ondan [sərf olunub]”, **šu ti-a** “ələ alınıb”, **ba-zi** “sərf olunub”, **ba-zi didli** “əlavə xərclər”, **lal** “qalıq” (<”ölçmək”), **mu-tum2** “çatdırılıb”.

Orta Babil dövründən etibarən şahın təbəələrinə xidmətləri müqabilində torpaq sahələrinin verilməsini rəsmiləşdirən sənədlər meydana gəlir. Onlar sərhəd dirəklərinə bənzəyən daşlar üzərinə həkk olunur, tanrıların təsviri ilə bəzədilirdi; sənədin sonunda abidəni zədələyən tanrıların qəzəbi ilə lənətlənir. Bu tip yazılı abidələr **narû** (<şumercə **na4** “daş” = “abidə”, “monument”), **kudurru** (“sərhəd dirəyi”, “mərz daşı”), **abnu** (akkadca “daş”), **asumittu** (akkadca “stela”) kimi adlarla tanınırlar. İndiyidək tapılan 160 kudurru (onların yarısından çoxu Suzdan tapılıb) Babilistan üçün xarakterik idi və e.ə. XIV- VII əsrlərdə tərtib olunublar.

Diplomatik məktubların ən qədim nümunələri sırasına İbni-Suenin İşbi-Erraya, Hammurapinin Zimrilimə və Yasmah-Adada, Mitanni, Het və kaşşu Babilistanı çarlarının Misir fironlarına ünvanladıkları namələr daxildir. Siyasi vəziyyətdən, mirzənin professionallıq səviyyəsindən asılı olaraq bu məktubların stili, orfoqrafiyası, lügət tərkibi fərqlənirdi. Qoyuncuqdan (= paytaxt Neynəvan) tapılan Aşşur şah sarayına aid diplomatik yazışmalar arasında Sinahheribə ünvanlanan məktub yoxdur. II Sarqonun və Aşşurbanapalın dövrünün məktublarının stili fərqlidir və belə bir şablon ifadə ilə başlayır: “Şahın fərmanı”. Aşşurbanapal özü savadlı olması, şumerdilli mətnləri oxuya bilməsi, qəliz hesablama əməliyyatlarını apara bilməsi ilə öyünürdü. Mesopotamiyanın periferiyasında (Aşşur, Kalax, Neynəva, Suz, Mari, Alalax, Nuzi, Arrapha və s.) Şumer-Akkad üçün xarakterik olan idarəçiliyin bürokratik metodları tətbiq olunur və modifikasiyaya uğrayaraq sarayın ehtiyaclarına yönəldilirdi. Rəsmi məktubların stili onların təyinatı ilə bağlı idi. Əmirlər qasidə şəfahi şəkildə diktə olunaraq aşağıdakı sözlərlə başlayırdı: “Filankəsə de...”. Hökmdara cavabların (=məruzələrin) başlığı belə idi: “Filankəs belə deyir...”. Yeni Babil dövründə bu daha lakonik ifadə ilə əvəz olunur: “Filankəsdən məktub...” Hammurapinin zamanında hakimiyyət nümayəndələrinin məktubları rəsmi sorğuya, şikayətə, məruzəyə cavab verərək onlara ünvanlanmış ilk sənəddə yazılan sözlərin təkrarı ilə başlayır.

Hüquqi aktlar cəmiyyətin sosial-iqtisadi münasibətlərini tənzimləmək, bu münasibətləri qanunlar çərçivəsində saxlamaq və bu yolla onlara nəzarəti təmin etmək məqsədilə hazırlanırdı. İlk hüquqi sənədlər III erkən sülalələr dövrünə təsadüf edir və qulların, əkin sahələrinin və evlərin alqı-satqısına həsr olunub. Bu sənədlər də vahid sxem üzrə qurulurdu. Öncə hüquqi prosedurun obyektinin (satlıq ərazi, icarəyə götürülən ev, nikaha cəlb edilən qız, övladlığa götürülən uşaq və s.) adı göstərilir. İkinci mərhələdə prosesdə iştirak edənlərin adı və atasının adı göstərilir. Tərəflər arasında münasibətlər hüquqi əməliyyatın mahiyyətini ifadə edən belə bir xarakterik formulla bil-

dirilirdi: “O satın aldı...filankəsdən”; “O borc aldı...filankəsdən”; “O icarəyə götürdü... filankəsdən” və s. Bundan sonra götürülən öhdəliklərə, müddətə və digər ikunci dərəcəli müddəalara dair əlavə şərtlər yazılırdı. Belə qatı formalizm ona gətirib çıxarırdı ki, bəzən çətin bir işi bir neçə sadə işə parçalayırlar və hər biri üçün qanuniləşmiş formullardan istifadə olunurdu. Bu formul-lar Nippurdan Qədim Babil dövründə tətbiq edilmiş hüquqi terminlərə aid ikidilli **ana ittišu** başlıqlı siyahılarda əks olunub.

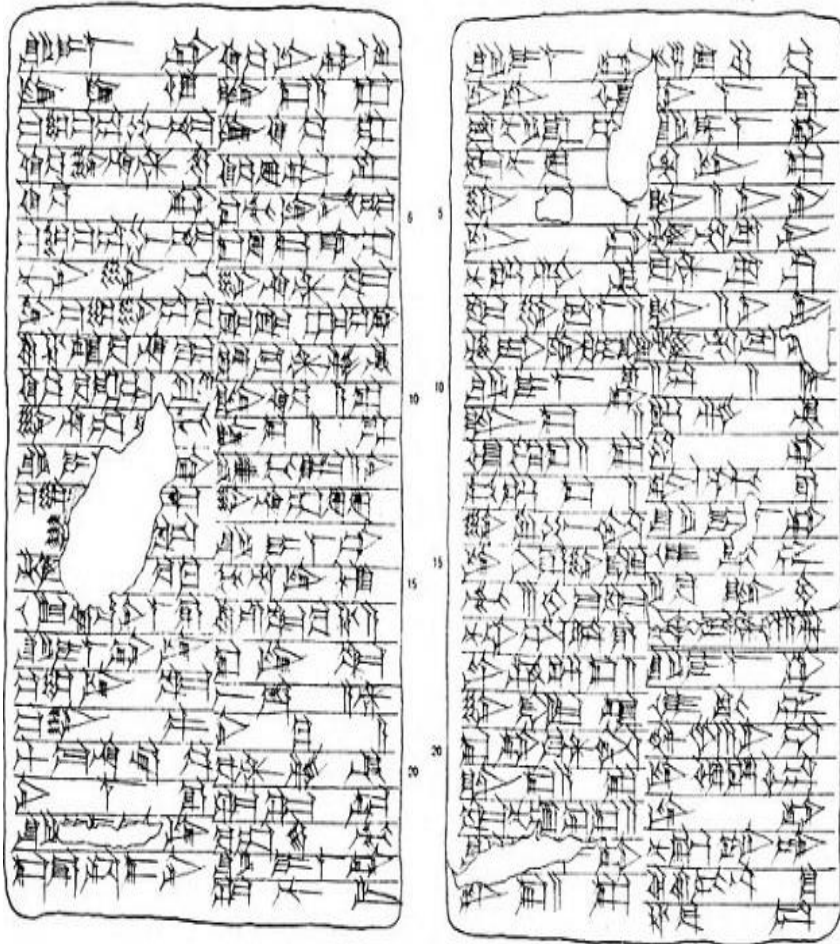
Bəzi detallar (məhkəmə prosesində şahidlərin dindirilməsi və sənədin sonunda onların adlarının göstərilməsi) uzun illər dəyişməz qalırdı. Hüquqi aktın şahidlərinin isimlərindən sonra aktı tərtib edən öz ismi yazılırdı, lakin mirzə “notarius” və ya stenoqrafist kimi çıxış etmirdi. Şahidlər prosesdə iştiraklarının təsdiqi kimi müəyyən məbləğ müqabilində sənədə öz möhürlərini vururdular. Şahid özgəninin möhüründən də istifadə edə bilərdi, lakin bu barədə sənəddə xüsusi bildiriş olurdu. Sənədin həqiqiliyi mirzənin ayrıca qeydi ilə bildirilirdi. E.ə. XXI-XI əsrlərdə hüquqi sənədləri nazik gil “konvertin” içinə qoyurdular və onun məzmunu olduğu kimi “konvertin də üzərinə yazılırdı. Sənədin təhlükəsizliyi naminə Yeni Babil dövründə orijinalın surəti hazırlanırdı və bu barədə orijinal sənədin özündə bildiriş olurdu. Sənədlərdə şahidlərlə yanaşı üzərinə öhdəlik götürən şəxslər də göstərilirdi. Onların məhkəmə prosesində iştirakı müxtəlif texniki vasitələrlə (silindrik və ya üzük möhürü, dırnağın təsviri, paltarın ələyinin kənarını yazı lövhəsi üzərinə basmaqla) təsdiqlənirdi.

Yeni Babil dövründə bəzi hüquqi sənədlər aradan qalxır (məsələn, dayəliklə bağlı), əvəzinə yeniləri (məsələn, təhsillə bağlı) meydana çıxır. Düzdür, Suzdan müəllim-şagird münasibətilə bağlı şikayət xarakterli akkaddilli mətn (e.ə. II minilliyin I yarısı) məlumdur. Qədim Babil dövründə ölümə bağlı cinayət işlərindən bəhs edən məhkəmə sənədləri meydana gəlir. Məhkəmə sənədlərində aşağıdakı xarakterik terminlərə rast gəlinir:

aḥāzum “məhkəməyə təqdim etmək”, **baqārum** “hüquqi müstəvidə şikayət etmək”, **dayyānum** (**DI.KUD.** Şumerogramı ilə yazılırdı) “hakim”, **dīnum** “məhkəmə qərarı”, məhkəmə işi”, **kunukkum** “möhürlü məhkəmə sənədi”, **ragāmum** “şikayət ərizəsi vermək”, **tārūm** “məhkəmə işinə yenidən baxılması”. Məhkəmə protokolları bir qayda olaraq **di-tilla** “iş tamamlandı” ifadəsi ilə başlayırdı.

Bəşərin ən qədim qanunlar külliyyatı III Ur sülaləsinin banisi Ur-Nammunun zamanında (e.ə. 2012-2095) işlənib hazırlanmışdır və onun yazıldığı gil lövhə hazırda İstanbuldakı Qədim Şərq muzeyində saxlanılır. Mətn ilk dəfə 1952-ci ildə S.Kramer tərəfindən oxunub. Hər 2 üzü yazılı olan gil lövhə ümumilikdə 8 sütuna bölünüb və hər birində 45 sətir yazılıb. Giriş hissəsində deyilir ki, dünya qurulandan, Şumerin və Ur şəhərinin taleyi təyin olundandan sonra An və Enlil Ur-Nammunu ölkəyə hakim təyin etdi. Onun qa-

nunlarında cərimənin cəzası “pulla” (bir neçi qramlıq çəkiyə malik gümüş külçələrlə) ödənilirdi. Məsələn, əgər kimsə digərinin ayağını kəsərsə 10 şekel, burnunu kəsərsə – 2/3 mana gümüş ödəməlidir. İkinci qədim qanunlar külliyyatı Eşnunna şəhər-dövlətinin çarı Daduşaya (e.ə. XX əsrin I yarısı) məxsusdur (əvvəllər səhvən Bilalamaya aid edilirdi). Bu qanunların yazıldığı lövhə iraqılı arxeoloq Taha Bəkir tərəfindən Təll-Xarmalda arxeoloji qazıntılar zamanı 1948-ci ildə tapılıb və A.Getze tərəfindən oxunub. Bu qanunlar əsas ərzaq məhsullarının (taxıl, yağ, duz, piy, yun) bazar qiymətlərinin sadalanması ilə başlayır.

Şəkil 10. Lipit-İştarin qanunları

Qanunlarda xidmətlərin haqqları da normalaşdırılıb və onlara standart qiymətlər təyin olunub. İşverənlə işəgötürülən arasında bağlanan saziş müt-

ləq yerinə yetirilməli idi. Məsələn, əgər rəncbər işi yarımçıq qoyarsa cərimə olaraq 10 şekel gümüş ödəməli idi, halbuki onun mövsüm üzrə qazancı 1 şekel idi, yəni cərimənin miqdarı görülmək üçün dəyərindən 10 dəfə artıq idi. Preyskuranta əsasən 1 eşşəyin icarə qiyməti (təx. 8 litr arpa) onu icarəyə götürənin 1 günlük əmək haqqı səviyyəsində idi (X maddə). Qanunun başqa maddəsində deyilir: “Əgər kimsə qul, kölə qadın, öküz və s. alıbsa və kimdən aldığını göstərə bilmirsə, onda o özü oğrudur” (IL maddə). Qanuna görə sələmçi verdiyi gümüşün 1/5-i qədər, taxılın 1/3-i qədər faiz götürə bilərdi. Orqanların və əzaların sıradan çıxarılmasına görə aşağıdakı cərimələr tətbiq olunurdu: gözə görə – 1mina, dişə görə – 1/2 mina, silləyə görə – 10 şekel, 1 kəsilmə barmağa görə – 1/3 mina, qulağa görə – 1/2 mina, ayağın və ya əlin sındırılmasına görə – 1/2 mina.

1947-ildə üçüncü qədim qanun (Lipit-İştara məxsusdur: e.ə. 1934-1924) aşkara çıxarıldı və F.Ştill tərəfindən oxundu (bax: şəkil 10). Hər 3 qanun Şumer dilində tərtib olunub. Yalnız Hammurapiyə məxsus IV qədim qanun Akkad dilində yazılıb. Qara bazalt üzərinə həkk olunan qanunlar külliyyatının 282 maddəsi salamat qalıb. Əvvəllərdən fərqli olaraq bu qanun məzmun etibarı ilə daha geniş və təfəssilatlıdır. Giriş və nəticə hissələrində əmr edilir ki, güclü zəifi incitməsin, yetim-yesirə ədalətli yanaşsın. Əksər maddələr mülki məsələlərə, ailə, nikah, vərəsəlik hüququ qaydalarına həsr olunub. Qanunlarda borc və faiz, ticarət, torpaq və onun icarəyə verilməsi, cinayət, azad adamlar və qullar, hərbiçilər və s ilə əlaqədar qaydaların müəyyənləşdirilməsi də əks olunub. Hammurapi qanunları Babilistanın iqtisadi-ictimai quruluşunun bərpasında mühüm mənbə hesab olunur.

Rəsmi sənədlər qrupuna işguzar mətnlər də daxildir. Qədim Babil mərhələsində bu tip sənədlər üstünlük təşkil edirdi. Onlarda standart ifadələr, onların ardıcılığı diqqət çəkir və əsasən aşağıdakı ardıcılıq üzrə qurulurdu:

Müqavilənin obyektı (ev, uşaq, tarla, gəlin, sələmə götürülən gümüş, qul, ev heyvanı və s.) – tərəflərin adları – şahidlərin hüquqi öhdəlikləri – hüquqi əməliyyatın şərtləri – tərəflərin zamanətlə bağlı vəzifələri – andlar – şahidlərin və mirzənin adları – tarix. Hesab olunur ki, bu vahid standart sistem Şumer işguzar praktikasından mənimsənilib. And (şumercə **nam-erim₂**, hərfən “hərbiçi taleyi”, akkadca **māmītum**) bu tip sənədlərin mühüm qaranlı kimi çıxış edirdi; şəhərin (və ya icmanın) qoruyucu tanrısı və hökmdarı əsas and obyektləri idi. Əksər hallarda şahidlərin (şumercə **lu₂ ki inim-ma** hərfən “sözünün yeri olan”, akkadca **šibum** “qoca/ağsaqqal”) atalarının isimləri (bəzən də peşəsi, fəaliyyət sferası) də göstərilirdi. Şahidlərin isimləri qarşısında “əvvəl” sozünü (şumercə **igi** “göz”, akkadca **mahar**) yazılırdı və ya “bir şaquli xətt” işarəsi qoyulurdu. Sənədlər sonda möhürlənirdi.

Övladlığa götürmənin rəsmiləşdirilməsi aşağıdakı sxem üzrə sənədləşdirilirdi:

Tərəflərin adları (filankəs filankəsdən) – tərəflərin hüquqi fəaliyyəti – hüquqi aktın adı (şumercə **nam dumu-ni-še3 şu ba-an-ti** “öz övladlıqlarına aldılar”) – övladlığa götürülən üçün vərəsəlik hüququnun təyin olunması (şumercə **nam ibila-še3 in-gar** “varis qoyuldu”) – müqavilənin pozulmasını təmin edən şərtlər – and – şahidlər – tarix. Bu tip müqavilələr 2 formada ola bilərdi:

a) varisin təyin olunması zamanı (nəslin davam olunması məqsədi ilə)

b) varis təyin olunmadan (maddiyyatla və iqtisadi amillərlə əlaqədar)

Bağışlama ilə bağlı müqavilələr aşağıdakı sxem üzrə tərtib olunurdu:

Bağışlamanın obyektı – tərəflərin adları – tərəflərin hüquqi fəaliyyəti (filankəs verdi/bağışladı) – digər vərəsələrin iddiadan imtinası – and – şahidlər – tarix. Bağışlama əksər hallarda ailə daxilində baş verən hüquqi proses idi və vərəsəlik məsələlərini ehtiva edirdi. Daşınan və daşınmaz əmlak, hətta qullar bağışlamanın obyektı ola bilərdi.

Alqı-satqı müqavilələri aşağıdakı sxem üzrə tərtib olunurdu:

alqı-satqı obyektı – tərəflərin isimləri – tərəflərin hüquqi fəaliyyəti (filankəs satır, filankəs X qiymətə alır) – iddiadan imtina formulu – satanın və alanın andları – şahidlər – tarix. Alış nəgd külçə gümüşlə və ya natural meyvələrlə aparılırdı. Məsələn, etnik tariximizlə bağlı ən qədim alqı-satqı sənədində deyilir:

“Tanrı Şamaşın mülkiyyətindən 3 Pİ, 2 SUT, 4 2/3 QA bitki yağı <sata-raq> 1/3 MİNA, 2/3 ŞEKEL gümüş dəyərində olan səmərəli işləyən (?) kuti qullarını qoşunların komandanı Utul-İştardan almaq! İlu-Usatinin oğlu Lu-İşkurun sərəncamı ilə İbni-Mardukun oğlu Varad-Marduk qərara aldı ki, 1 ay müddətində <bu> səmərəli işləyən (?) kuti qullar alınsın. Əyər onlar 1 ay müddətində gətirilməsə İlu-Usatinin oğlu Lu-İşkur 1/3 MİNA, 2/3 ŞEKEL gümüşü <bu> sənədi təqdim edənə ödəməlidir. Ammisaduqanın⁷ hakimiyyətinin 10-cu ilinin Abu ayının altıncı günü”. Mətdə göstərilən 3 Pİ, 2 SUT, 4 2/3 QA indiki meyarla 104 litrə (və ya 172,3 litrə), ½ mina, 2/3 ŞEKEL isə 176 qrama müvafiqdir.

Tələbdən imtinanın aşağıdakı hüquqi formullarından istifadə olunurdu:

1) “gələcəkdə biri digərinə qarşı iddia etməyəcəklərinə dair (tanrı və/və ya hökmdar) adına and içdilər”

a) şumercə:

u4-kur-še3 lu2-lu2-ra inim nu-um-ga2-ga2 mu (tanrının və/və ya hökmdarın ismi) **in-pa3-de3-eš**

b) akkadca: **ana warkat ümim aḥum ana aḥim lā iraggamū niš** (tanrının və/və ya hökmdarın ismi) **itmû**

2) “gələcəkdə biri digərinə qayıtmayacaqlarına dair (tanrı və/və ya hökmdar) adına and içdilər”

a) şumercə:

u₄ kur-še lu₂-lu₂-ra nu-mu-un gi₄-gi₄ (tanrı və/və ya hökmdar ismi)
dam/de₃-eš

b) akkadca:

ana warkat ūmim awīlum ana awīlim lā iturrū nīš (tanrı və/və ya hökmdar ismi) **itmû**

3) “gələcəkdə müqavilənin şərtlərini dəyişməyəcəyinə dair tanrı və/və ya hökmdar adına and içdi”.

a) şumerçə:

u₄ kur-še₃ nu-mu-un da/nu-ub-ta bal-e mu (tanrı və/və ya hökmdar ismi)
in.pad₃

b) akkadca:

ana warkat ūmim lā ibbalakkatūma nīš (tanrı və/və ya hökmdar ismi)
itmû.

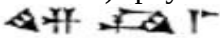
Borc müqavilələri aşağıdakı sxem üzrə tərtib olunurdu:

borcun adı/obyekti – borcun xarakteri (faizsiz və ya faizin məbləği göstərməklə) – subyektlərin isimləri – subyektlərin hüquqi fəaliyyəti (borclu kreditordan aldı) – borcun ödənilməsinin (bağlanmasının) yeri, vaxtı və üsulu – şahidlər – müqavilənin bağlandığı tarix. Bu tip sənədlər üçün aşağıdakı hüquqi terminlər xarakterik idi:

- 1) “faiz” (şumerçə **maš₂**, akkadca **šibtum**)
- 2) “faizli borc” (şumerçə **maš₂ in/an-tuku**, akkadca **šibtam ussap**)
- 3) “həqiqi/düzgün borc” (şumerçə **maš₂ gi.na**, akkadca **šibtum kēnum**)
- 4) “günlük? faiz” (şumerçə **maš₂ ^dutu**, akkadca **šibat ^dšamas**).
- 5) faizsiz borc” (şumerçə **maš₂ nu-tuku**, akkadca **šibtam lā īšu**)
- 6) “məhsul yığımı”, yəni borcu yığılan məhsulun hesabına qaytarmaq mövsümü (şumerçə **u₄ sibir**, akkadca **ina ūm ebīrum**).

Gümüşlə alınan borcun faizi 6-25%, taxıl ilə alınan borcun isə 1/3 hissəsi qədər olurdu. Saray, məbəd və ayrı-ayrı sələmçilər kreditör qismində çıxış edirdilər. Borcu ödəmək iqtidarında olmayan əmlakından məhrum ola bilərdi, arvadını və ya uşaqlarını girov qismində kreditora verməli olurdu.

Sənədlərin tarixlənməsi. E.ə. XXIII əsrdən başlayaraq 1000 il ərzində rəsmi mətnlərin tarixlənməsi konkret çarın hakimiyyəti zamanı baş vermiş əlamətdar hadisə ilə bağlanırdı. Məsələn, “Şulgi Lullubumu və Simurrunu doqquzuncu dəfə viran etdiyi il”. Salmələrdə hərbi əməliyyatların təsvirinə başlamazdan əvvəl çarın hakimiyyət ilinin sıra sayı göstərilirdi; məsələn, II Sarqonun e.ə. 714-cü ildə Manna və Urartuya hərbi yürüşünü təsvir edən kitabədə tanrı Aşşura müraciətdən sonra tarix göstərilir: “hakimiyyətimin səkkizinci ilində...”

I.5. Qeyri-rəsmi sənədlər: bədii-mifoloji əsərlər, astroloji və fal mətnləri. Qeyri-rəsmi sənədlər qrupuna saraydan kənarda – məbədlərdə və ya şəxsi təsərrüfatlarda tərtib olunan, lakin, dövlətin inzibati strukturları ilə əlaqəsi olmadığından heç bir qanuni aktlarla təsbit olunmayan, əsasən, ideoloji, ədəbi, praktiki mətnlər daxildir. Biz onları “qeyri-rəsmi” qriflə ümumiləşdirsek də, bu onların əhəmiyyətinə kölgə salmır. Önemli olduqları üçün hələ qədim zamanlarda məbəd və saray arxivlərində onların toplanmasına və mühafizəsinə diqqət yetirilirdi. Ən qədim kitabxanalardan biri Babil şəhərində e.ə. II minilliyin ortalarında fəaliyyət göstərirdi. Babilistana hərbi yürüş edən Aşşur çarı I Tukulti-Ninurta (e.ə.1244-1208-ci illər) buradan qənimət kimi külli miqdarda müxtəlif məzmunlu gil kitabələri öz ölkəsinə aparmışdır. Məhz bu çoxillik təcrübə nəticəsində Aşşurbanapalın zamanında (e.ə. 668-627) paytaxt Neynəvada bəşər tarixinin ilk sistemli kitabxanası – (şumerçə **IM.GU2. LA2.**=akkadca **girginakkum** “qıraət yeri”) təsis olundu.

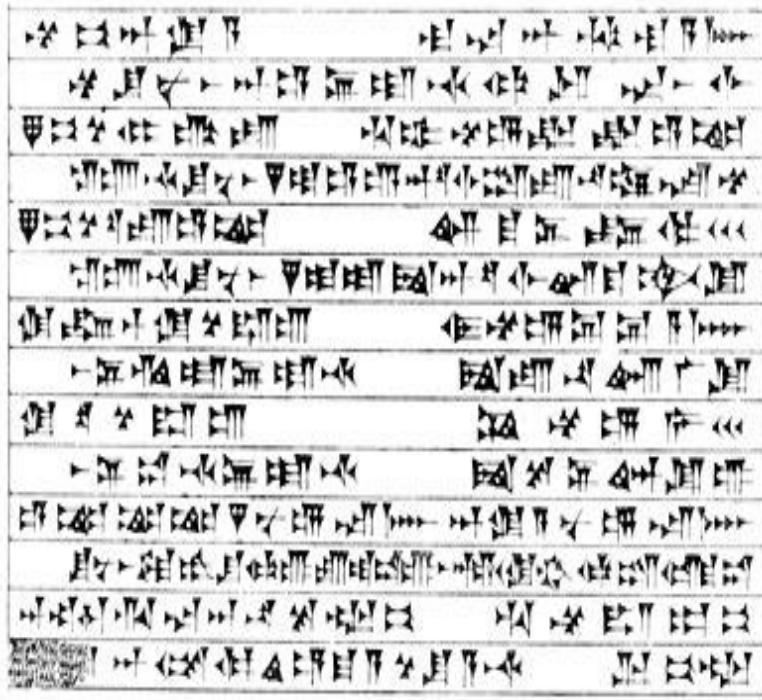
Şəkil 11. Kitabxana kataloqu

Kitabxananın yaradılmasının təşəbbüskarı olan Aşşurbanapal dəfələrlə özünün yüksək təhsil alması və biliyi, “tufandan əvvəlki gil kitabələri toplanması” ilə öyünürdü. Toplanan təqribən 1500 əsərin bəziləri hətta 5-6 nüsxəyə malik idi. Kitabxanada bibliografik göstərici kimi istifadə olunan kataloqlar saxlanırdı (bax: şəkil 11). Aşşurbanapalın kitabxanasının zəngin mirası hazırda “Britiş Muzeum”da saxlanır.

Bədii-mifoloji əsərlər. Din quldar cəmiyyətlərin həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də dövlətin siyasi təsir dairəsindən kənarda idi. E.ə. II minilliyin ortalarından Ön Asiya dövlətlərinin başında duranların ictimai fəaliyyətində hərbi-siyasi sfera aparıcı istiqamətə çevrilir, dini-ideoloji funksiyalar isə iri məbədlərin səlahiyyətinə keçir. Kütləvi tədbirlərlə müşayiət olunan dini ayin və mərasimlərdə tanrıların şərəfinə himnlər və nəğmələr oxunurdu. Şifahi xalq yaradıcılığından qaynaqlanan və ilk dəfə şumerli mirzələr tərəfindən “qələmə alınan” bu əsərlər zaman-zaman redaktə olunaraq yeni variantlarda gil kitabələrə köçürülür və tədris olunurdu. Mirzələr müxtəlif dövrlərdə dünyanın yaradılışı, tanrıların bir-biri ilə münasibətləri, insanın tanrıların iradəsindən asıllığı, ümumdünya daşqını və digər bu kimi bəşəri-fəlsəfi düşüncələrlə bağlı əfsanələr yaradırdılar. Əfsanələrdə cəmiyyətin və təbiətin idarə olunmasının və hadisələrin hansı istiqamətə yönəlməsinin tanrıların istəyi ilə baş verdiyi fikri təlqin olunur. Bədii-mifoloji əsərlər janr rəngarəngliyi ilə diqqət çəkir. Əfsanələr, himnlər, ağılar, eposlar, təmsillər, zərbi-məsəllər, məhəbbət nəğmələri, dualar onları qələmə alanların və ümumən yaşadıkları mühitin mənəvi dünyasından xəbər verir. Məsələn, kainatın və insanın yaranışı ilə bağlı Şumer mifində həyatın əvvəli və sonu olmayan okeandan (**abzu**) başladığı, yerin (**ki**) və göyün (**an**) nikahından doğulan külək tanrısının (**Enlil**) onları ayırması yəsvir olunur. “Şir və donuz”, “Səhlənkər it”, “Tamahkar canavar”, “Hiyləgər keçi”, “Qəssab və donuz” kimi təmsillərdə cəmiyyətdə hökm sürən münasibətləri heyvan obrazları vasitəsilə çatdırırdılar. Bəd ruhlardan qorunmaq məqsədilə kahinlərin istifadəsi üçün xüsusi kompendiumlar hazırlanırdı (məsələn, **şurpu** və **maklu**). İdeoloji baxışları əks etdirən əsərlərin bir qrupunu dini məzmunlu olsa da, kult məqsədlərində istifadə olunmayan şikayətlər (teodisiya) təşkil edir. “Günahkar cəfakəşin şikayətləri”, “Nippurlu yoxsul”, “Babil teodisiyası”, “Ağa və qul” kimi əsərlər sosial ədalətsizliyin tənqidi, həyat şəraitinin ağırlığı ilə bağlı nökrin öz sahibinə şilayətinə həsr olunub. Nəinki tanrıların, hətta hökmdarların şərəfinə də (məsələn, Ur-Nammunun və oğlu Şulginin) himnlər yaradılırdı. Disputlar (mübahisələr) Şumer ədəbiyyatı üçün səciyyəvi janrlardan sayılırdı. Bu qrupa daxil olan “Qış və yay”, “Gümüş və tunc”, “Balta və kotan”, “Öküz və at” kimi əsərlərdə mübahisə edən tərəflər cəmiyyət üçün özlərinin daha faydalı olduqlarını qabardırlar.

Mesopotamiya şəhərləri hər dəfə düşmən basqınları ilə qarşı-qarşıya qaldıqda, dağıntı və fəlakətlə qarşılaşdıqda ağı janrının yaradıcıları üçün yeni mövzular meydana gəlirdi. Bu janrın nümunələri kütləvi halda qutilərin basqınları və Akkad sülaləsinin süqutu zamanı yaranır; onlarda Uruk, Ur,

Adab, Akkad və digər şəhərlərin xarabalığa çevrilməsi bədii boyalarla təsvir olunub. Bənzər ağı e.ə. XII əsrdə Şutruk-Nanhuntenin Babilistanı viran qoyması ilə əlaqədar yazılıb.

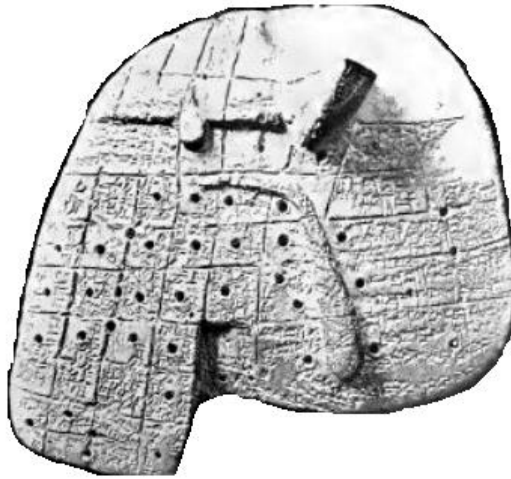

Şəkil 12. “Enuma eliş” əfsanəsində “Ümumdünya daşqını”ndan fraqment (XI tablet)

Epos janrında yazılan əsərlər tarixçi üçün daha çox maraq doğurur. I Uruk sülaləsinin hökmdarları bu janrın əsas qəhramanları olmuşlar. Belə ki, təkcə Şumer dilində Enmerkar və Luqalbandaya 3, Gilqameşə 4 epos həsr olunub. Mixi yazılı bədii ədəbiyyatın şah əsəri sayılan “Gilqameş haqqında epos”un Aşşur dialektindəki son variantı 12 gil kitabəyə həkk olunub (bax: şəkil 12) və elmə onun Elam və Het dillərinə tərcümə variantları da məlumdur. Epos mifoloji səhnələrlə zəngin olsa da, tarixi gerçəkliklə uzlaşan məlumatlara da (məsələn, Uruk şəhərinin divarlarının Gilqameşin zamanında inşa olunması) rast gəlinir.

Fal mətnləri. Mərasim zamanı qurbanlıq heyvanın daxili orqanlarının vəziyyətinə əsasən şəhərin baş kahinini seçirdilər, lakin bu prosedura həsr olunmuş xüsusi tip sənədlər tapılmayıb. Ehtimal olunur ki, daxili orqanların

vəziyyəti ilə bağlı gələcək olaylardan xəbər vermək (= gepataskopiya) babil-
li kahinlərin (**bāru**) dini ayinlərlə bağlı ənənəyə gətirdikləri yenilik olub. Bu
sahə xüsusilə kəldani sülaləsi (=Yeni Babil) dönəmində geniş intişar tapdı-
ğından bu sülalənin adı bütövlükdə “cadugar” sözünün sinoniminə çevrildi:
babilcə **kaldu** > rusca “колдун”.

Şəkil 13. Üzərinə fal mətni yazılmış qara ciyarin gil modeli

Əvvəllər fal bütün daxili orqanların vəziyyətinə görə təyin olunurdusa, fərqli orqanların “proqnozları” üst-üstə düşmədiyindən, sonralar, xəstəliyin əsas əlaməti kimi, qara ciyərin sarılıq dərəcəsinə nəzərən təyin etməyə və prosesi sənədləşdirməyə başladılar. Məktəblərdə tədris zamanı qara ciyərin gildən modelini düzəldərək üzərinə falabaxmanın nəticələrini qeyd edirdilər (bax: şəkil 13). Falabaxmanın nəticələri bəzən adi dördkünc gil lövhə üzərinə qeyd olunurdu. Babildə **dāgil işşūri** adlanan falçılar quşun uçuşuna əsasən gələcək hadisələrin nə dərəcədə uğurlu olacağının proqnozunu verirdilər.

Adətən fal mətnləri sual formasında konkret məsələnin nə ilə nəticələ-nəcəyi ilə bağlı tanrıya müraciətlə başlayırdı. Konkret müraciət şəxsi və ya dövlət əhəmiyyətli hadisə ilə əlaqədar olurdu. Sonda falın uğurlu (əksər hal-larda) nəticəsi bildirilirdi. Falabaxmaya aid ümumi əlamətlər və onların yo-zumu xüsusi mətnlərdə siyahılar şəklində yazılırdı və onlardan, bir növ, fa-labaxanlar üçün təlimat kimi istifadə olunurdu; bu tip siyahılar şərti olaraq birinci yazılan ifadəyə əsasən **šumma ālum** “əgər şəhər [təpəlikdə yerləşib-sə...]” adlanır. Bu seriyə təxminən 110 lövhəni əhatə edir.

Şəkil 14. Mada üsyanına dair fal mətni

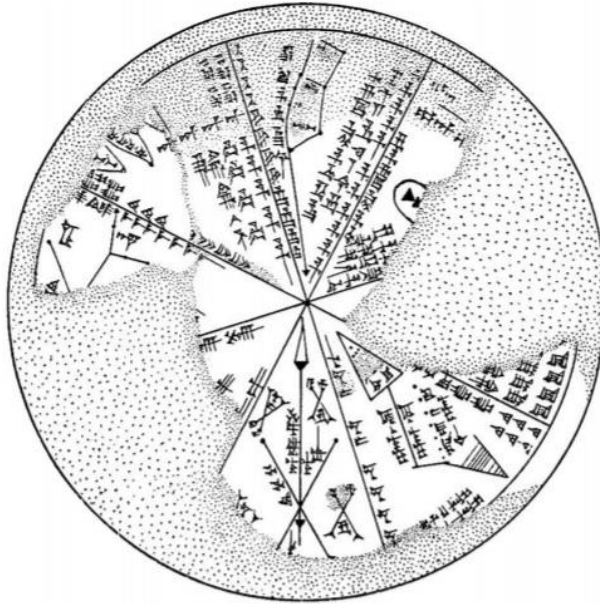
Fal mətnləri siyasi məzmunlu da ola bilərdi. Bəzi fal mətnləri müəyyən dövrün hərbi-siyasi hadisələrini bərpa etmək üçün yeganə ilk mənbə olaraq qalır. Məsələn, 23 fal mətni e.ə. 671-ci ildə Madada Kaştaritunun rəhbərliyi və mənəfəqlərlə skiflərin dəstəyi nəticəsində baş verən xalq hərəkatının gedişinə və onun nə ilə nəticələncəyinə dair Aşşurhaiddinin Günəş tanrısı Şamaşın kahinlərinə müraciəti formasında tərtib olunub (bax: şəkil 14), halbuki bu hadisə ilə bağlı tarixi mətnlərdə heç bir məlumat yoxdur.

Gələcək olayların proqnozuna həsr olunan lövhələrin digər qrupunu – astroloji mətnləri, səma cisimlərini müşahidə edən münəccimlər tərtib edirdi. Artıq e.ə. III minilliyin ikinci yarısında müəyyən edilmişdir ki, günəş 12 zodiakal bürcdən keçir və onlar xüsusi siyahılarda əks olunurdu (bax: şəkil 15).

𐎶	𐎶	𐎶 𐎶 𐎶
𐎶	𐎶	𐎶 𐎶 𐎶 𐎶 𐎶 𐎶
𐎶	𐎶	𐎶 𐎶 𐎶 𐎶 𐎶 𐎶
𐎶	𐎶	𐎶 𐎶
𐎶	𐎶	𐎶 𐎶 𐎶
𐎶	𐎶	𐎶 𐎶 𐎶 𐎶 𐎶
𐎶	𐎶	𐎶 𐎶 𐎶
𐎶	𐎶	𐎶 𐎶 𐎶 𐎶 𐎶
𐎶	𐎶	𐎶 𐎶 𐎶 𐎶
𐎶	𐎶	𐎶 𐎶 𐎶 𐎶 𐎶

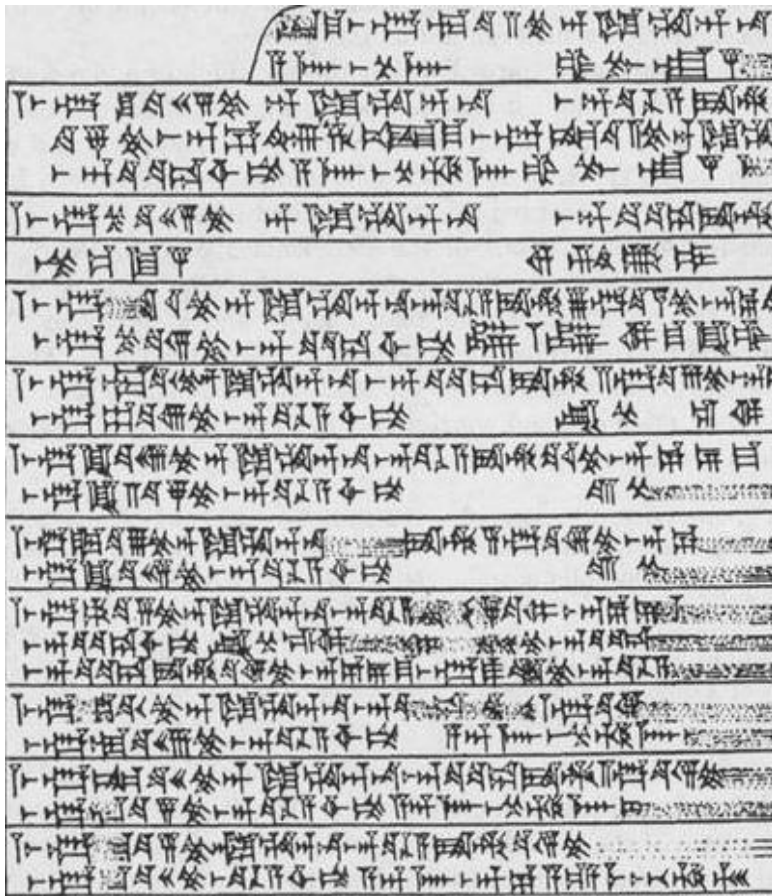
Şəkil 15. Bürclərin Şumer-Akkad adları

E.ə. IV-III əsrlərdə Babildə qoroskoplar (ulduz xəritəsi) tərtib olunmağa başlayır (bax: şəkil 16); onlarda yeni doğulan uşağın gələcəyi kosmik hadisələrə görə proqnozlaşdırılıb. Yeni Babil dövründə sarayda falabaxmaların nəticələrini bəd proqnozlardan sığortalamaq və ya magiyanın ziyanlı təsirini heçə endirmək üçün “təmizləyici” rituallar (**namburbi**) keçirilirdi. Maraqlıdır ki, Şumer-Babil mixi yazı sistemi ilə tərtib olunmuş epitafiya (məzar yazısı) tapılmayıb.

Şəkil 16. Ulduz xəritəsi

Cadugarlıqla iki qrup şəxslər məşğul olurdu. Rəsmi formada fəaliyyət göstərən sanksiyalı cadugarların ovsunları xeyirli niyyətlərə hesablanırdı, qeyri-leqal fəaliyyət göstərən cadugar qadınların (şumerçə **igi hul** “bədnəzərli”) ovsunları bədbəxtliyi, xəstəlikləri təlqin etdiyindən cəmiyyətin qınağı ilə qarşılır və qanunla təqib olunurdu. Məsələn, Hammurapinin qanunlar külliyyatında pis niyyətli cadugarların günahını sübut etmək üçün çaya atılması kimi maddə var. Cadugarların çoxu xəstəliklərin ovsun yolu ilə aradan qaldırılması üzrə “ixtisaslaşmışdılar”; **āšipu** adlanan bu kahinlər **utukku**, **pazūzu** və **lamaštu** kimi adlarla tanınan xəstəlik cinlərini dəf etməklə tanınırdılar.

Şəkil 17. Venera planetinin müşahidəsinə dair qeydlər (e.ə.XVII əsr)

Ammisaduqanın hakimiyyəti dönmində (e.ə. 1646-1626) Babil münəccimləri günəş çıxmazdan əvvəl Venera planetinin üfüqdə müşahidəsi ilə bağlı maraqlı kitabə tərtib etmişlər (bax: şəkil 17). 275 ildən bir təkrar olunan bu hadisə 64 il fərq nümayiş etdirsə də Qədim Şərqn xronologiyası bu əlamətlə hesablanır.

Astrologiya ilə bağlı əsas təlimatlar və yozumlar Orta Babil dövründə tərtib olunan və 70 lövhəni əhatə edən **Enuma Anu u Enlil** ("Nə vaxt ki, Anu və Enlil") başlıqlı seriyada toplanıb. Bunlardan 23 lövhədə səma cisimlərinin təsviri, günəş və ay tutulmalarının vaxtı və əlamətləri göstərilir. Şimşək, yağış, dolu, zəlzələ sülh və müharibənin, bolluq və quraqlığın əlamətləri kimi səciyyələndirilir. Təkcə Neynəvadakı kitabxanadan astroloji hesablamalara dair 100-dən artıq lövhə üzə çıxarılıb. Astroloji mətnlərdə hərbi-siyasi hadisələr də əks olunurdu. Məsələn, quti çarı Tirikanın məğlubiyyəti onun üçün pis əlamət kimi təqdim olunan ay tutulması ilə əlaqələndirilirdi.

I.6. Elmi biliklər. Mixi yazı sistemindən istifadə edən Şərq xalqları dən başlayan ənənəyə sadıq qalaraq təhsilə və təlim tərbiyyəyə böyük əhəmiyyət verirdilər. Məktəblərin (şumerçə **edubba** “yazı lövhələri evi”) ilkin funksiyası sırf peşəkarlıqla bağlı olub, ölkənin təsərrüfat və inzibati həyatının ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmişdi. Məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi ilə təhsil ocaqlarının təsir sferası da şaxələnir, müəllim kadrlar (şumerçə **um-mia**) yetişdirilir, mədəniyyət mərkəzləri yaradılırdı. Məktəblərdə elmin bütün sahələri üzrə universal mütəxəssislər hazırlanırdı və onlar dövlət idarəçiliyinə də dəvət olunurdular. Məktəb həm də ədəbi mühitin formalaşdığı, ənənələrin qorunub yaşandığı məkan idi; burada nəinki köhnə ədəbi əsərlər öyrənilir və üzə köçürülür, eyni zamanda, yeniləri yaradılırdı. Şagirdlər arasında ixtisaslaşma aparılmırdı, uzun sürən tədris prosesində onlara elmin bütün sahələrində biliklər verilmirdi. Məktəb tədriscən yarandığı məkanın (məbədin) həddlərini aşaraq özünüidarə prinsipi ilə yaşayan müstəqil struktura çevrilir. Lakin Ön Asiyada təhsil ümumi və icbari xarakter daşıyırdı, şagirdlər imkanlı ailələrdən olduğundan müəllimlərin əməyi onların təhsil haqqı ilə ödənilirdi. Təhsil almaq oğlan uşaqlarının (şumerçə **mar edubba** “məktəb oğulları”) imtiyazı olsa da qızların da təhsil almaq hüququ var idi. Təsədüfi deyil ki, Şumer-Akkad mifologiyasında Qeştinanna, Nidaba və Belet-Şəriya kimi ilahələr elmin və təhsilin himayədarı hesab olunurdular. Bunu məktəb həyatı, təlim-tərbiyyə və tədris prosesləri ilə əlaqədar yazılmış ədəbi əsərlər təsdiq edir. Məktəb mövzulu hekayələrin məzmunu müəllim-şagird, müəllim-valideyn və valideyn-övlad münasibətləri üzərində qurulurdu. “Məktəblinin günü”, “Ata və oğul”, “Şuruppakın öyüdləri”, “Mirzə və onun fərsiz oğlu” kimi hekayələrin ideya xəttini təhsil sistemində ciddi nizam-intizamın gözlənilməsi, tədris prosesində qəbul olunmuş qayda-qanunlara əməl olunması təşkil edir.

İctimai həyatın müxtəlif sahələrində mövcud olan praktiki ehtiyaclar ixtiraların və elmi biliklərin inkişafını, yayılmasını və qeydə alınaraq gələcək nəsillərə ötürülməsini zəruri edirdi. Səma cisimlərinin çoxillik müşahidəsi əsasında təqvimlərin tərtibi, əkinə və öyrüşə yararlı torpaq sahələrinin, eləcə də məsafənin ölçülməsi, ərzaq məhsullarının miqdarının çəki və həcm ölçü vahidləri ilə hesablanması, tikinti işlərinin aparılması və digər tədbirlər dəqiq riyazi qaydaların olmasından asılı idi. İcmaya, məbədə, dövlətə, eləcə də ayrı-ayrı şəxslərə məxsus torpaq sahələrinin ölçüləri müntəzəm daşqınlar səbəbindən dəyişdiyindən təkrar ölçmələrin aparılmasına ehtiyac yaranırdı. Torpaqların alqı-satqısı, bölgüsü də dəqiq ölçmələrin aparılmasını tələb edirdi. İnsanın gündəlik həyatda qarşılaşdığı digər hallarda da, məsələn, xəstəliklə mübarizə, davranış normaları və hüquqi aktların hazırlanması və s. elmi biliklərin səviyyəsi ilə ölçülürdü. İlk mərhələdə riyazi biliklərin təkmilləşdirilərək sistem halına salınmasına ehtiyac var idi. Artıq e.ə. III minilliyin ortalarından 4 ölçü sisteminin standart ölçü vahidləri tətbiq olunurdu.

a). sahə ölçü vahidləri:

sar = 36 m², **iku** = 100 **sar** = 0,36 m², **ga** = 3600 m², **bur** = 6,3 hektar, **buru** = 10 **bur** = 63 hektar,

b). uzunluq (=məsafə) ölçü vahidləri:

beru = 10 km, Şumer.**eş**=akkad. **aşlu**=60 m, **gar**=6 m, **ammatum** (“dir-sək”) = 50–52 sm,

c). həcm ölçü vahidləri:

Şumer. **sila** = akkad. **qa**=0,97–0,77 litr, şumer.**ban** = akkad. **sut**=5–8,4 litr, şumer. **pi** = akkad. **pan**= 30 litr, şumer. **gur** = 5 **pi** = 30-50 litr, akkad. **immeru** (“eşşək” yükü)=84 litr, şumer. **gur**=akkad. **kurru**= 150 litr (e.ə. II minillikdə 252-300 litr). Bu ölçü sistemindən maye və dənəvəri məhsulların ölçülməsində istifadə olunurdu,

d). çəki ölçü vahidləri:

şe (“arpa toxumu”) = 44 milliqram, **sikl** = 180 **şe** = 8,4 qram, **karša** = 10 **sikl** = 84 qram, **mina** = 60 **sikl** = 505 qram, **talant** = 60 **mina** = 30,3 kq. E.ə. I minillikdə əmtəə mübadiləsinin genişlənməsi ilə **şe** istifadədən çıxır və əvəzinə kəsirli ədədlər (1/24, 1/10, 1/8, 1/6, 1/4, 1/3, 1/2; onların hər birinin spesifik adı olub) sistemi genişlənilir. Bu standart meyarlar cəmiyyətin iqtisadi həyatının bütün sahələrini nizamlamağa imkan yaratdı. Bu meyarlar, məsələn, işçilərin və ev heyvanlarının gündəlik tələbatına lazım olan ərzaq və tələbat məhsullarının, yem rasionunun dəqiq hesablanmasını təmin edirdi. Məsələn, işçilər üçün gündəlik istehlak meyarları orta hesabla aşağıdakı normalarda müəyyənlanmışdır:

1. kişilər üçün: arpa – 2 **sila** (təqr. 2 kq), yağ – 4 **sila** (təqr. 4 litr), yun – 4 **mina** (təqr. 2 kq; il ərzində),

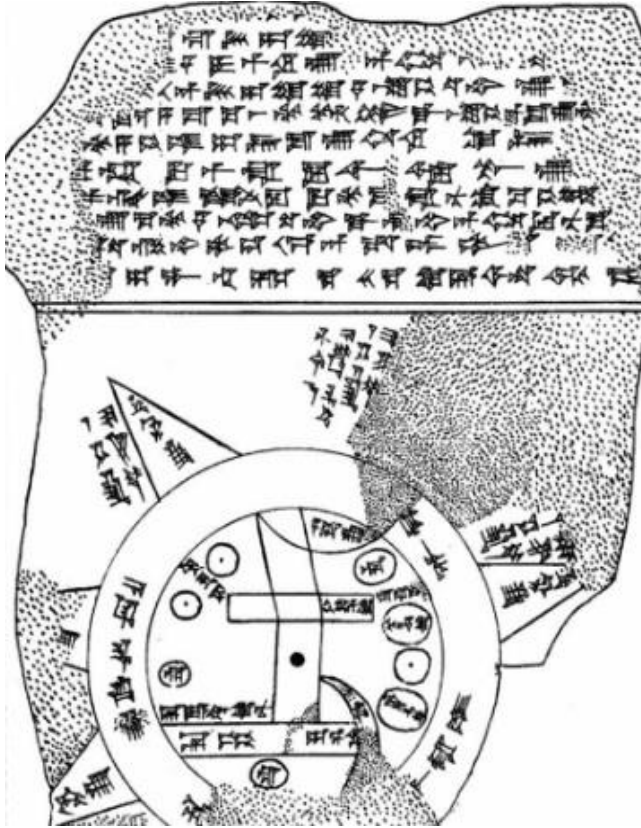
2. qadınlar üçün: arpa – 1 **sila** (təqr. 1 kq), yağ – 4 **sila** (təqr. 3,7 litr; il ərzində), yun – 5 **mina** (təqr. 2,5 kq və ya 1 paltar; il ərzində). Uşaqların norması daha aşağı idi. Mesopotamiya mətnlərində yaşam ehtiyacları ilə bağlı aşağıdakı terminlərdən istifadə olunurdu:

“gündəlik ərzaq tələbatı ilə təmin olunma” (şumerçə **kalag / il₂**; akkadca **naşûm**), “təmin etmək” (akkadca **libbam tūbbum**, **paqādum**, **ipaqqis-si**), “bayram günlərində əlavə ərzaqın verilməsi” (akkadca **piqittum**), “yedirmək” (akkadca **akālum**, **zanānum**, **epērum**), “ərzaq verilməsi (şumerçə **ba**, akkadca **nadānum**), arpa rasionu (şumerçə **şe.ba**, akkadca **iprum**), “geyim verilməsi” (şumerçə **tug₂ ba**, akkadca **lubbušum**), “yağ verilməsi” (şumerçə **i₃ ba**, akkadca **piššatum**).

Tikinti sahəsində də standart meyarlar tətbiq olunurdu. Məsələn, bu sahəyə aid təlimatlarda tikintiyə lazım olan qumun, kərpicin, gilin qədəri göstərilirdi, tikilinin hündürlüyü və eni 1 kərpicin (onlar standart ölçülərdə olurdu) ölçülərinə görə hesablanırdı.

Mesopotamiya sakinləri erkən yazı mərhələsində vaxt və təqvim sistemini işləyib hazırlamışlar. Dəqiqələri və saatları təyin etmək üçün günəş və gün saatları kəşf edilmişdi. İl 12 aya bölünmüşdü və 354 gündən ibarət idi; bu təqvimdə ilin 6 ayı 29 gündən, digər 6 ayı 30 gündən təşkil olunmuşdu, çünki yeni ayın doğuşu hər $29 \frac{1}{2}$ sutkadan sonra baş verir. Protoyazı mərhələsində “gün” (şumerçə **ud**) sözü səmada görünən günəşin sxematik təsviri ilə ifadə olunurdu; günlərin sayını bildirərkən bu piktoqramın yuxarı hissəsinə rəqəm-simvollar əlavə olunurdu.

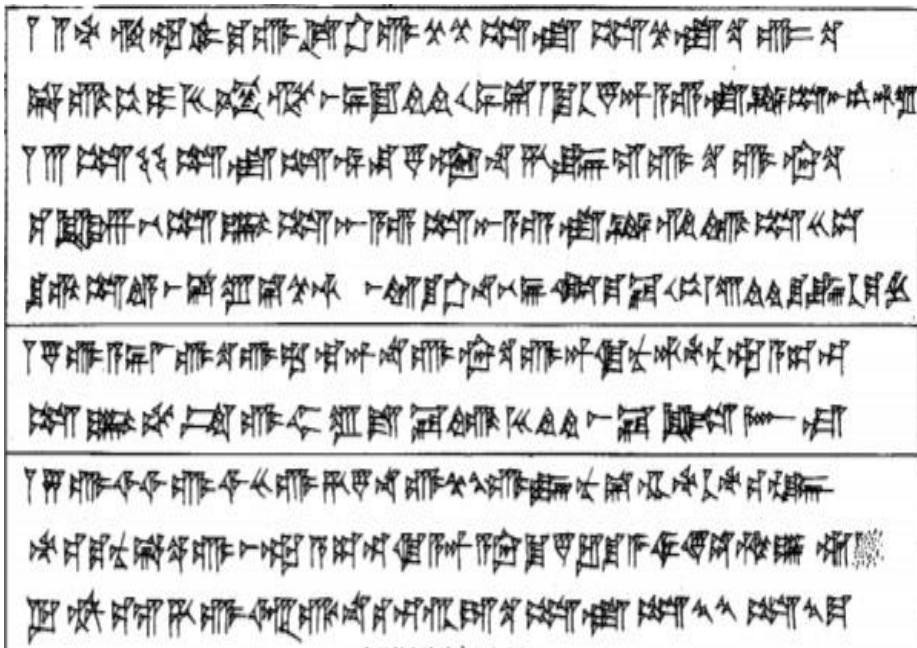
Mesopotamiya sakinlərinin coğrafi bilikləri zənginləşdikcə tədris məqsədi ilə gildən dünyanın modelini əks etdirən vəsaitlər tərtib olunur, üzərinə mühüm coğrafi məntəqələrin adları və kordinatları yazılırdı. E.ə. VI əsrdə Babildə tərtib olunmuş belə vəsaitlərin birindən məlum olur ki, şəhərin sakinlərinin dünyanın dairəvi formaya malik olduğuna dair təsəvvürləri var idi (bax: şəkil 18).

Şəkil 18. Dünyanın xəritəsi

Elmin mütərəqqi nailiyyətləri heç də az əhəmiyyətli olmayan təbabət sahəsinə yönəlirdi. Babildə geniş yayılmış kəlamların birində deyilir: “Loğmansız xəstəlik qidasız aclığa bərabərdir”. Bütövlükdə, Qədim Şərqdə müalicə və profilaktika əsrlərin sınağından çıxmış xalq təbabətinə əsaslanırdı. Təbabətin nəzəri hissəsi magiya (ovsunla) bağlı idi, çünki belə təsəvvür var idi ki, xəstəliklər insanın tanrılara qarşı işlətdikləri günahların əvəzidir. Növündən asılı olaraq xəstəliklər fərqli ovsunlar, dualarla bəd ruhun bədəndən kənarlaşmasına hesablanırdı; bəzən xəstəliyi yenmək üçün bəd ruhları simvolizə edən bütələr düzəldilir və sonra onları sındırırdılar.

Bununla belə, təcrübi müşahidələr zənginləşdikcə təbabət sahəsində biliklər formalaşırdı və yaddan çıxması üçün zaman-zaman gil kitabələrə həkk olunurdu (bax: şəkil 19); bu biliklərə yiyələnənlər əsil həkim kimi praktiki təbabətlə məşğul olurdular.

Şəkil 19. “Təbib məsləhəti” kitabəsi

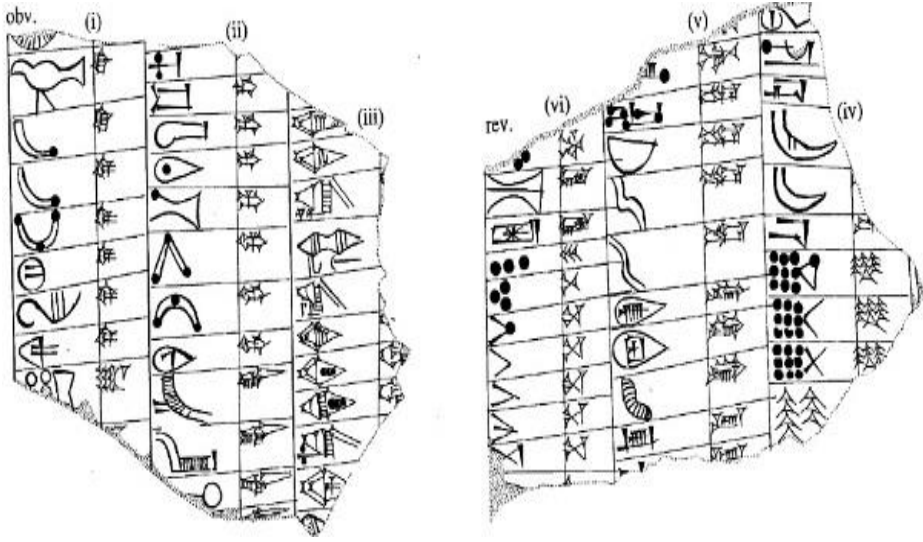
Mesopotamiya mifologiyasında həkimlərin qoruyucu tanrısı Qula böyük əhəmiyyətə malik idi. S.Kramer və M.Sivil sübut etdilər ki, belə qeydlər ilk dəfə şumerlilər tərəfindən aparılmışdı. Təbiidir ki, insan anatomiyasını, dərman bitkilərinin müalicəvi xüsusiyyətlərini bilmədən, müvafiq tibbi alətlər

olmadan təkcə dua və ovsunla bu və ya digər xəstəliyin (şumerlə **gig-me** “qaralma”) sağaldılması qeyri-mümkündür.

Şumerli həkimlər (**azu** “suyun [sirrini] bilən”) təbabətə dair vəsait və təlimatlar hazırlayıb, müalicəvi prosedurlar və profilaktik tədbirlər təyin edir, dərman preparatlarının hazırlanma texnologiyasını təkmilləşdirir, hətta reseptlər yazırdılar. Məsələn, reseptlərin birində deyilir: “...manna otunu əzib toz halına salmaq, ağrıyan nahiyəni bitki yağı ilə ovxaladıqdan sonra hazırlanmış dərmanı həmin nahiyəyə sürtmək”. Sarayda çalışan təbiblər şəxsi möhürə malik idilər; bu möhürlər onların yazdıqları “reseptlərin” həqiqiliyini təsdiqləyirdi. Həkimlərin fəaliyyəti qanunlarla tənzimlənirdi. Məsələn, Hammurapinin qanunlarının 9 maddəsi həkimlərin fəaliyyətinə həsr olunub. Qanunlarda göstərdiyi xidmətin müqabilində həkimə ödəniləcək qanararın həcmi, həkim xətalılarına görə cəzanın növləri göstərilir. 218-ci maddədə deyilir: “Əgər cərrah tunc bıçaqla xəstəyə ölümcül xətər yetirərsə və ya gözü-nü kor edərsə, o halda həkimin əli kəsilməlidir”. Qanunlarda travmalar nəticəsində ətraf sümüklərin sınığının bərpası və reabilitasiyası, dişlərin müalicəsi, hətta cərrahi əməliyyatlardan bəhs olunur. Müalicə prosesində elmi biliklərlə paralel, ovsun və dualardan da istifadə olunurdu. Maraqlıdır ki, təqvim ayının hər 7 gündən birində (7, 14, 21, 28) həkimə müalicə aparmaq qadağan edilmişdi; bu günlər uğursuz hesab olunurdu. Həkimlərə qarşı sərt cəzaların tətbiq olunması onların rəqabətdə cadugar və falçılara uduzmaları ilə izah olunur. Lakin həkimlərin əməyi yüksək qiymətləndirilirdi. Belə ki, uğurlu cərrahi əməliyyata görə həkimə 10 şəkəl gümüş verilir. E.ə. XXIV əsrə aid “Nippurlu həkimin arayış kitabçası”nda 15 adda xəstəliyə qarşı müalicə metodları qeyd olunub. Aşşurbanapalın kitabxanasından tapılan təbabətə aid 650 kitabədə təqribən 250 müalicəvi bitkinin, qadın və uşaq xəstəliklərinin adları yazılıb. Bu kitabxanada saxlanan təbabət mətnlərindən birinin fraqmenti şəkil 10-da verilib. E.ə. I minilliyin “həkim mətnlərinin” birində 150 təlimat 3 sütuna bölünüb: I sütunda dərman bitkiləri, II sütunda xəstəliklər və onların simptomları, III sütunda dərmanların adları və onlardan istifadə vaxtları qeyd olunub; əfsus ki, spesifik terminologiyanın çoxu müəmmalı olaraq qalır.

Dərsliklər (və ya “məktəb mətnləri”) tədris prosesi barədə təsəvvür yaradır. Bu tip mətnlərdə lövhənin üz tərəfində müəllimin tapşırığını, arxa tərəfində tapşırığın şagird tərəfindən üzünün köçürülməsini görürük; bu yolla şagird yazı texnikası aşılırdı. Bəzi şagird yazıları üzərində müəllimin düzəlişlərini də görmək olar. Yazının tədrisi işarələrin öyrənilməsindən başlayırdı.

E.ə. XXVII əsrin sonlarından başlayaraq işarələrin siyahıları (“sillabalar” və ya “vokabularilər”) tərtib olunmağa başlayır (bax: şəkil 20) və bu iş sonrakı yüzilliklərdə müxtəlif kriteriyalar üzrə daha da mükəmməlləşir. İşarələr saitlərə uyğun olaraq hecalar (məsələn. **-bu-**, **-ba-**, **-bi-**; **-du-**, **-da-**, **-di-** və s.) üzrə qruplaşdırılırdı; belə siyahılar elmi ədəbiyyatda “S^a” (yəni “A tipli sillabarılar”) adlanır. İkinci qrup siyahılar (“S^b”) üç sütunlu olub, ideoqramların (sözlü oxunuşa malik işarələr) şumercə səsləndiyi formanı əks etdirməklə yanaşı, sözün Akkad dilindəki qarşılığını da göstərirdi.

Şəkil 20. E.ə. XXVI əsrin işarələr kataloqu

Üçüncü qrup siyahılar “Proto-Ea” adlanır və onlarda işarələrin bütün mümkün oxunuşları qeyd olunub. Bu tip siyahıların təkmil variantı sayılan siyahılar seriyası təxminən 40 cədvəli əhatə edir və ilk sətrdə yazılanlara əsasən **E-a=A=nāqu** adlanır, sözlərin fonetik və sözlü mənasını (“şikayət etmək”) bildirirdi. Bu tip siyahıdan olan qısa çıxarışlar “S^d” adlanırdı və aşağı siniflərə tədris zamanı istifadə olunurdu. Şumer-Akkad sözlüklərində I sütunda Şumer sözünün hecalı, II sütunda ideoqrafik yazılışı göstərilir, III sütunda isə akkadca mənası verilir.

Elə siyahılar da var idi ki, onlarda işarələr formal əlamətlərinə görə yerləşdirilirdi. 16 cədvəli birləşdirən və **İZİ=išatu** (“Alov”) başlıqlı siyahılarda Şumer sözlərinin akkadca qarşılığı verilir. 4 sütunlu digər siyahılar seriyası

ikidilli olurdu və başlığa uyğun olaraq **di-ri=DIRIG=siāku=watru** adlanırdı. Birinci sütunda şümer sözünün hecalı yazılışı, ikincidə – həmin sözün ideogramı, daha sonra Şumer ideogramının komponentlərinin ayrılıqda oxunuşu (**si+a**) və nəhayət mənası (“izafi”, “artıq”) göstərilirdi. İkidilli siyahıların başqa bir qrupu yalnız bir mənası olan sözləri əhatə edirdi. Siyahıların başqa tipində yazılışı ilə oxunuşu üst-üstə düşməyən Şumer sözləri (məsələn, **KI.SU.LU.UB.GAR=ugnim**=akkadca **ummanu** “qoşun”, “ordu”) toplanıb. Bundan əlavə, xeyli sayda terminoloji və tematik (toponimlər, minerallar və daş adları, bitki və heyvan adları, orqanların və əzələlərin adları və s.) xüsusi sözlüklər də mövcud idi.

Sadələnən bütün dərs vəsaitləri “ədəbi “Şumer dilini (**eme-KU** və ya **eme-gir**¹⁵ “düzgün? dil”) və yazı qrafikasını öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bununla belə, Şumer dilində “qadın dialekti” (**eme-sal**) də olduğundan (bədi-mifoloji əsərlərdə qadın personajlar bu dialektin sözləri ilə çıxış edirdilər), spesifik sözlüklər də tərtib olunurdu. Belə 3 sütunlu siyahılar hər 2 Şumer dialektinin sözləri və onların akkadca qarşılığı göstərilirdi: məsələn, **dimmer=dingir=ilu** (“tanrı”).

Mühüm lüğətlərdən biri ilk iki qarşılaşdırılan sözə – şumerçə **harra**, akkadca **hubullu** (“borc”, “faizli girov”) – uyğun olaraq adlandırılır. Bu lüğətə tematik prinsip üzrə tərtib olunmuş 18 gil kitabə daxildir; onlarda hər iki dildə müxtəlif növ heyvanların, bitkilərin, nəqliyyat vasitələrinin, səma cisimlərinin, mineral və daşların adları əks olunub.

Bütün bu sözlüklərlə yanaşı, Qədim Babil dövründə qramatik əsərlər də tərtib olunurdu; onlarda Şumer dilinə məxsus söz və ifadələrin qrammatik formaları (isimlərin hallanması, şəxs əvəzlilikləri, bağlayıcılar, formantlar, feillərin əmr, məsdər, inkar formalarının, ideomatik ifadələrin və s. düzgün yazılış qaydaları) və Akkad dilinə tərcümələri əks olunub, lakin bu kompendiumlarda xırda qüsurlara da rast gəlinir. Mesopotamiya dövlətləri xarici ölkələrlə diplomatik əlaqələrdə olduqlarından əcnəbi dilləri bilən mirzələrə ehtiyac duyulurdu. Bu sahədə çalışan mirzələr ikidilli lüğətlər tərtib edirdilər. Ən böyük lüğətlərdən biri Aşşurbanapalın kixanasında saxlanırdı; lüğətə 13 dilin (o cümlədən lullubi və quti dillərindən 3 termin) leksemlərindən nümunələr daxil edilib. Şəkil 21-də təsviri verilən gil lövhə üzərində kaşşu (=kaspi) dilində işlənən 25 terminin (14-ü tanrı adlarıdır) Akkad dilində qarşılığı qeyd olunub.

Şəkil 21. Kaşşu-Akkad lügəti

Beləliklə, Mesopotamiyanın cənub şəhərlərinin məbədlərində baş verən təsərrüfat əhəmiyyətli alış-veriş əməliyyatları ilə bağlı primitiv yaddaş qeydlərini əks etdirən ovuc ölçüsündəki gil lövhələr bəşər tarixində yeni inqilabi çevrilişə təkan verən fenomenin – yazı mədəniyyətinin – başlanğıcı oldu. Bu bəşəri nailiyyət zaman-zaman yeni çalarlar qazanmaqla mövzu və janr dairəsini zənginləşdirdi, yarandığı dar məkanın çərçivəsindən kənara çıxmaqla coğrafiyasını daha da genişləndirdi, hətta Ön Asiyanın qohum olmayan xalqlarını (şumerliləri, babilliləri, aşşurluları, elamlıları, hurriləri, hetləri və urartuluları) birləşdirən ortaqların mədəni sərvətə çevrildi. Mixi yazı sistemi bu xalqların yüz illər boyu yaratdıqları mədəni irsin, mənəvi dəyərlərin və elmi biliklərin gələcək nəsillərə ötürülməsində başlıca vasitə oldu. Ellin dünyasının Ön Asiyaya siyasi və mədəni təsiri mixi yazı sisteminin və onunla ifadə olunan relikt dillərin süqutunu şərtləndirdi və beləcə vaxtı ilə qoca Şərqi tarixi keçmişinə bağlayan mədəni ixtira da unuduldu. Özündə cəsarət tapan elm fədailəri və entuziastlar iki əsrdi ki bu unudulmuş sərvətin sirrlərini açmaqla onlarda yaşanan tarixi bərpa etməyə çalışırlar.

Ədəbiyyat:

1. Липин Л., Белов А. Глиняные книги. М.-Л.1952.
2. Оппенхейм Л. Древняя Месопотамия. М., 1990.
3. Дьяконов И.М. Вавилонская филология / История лингвистических учений. Л., 1980, с. 17-37.
4. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. М., 1990.
5. Вайман А.А. Шумеро-вавилонская математика. Москва, 1961.
6. Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков. М., 1961.
8. Къера Э. Они писали на глине. М., 1984.
9. Поэзия и проза древнего Востока. М., 1973.
10. Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду. М., 1979, с. 83-138.

II FƏSİL

II.1. Dünya dilləri klassifikasiyasında yeri, dövrləşməsi və tədqiqi tarixi.

Şumer” termini şimal-şərqi sami tayfalarının (Akkad dilinin daşıyıcılarının) Mesopotamiyanın cənubuna (32⁰ şimal en dairəsi ilə İran körfəzi arasındakı ərazi) və onun sakinlərinə verdikləri ad olmuşdur. Şumerlilər öz ölkələrini bütövlükdə Kalam (və ya Kanaq), cənub hissəsini **KI.EN.GI.**, şimal hissəsini – **KI.URI.** adlandırırdılar. “Şumer” və “Akkad” terminləri sami-mənşəlidir; akkadlılar birinci termini Aşağı Mesopotamiyanın cənubuna, ikinci termini Aşağı Mesopotamiyanın şimalına şamil edirdilər. Özlərinin vahid etnonimi (ekzonim) olmadığından əhali yaşadığı məntəqəyə uyğun adlandırılırdı: uruklu, şuruppaklı, ummalı və s. Bölgənin bütün sakinləri, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, özlərini “qarabaşlılar” (şumercə: **sag giga**, akkadca: **şalmāt qaqqadim**) adlandırırdılar. **KI.EN.GI.** yazılışı tarixi mətnlərdə ilk dəfə Uruk çarı Enşakuşannanın mətnində qeydə alınıb. Bəziləri hesab edir ki, “Kiengi” əvvəllər Nippur şəhərində tanrı Enlilin “Ekur” məbədinin yerləşdiyi kvartalın adı olmuşdur; bu yer şumerlilərin dini mərkəzi idi. **šu-me-ru-u** yazılışı isə ilk dəfə Akkad çarı Rimuşun dövrü ilə tarixlənən mətnə yazılıb. Hesab olunur ki, **KI.EN.GI.** “Şumer” adlı ölkənin ideoqrafik (hərflər “YER”+“SAHİB”+“QAMIŞ”) yazılış forması olmuşdur. A. Vestenholz bu ideoqrafik yazını **KI. eme-gin₇** (“Şumer dilinin məkanı”), B. Römer isə **ki-engi** (“Ağalar məkanı”) kimi etimologiya edir. Bibliyada bu ölkə **Şin’ār** adlandırılıb. Yalnız MDB (keçmiş sovetlər birliyinin) məkanında yaşayanlar bu xalqı “Şumer” (digər xalqlar “sumer”) adlandırırlar.

Şumerlilər öz dillərini **eme-gin₇** (bəzən bu işarələr **eme-gir₁₅** kimi oxunur; köhnə oxunuşda **eme-KU**) “düzgün/həqiqi dil” adlandırırdılar. Tipoloji baxımdan Şumer dili aqlyutinativ (iltisəqi) strukturludur, sintaksisi erqativ xüsusiyyətə malikdir. Şumer dilində “qadın dialekti” (**eme-sal**) mövcud idi.

Adətən, bədii-mifoloji əsərlərdə qadın personajlar və ilahələr bu dialektlə “səsləndirilirdilər”. Bədii əsərlərdə personajlar bəzən peşə və ya ixtisaslarına uyğun “dialektlə” (məsələn, **eme-utula** “çoban dialekti”, **eme-malah** “gəmiçi dialekti” və s.) çıxış edirdi.

Şumer dilinin müasir dil ailələri sırasındakı yeri təyin olunmayıb. XIX əsrdə F. Lenorman, F. Hommel, 1980-ci ildə Qastoni bu dili Ural-Altay qrupu dilləri ilə, 2007-ci ildə S. Parpola təxminən 500 leksem əsasında Fin-Uqor dilləri ilə, 1960, 1981, 1990-cı illərdə M. Sereteli, V.V.Rebrik, M.İosikava Kartvel qrupu dilləri ilə müqayisə etmişlər. 1988-ci ildə A.Q. Kifişin I, II şəxs əvəzliliklərinin tək formalarına və yiyəlik hal şəkilçisinə əsasən Şumer dilinin Munda qrupu dilləri ilə (şimal-şərqi Hindistanın arilərə və dravidlərə qədərki substratı) qohumluğu nəzəriyyəsi ilə çıxış etmişdi. 1991-ci ildə R.İosivara Şumer dilini yapon dili ilə, 1996-cı ildə P.K.Manansala munda və yapon dilləri ilə yanaşı, Avstroneziya qrupu dilləri ilə müqayisə etmişlər. 1997-ci ildə İ.M.Dyakonov Şumer və munda dillərinin qohumluğu ideyasının təsdiqi ilə çıxış etdi. O hər iki dildə I və II şəxs əvəzliliklərinin tək formalarının, yiyəlik halının eyni formantlarla bildirildiyini, hər iki dildə bənzər terminlərin olduğunu təyin etmişdi. 2001-ci ildə Y. Braun 337 leksem, I, II şəxs əvəzliliklərinin tək formalarına, say sistemə, bədən üzvləri və qohumluq terminlərinə, fonem bənzərliklərinə əsasən Şumer dilini Çin-Tibet qrupu dilləri ilə müqayisə etmişdir.

Aşşurşünaslığın müstəqil elm sahəsi kimi şumerologiyanın (şumerşünaslıq) tarixi 1920-ci ildən başlayır. Şumer dilinin kəşfi Akkad dilinin tədqiqi prosesində baş verdi. XIX əsrin 60-cı illərində alimlər diqqət yetirdilər ki, bəzi mətnlər gözlənilmədiyi kimi Akkad dili əsasında izah olunmur. Bundan əlavə, bəzi mətnlərin dublikatlarında eyni sözlər fərqli formalarda (bir və ya bir neçə işarə ilə) yazılırdı. Xüsusən də, bəzi Akkad sözlərinin ideoqrafik oxunuşu onların hecalı oxunuşu ilə üst-üstə düşmürdü. Bu hallar ilk dəfə E. Hinks tərəfindən müşahidə olunmuşdu. O zaman bəziləri (J. Halevi, P.Kokovsev və digərləri), hətta, mənası Akkad dilindən izah olunmayan söz və ifadələri Babil kahinlərinin şifrəli yazılışı hesab edirdi. İlk dəfə 1869-cu ildə J.Oppert bu tip ifadələrin Şumer dilinə aid olduğu fikrini irəli sürdü. F. Vaysbax tərəfindən 1898-ci ildə Leipzicdə Şumer dilinin mövcudluğuna həsr olunmuş xüsusi kitab çap olundu. O zaman yeni kəşf olunmuş dili Akkad dili adlandırırdılar, əsil Akkad dili isə o vaxtlar Aşşur-Babil (və ya Babil-Aşşur) dili adlandırırdılar. Sonralar müəyyən olundu ki, babillilər və aşşurlular öz dillərini **lišān akkadī** adlandırırdılar. Babil çarlarının **šar Šumerī u3 Akkadī** titulundan çıxış edərək yeni tapılmış müəmmalı dili “Şumer dili” adlandırmaq qəbul olundu.

Şumer dilində yazılmış mətnlər ilk dəfə XIX yüzilliyin sonlarında A. Amyo və E. Şrader, daha geniş variantda 1905-ci ildə F. Türo-Danjen tərəfindən tərcümə olunmuşdu. Şumer dili haqqında ilk elmi əsər 1873-cü ildə F.Lenorman tərəfindən yazılıb, lakin ilk qrammatika A. Pöbelə məxsusdur və 1923-cü ildə nəşr olunub. Növbəti il A. Daymel sübut etdi ki, bu dildə cins kateqoriyası olmayıb və isimlər canlı, cansız və abstrakt növlərə bölünür. III şəxsin təkində canlı və cansız isimlər üçün 2 fərqli enklitik (şəkilçili) əvəzlərdən (**-ni**, **-bi**) istifadə olunduğu fikri də ona məxsusdur. Bu fikirlər 1931-ci ildə V. Xristian, 1934-cü ildə V. Struve tərəfindən təsdiqini tapdı. Növbəti qrammatikalar S.Lenqdon (1911), F.Deliç (1914), A.Deimel (1924), E.Jesten (1951), A.Falkenştein (1949/50/59), V.Xristian (1957), İ.Karki (1967), M.-L.Tomsen (1984), P.Attinger (1993), D.Edzard (2003), İ.Dyakonov (1967), İ.Kaneva (2006) tərəfindən yazıldı. Şumerdilli mətnlərin tədqiqi və tərcüməsində S. Kramerin, D. Edzardın, V. Afanasyevanın və digərlərinin xidmətləri də olmuşdur. Hazırda Pennsilvaniya Universitetində 18 cildlik Şumer lüğəti üzərində iş gedir; 1992-ci ilədək bu layihənin iki cildi nəşr olunub.

Şumer dilinin dövrləşməsi bu dildə yazılmış mətnlərdəki işarələrin paleoqrafiyasına əsasən aparılır. Yazı işarələrinin tarixi daha qədim dövrlərə gedir. Proto-Şumer piktoqrafiyasının ilkin mərhələsi Urukun IVb təbəqəsinin 620 sənədi və Urukun III təbəqəsinə sinxron olan Cəmdət-Nəsrin 36 sənədi ilə təmsil olunub. Proto-şumer yazısının (piktoqrafiyanın) təsviri işarələri ilkin mərhələdə (I Erkən sülalələr dövrü: e.ə. 3100-2750) uçot-mühasibət məzmunlu mətnlərlə təmsil olunub və konkret əşyaları bildirirdi. Piktoqramlar təkcə təsvir etdikləri predmetləri deyil, onlarla assosiasiyada olan anlayışları da ifadə edirdi. Başqa sözlə, hər anlayışın qrafik ifadəsi mümkün olmadığından təsviri mümkün olan predmetin təsvirinə (piktoqrama) məntiqi baxımdan onunla yaxınlıq təşkil edən mənalar da verilirdi. Məsələn, “UL-DUZ” işarəsi təsvir etdiyi obyektlə yanaşı, “səma”, “tanrı” kimi anlayışları da bildirirdi. Və ya, “AYAQ” işarəsi təsvir etdiyi obyektlə yanaşı, “yerimək”, “gətirmək” kimi anlayışları da bildirirdi və s. Bu səbəbdən piktoqramlar polifonik (=çoxmənalı) xarakter almışdı. Bundan əlavə, Şumer dilində xeyli sayda amonimlər olduğundan bir heca bir neçə fərqli işarə vasitəsilə ifadə oluna bilərdi. Dilin qrammatik kateqoriyaları (hal şəkilçiləri, əvəzlilər, feilin zaman formaları və s.) bildirilmirdi; hesabat xarakterli sənədlərdə onların yazılmasına ehtiyac duyulmurdu, məqsəd nəyin, nə qədər və kimə verildiyinin (və ya kimdən alındığının) qeydiyyatını aparmaq idi. Bu dövrün mətnləri hələ də bütünlüklə sözlü işarələrdən təşkil olduğundan, faktiki

olaraq, onların məzmununu istənilən dillə izah etmək olar. Bəs necə oldu ki, alimlər onların məhz Şumer dilində yazıldığını təyin edə bildilər?

Uçot-hesabat sənədləri 3 halda – mədaxil, məxaric və izafi məhsulun qeydə alınması zamanı tərtib olunurdu. Son 2 halda sənədlər uçota alınan malın ümumi kəmiyyətinin (=cəmin) göstərilməsi ilə başlanırdı. Mədaxil və məxaric əməliyyatlarının qeydiyyatı həmin əməliyyatların xarakterini ifadə edən sözlə (=ideoqrafik işarə ilə) tamamlanırdı. Hələ e.ə. XXVIII əsrdə sözlüklərə (=sillabarilərə) daxil edilmiş bu xarakterik ifadələr sonralar da şumerdilli mətnlərdə işləndiyindən onlara əsasən piktoqrafik mətnlərin Şumer dilində yazıldığı təsdiq olunur. Məsələn, mədaxil əməliyyatlarının qeydiyyatı **tum₂** (“AYAQ” ideoqramı) “qətirmək” “QAMIŞ” təsviri amonim kimi “qaytarmaq” (**gi₄**) feilini də ifadə etdiyindən bəzi məxaric sənədləri bu işarə ilə bitirdi. Məxaricin digər forması – işçi heyətə ayrılan ərzaq ödənişləri (və ya ev heyvanlarına ayrılan yem rasionu) **ba** (“ÖLÇÜ ÇALOVU” təsviri) “vermək” sözləri ilə tamamlanırdı. Bundan əlavə, Cəmdət-Nəsr dövrünün sonunda uçota cəlb olunan yerlərin və şəxslərin adlarının fonoideoqrafik yazılışları da onların şumercə yazıldığına işarə edir. Məsələn, mətnlərin birində “Enlilti” şəxs adı (şumercadən tərcümədə “Tanrı Enlil həyatımdadır”) qeydə alınıb.

Yazının ikinci – “Klassik”, mərhələsində (II-III Erkən sülalələr dövrü: e.ə. 2750-2315; Cəmdət Nəsr/Kiş/Ur piktoqrafik təsərrüfat hesabatları, ilk ithaf məzmunlu məbəd, çar yazıları, tədris vəsaitləri) mətnlərdə tədricən nitq hissələri, formantlar və digər qrammatik əlamətlər göstərilməyə başlayır.

Üçüncü – “Qarışıqdilli”, mərhələdə (I Sarqon-Qudea dövrü: e.ə. 2315-2130) mətnlər Şumer dili ilə yanaşı, akkadca da tərtib olunur.

Dördüncü mərhələdə (“Yeni Şumer” dövrü: e.ə. 2130-2000) işarələrin mixi forma alması prosesi başa çatır. Bu mərhələnin mətnlərində bütün qrammatik formalar əks olunur, isimlərin aid olduqları kateqoriyaya uyğun olaraq determinativlə yazılması adi hal alır. Determinativ-işarələrin bəziləri predmetin əvvəlində (“tanrı”, “bitki”, “ölkə”, “şəhər”, “taxta”, “səma cisimləri”, “paltar”, “daş”, “mis” və s.), digər qismi isə predmetdən sonra (“tərəvəz”, “quş”, “balıq” və s.) yazılırdı. Şumerlilərin siyasi süqutundan sonra (İşbi-Erra–Hammurapi dövrü: e.ə.2000-1750) şumerdilli mətnlər akkaddilli mirzələr tərəfindən, əsasən, tədris məqsədilə məktəblərdə tərtib olunurdu. Bütün mərhələlərdə yazı işarələrinin sayı azalmaya doğru meyl edir. Şəkil 22-də piktoqrafik təsvirlərdən (I sütun) xətti işarələrə (II sütun) və mixi işarələrə (III sütun) keçidin təkamülü göstərilib.

1.			
2.			
3.			
4.			
5.			
6.			
7.			
8.			
9.			
10.			
11.			
12.			
13.			
14.			

Şəkil 22. Piktoqrafiyadan mixi işarələrə keçid

1. “quş” (**mušen**); **-hu-** hecasını ifadə edir,
2. “öküz” (**gud**); **-gu-** hecasını ifadə edir,
3. ”baş” (**sag**); **-sag-** hecasını ifadə edir,
4. “ayaq” – “getmək”, “gətirmək”, “durmaq” (**-ra-**, **-du-**, **-gin-** hecalarını ifadə edir),
5. “soğan bağlaması” (**šum**); **-šum-** hecasını ifadə edir,
6. “su” (**a**); **-a-** hecasını ifadə edir,
7. “balıq” (**hu**, **ka**); **-hu-**, **-ka-** hecalarını ifadə edir,
8. “sol əl” (**gub**); **-gub-** hecasını ifadə edir,
9. “çüy” (**gag**); **-gag-** hecasını ifadə edir,
10. “ulduz” (**an**); **-an-** hecasını ifadə edir,
11. “dağ” (**kur**); **-kur-** hecasını ifadə edir ,
12. “sünbül” (**še**); **-še-** hecasını ifadə edir,
13. “çörək qabı” (**ninda**); “çörək”, “əşya” (**nig**) mənalarında,
14. “baş”+“çörək qabı” (**sag+ninda**); “qidalanmaq/yemək” mənasında.

Müasir kataloqlarda və dərs vəsaitlərində işarələr elementlərinin formasına əsasən yerləşdiril; öncə 1-2-3-4 “horizontal xətlərdən” yaranmış işarələr, onların ardınca “xırda ölçülü bucaqlardan” yarananlar, daha sonra “böyük bucaqdan” əmələ gələnələr qruplaşdırılır və cədvəl “şaqli xətlərdən” yaranan işarələrlə tamamlanır. İşarələrin belə ardıcılığı qədim sillabarlardan götürülüb və onların axtarışını asanlaşdırmağa hesablanıb.

II.2. Yazılış və transliterasiya qaydaları. E.ə. III minilliyin ortalarından informasiyanın yazıda qədə alınmasının 3 forması kanonlaşır: ideoqrafik (=loqoqrafik/sözlü), sillabik (=fonetik/hecalı) və qarışıq (ideoqrafik-fonetik).

Köhnə piktoqramların hecaları ifadə etməsi linqvistikada akrafoniya prinsipi adı ilə tanınan metodun tətbiqi ilə mümkün oldu; piktoqramın təsvir obyektinin adındakı ilk heca fonetik oxunuş kimi saxlandı, son heca (və ya hecalar) isə atıldı. Bütün nitq hissələrinin (isim, sifət, feil, əvəzlilik və s.) kökü ideoqrafik işarə ilə bildirilirdi, ona qoşulan şəkilçilər isə fonetik qaydada yazılırdı. Lakin ideoqramlar (=loqoqramlar) polifonik (=çoxmənalı) olduqlarından ayrı-ayrılıqda onlardan hər hansının mənasını müəyyən etmək olmur. İdeoqramın kontekstdən asılı olaraq mənası ona əlavə olunan fonetik işarə ilə bildirilirdi. Belə loqoqrafik-sillabik (=sözlü-hecalı) kompleks “fonetik kompliment” adlanır. Məsələn, “AYAQ” işarəsi “getmək”/“yerimək” (**du, ara, gin**), “dayanmaq”/“durmaq” (**gub**), “gətirmək” (**tum₂**) kimi fərqli feilləri bildirirdi. Bu mənalardan birini digərindən ayırmaq üçün “AYAQ” ideoqramına müvafiq fonetik işarə əlavə olunurdu. Məsələn:

a) **guba** (“dayanan”) sözünü yazmaq üçün “AYAQ”+**ba** kombinasiyası qurulurdu. Nəticədə, yaranan **gub-ba** forması heç də **-b-** səsinin geminatlığına (qoşalaşdığına) işarə etmir. Söz daxilində samitlə bitən hecadan sonra saitlə başlanan hecanın yazılışına yol verilmədiyindən, bu misalda **-b-** səsi, qrafik baxımdan, geminat halda verilib.

b) **gina** (“yeriyən”/“gedən”) sözünü yazmaq üçün “AYAQ”+**na** kombinasiyası qurulurdu. Eyni ilə bu halda da kombinasiya geminat formada (**gina**) yox, **gina** kimi oxunmalıdır.

c) **inim in-na-gar^{ar}** (“sözünü ona dedi” > “cavabını verdi”) yazılışında fonetik komplement rolunda çıxış edən sonuncu heca (**-ar**) özündən əvvəl duran işarənin məhz **-gar-** kimi oxunmalı olduğuna işarə edir və işarənin digər mümkün oxunuşlarını (**-ša-**, **-nig-**) istisna edir.

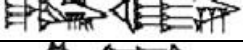
Fonetik komplement prinsipi kəşf olunana qədər (e.ə. 2500) hər bir hərəkətin ayrı-ayrılıqda, müxtəlif qrammatik formalarını (“getmək”/“gedən”/“getmək üçün” və ya “dayanan”/“dayanmaq”/“dayanmaq üçün” və s.) bir işarə ifadə edirdi; qrammatik komplement sayəsində fəaliyyətin qrammatik anlamda mahiyyəti konkretləşdi. Lakin Aşşur, Babil və het mirzələrindən fərqli olaraq, şumerlilər fonetik komplement prinsipindən az istifadə edirdilər.

ç) Şumer qrafikasında, əksər hallarda, söz daxilində samitlə bitən hecalardan (**ab-**, **bab-**, **ur-**, **bur-** və s.) sonra saitlə başlayan hecaların yazılışına yol verilmirdi. İnfikslərin hamısı və bəzi suffikslər sait səslə başladığından vəziyyətdən çıxmaq üçün şumerli mirzə sait səsin qarşısına samit səs əlavə etməli olurdu və əlavə olunan samit səs əvvəlki hecanın samiti ilə eyni olmalı idi, lakin bu tip yazılışlar samitin geminatlığını bildirmirdi. Məsələn, ^d**nin-gir₂-su-ke₄ umma^{ki} zig₃-ga-bi₃-ha-la-lam** “Tanrı+Ninqirsu+yişəlik hal suffiksi+Umma+yer+qaldırmaq+ondan+onu +məhv etdi” > “Tanrı Ninqirsu, Umma şəhəri üsyan qaldırdı, məhv etdi”. Əslində bu ifadədə **zig₃-a-bi** yazılışı olmalı idi. Nadir hallarda bu qanuna uyğunluq pozulur: **en kul-aba₄-^{ki}-ke₄**; halbuki, düzgün qrafik forma belədir: **en kul-la-ba^{ki}-ke₄** “Kulabın kahini”.

d) sözlər ideoqramla (= sözü bildirən ideoqrafik işarə), hecalı və ya qarışıq (sözlü-hecalı) formalarda yazıla bilərdi. Cədvəl 1-də **dingir** (“tanrı”) sözünün kişi və qadın dialektlərində fərqli yazılış variantları göstərilir.

Cədvəl 1

“Tanrı” sözünün “kişi” və “qadın” dialektlərində yazılışı

	dingir (digir)
	dim ₃ -me-er (ES)
	dim ₃ -me ₈ -er (ES)
	dim ₃ -mi-ir (ES)
	di-me ₂ -er (ES)

Sözlər (əsasən ümumi isimlər) loqoqrafik formada, yəni sözlü oxunuşlu işarə və ya işarələr qrupu ilə verilə bilərdi. Loqoqram iki işarədən ibarət ola bilərdi: **A₂+KAL** (**usu** kimi oxunur) “qol+güc”=“qüvvət”. Beş işarədən ibarət loqoqram da qeydə alınıb: **KI.SU.LU.UB₂.GAR**; sillabarıldan məlum olub ki, bu loqoqrafik forma ilə **ugnim** (“ordu/qoşun”) terminini bildirirdilər.

Determinativ. Ümumi isimlərin kateqoriyasını bildirən, lakin tələffüz olunmayan işarələr – determinativlər aid olduqları sözün sağ və ya sol küncündə (yəni sözün əvvəlində və ya sonunda) kiçik şriflə göstərilir; məsələn, ^{giš}**guza** (“oturacaq”), **agargara^{ku}** (“kürü”). Ən mühüm determinativlər bunlardır:

1.**dingir** – tanrı adları qarşısında, 2.**dug** – saxsı qablar qarşısında, 3.**giš** – ağac adları və taxta əşyalar qarşısında, 4.**id₂** – çaylar və kanallar qarşısında, 5.**lu₂** – etnik adlar, kişi peşə və ixtisasları qarşısında, 6.**na₄** – daş əşyalar qarşısında, 7.**šim** – ətriyyatlar qarşısında, 8.**munus** – qadın isimləri və peşələri qarşısında, 9.**u₂** – ot bitkiləri qarşısında, 10.**uru** – yaşayış məskənləri

qarşısında, 11.**urudu** – mis əşyalar qarşısında, 12.**uzu** – insan və heyvan əzaları və əti qarşısında, 13.**diš** – kişi şəxs adları qarşısında, 14.**ki** – ölkə və vilayət adlarının sonunda, 15.**mušen** – quş adlarından sonra, 16.**ku₆** – balıq adlarından sonra, 17.**iti** – təqvim ayları qarşısında, 18.**sar** – göyərtilərdən sonra və s. Əksər determinativlər hecanı bildirmək üçün istifadə olunmurdu. Məsələn, **a-sa-al-lu-uh** teoniminin yazılışı zamanı **-lu-** hecasını ifadə etmək üçün eyni səslənən **LU₂** “insan” determinativi yox, ideoqrafik anlamda “qoyun” mənasında işlənən başqa amonimdən (**-lu-**) istifadə olunurdu, çünki o, determinativ funksiyasına malik deyildi. **KI-** (“yer”), **-HA-** (“balıq”) və s. determinativlər hecalı yazılışlarda tətbiq olunurdu.

Bütün mixi yazı sistemlərində olduğu kimi, Şumer mətnlərinin transliterasiyası və transkripsiyası latın əlifbasının hərfləri əsasında, bir sıra şərtlər gözlənilməklə, aşağıdakı qaydalarda həyata keçirilir.

1. Sözü tərkibindəki hecaları ifadə edən işarələr bir-birindən defislə ayrılır: defis birinci hecadan sonra, orta hecaların hər iki tərəfində, sonuncu hecanın isə qarşısında qoyulur. Əgər söz bütünlüklə və ya qismən loqoqramla (=ideoqramla) yazılıbsa, həmin loqoqramdan sonra nöqtə qoyulur.

2. Bəzi sözlərin yazılışı zamanı işarənin “yerində” işlənmədiyi ilə qarşılaşıq. Belə halda transliterasiya zamanı “yerində” işlənməyən işarələr arasında defis əvəzinə + işarəsi qoyulur. Məsələn, **GAL.LU₂**. (“BÖYÜK”+“ADAM.”) ideoqrafik yazılışı bəzi elmi ədəbiyyatda **lu₂+gal**, **ZU.AB**. (“BİLMƏK”+“AĞSAQQAL”.) ideoqrafik yazılışı – **ab+zu** kimi transliterasiya olunur.

3. İşarələr polifonik mənalı olduğundan bəzən onun oxunuş variantlarından ən düzgün olanını müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə hallarda üstünlük həmin işarənin kataloqlardakı birinci oxunuşuna verilir və o, sözü tərkibindəki mövqeyindən asılı olmayaraq (əvvəldə, ortada, sonda) baş hərflərlə göstərilir.

4. Eyni oxunuşa malik işarələr (omofonlar) diakritika vasitəsilə fərqləndirilir. Məsələn, **-du-** hecası Şumer-Babil mixi yazı sistemində 23 fərqli işarə ilə verilə bilərdi. Bunlardan birincisi heç bir fərqləndirici elementlə göstərilirdi. Həmin hecanı bildirən ikinci işarənin üstündə transliterasiya zamanı sağa meyillənmiş vurğu qoyulur (akut) – **dú** (köhnə elmi ədəbiyyatda **-du₂**); üçüncü işarəni bildirərkən oxunuşun (hecanın) üstündə sol tərəfə meyillənmiş vurğu qoyulur (gravis) – **dù** (köhnə elmi ədəbiyyatda **-du₃**). Dördüncü sonrakı omominləri bildirərkən oxunuşun (hecanın) aşağı sağ küncündə onun sıra sayı (**-du₄**-, **-du₁₁**-, **-du₂₂**-) göstərilir; diakritikaların sait səsin uzunluğu və ya qısalığı, eləcə də samitin qeminasiyası (=qoşalaşması) ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Gətirdiyimiz misal yalnız onu göstərir ki, Şumer dilində 23 fərqli söz **du** kimi səslənirdi və yazılış zamanı bunlardan semantik baxımdan sözü kökünə uyğun gələni tətbiq olunurdu. Məsələn, əgər getməklə bağlı hər hansı sözü və ya

sözün qrammatik variantlarını yazmaq lazım gələrsə, o halda **-du-** səsini ifadə edən birinci (diakritikasız) işarədən istifadə olunur, eyni hecanı ifadə edən digər işarələrdən hər hansı biri tətbiq olunarsa sözün semantikasi dəyişər.

Başqa bir misal. Amonim olmaqla **gir** sözü 3 fərqli işarə ilə yazıldığından müxtəlif mənalara ifadə edirdi və transkripsiya zamanı diakritik işarələr vasitəsilə onlar mütləq bir-birindən fərqləndirilməlidir. Çünki **gir** (diakritikasız) – “donuz”, **gir₂** – “xəncər”, **gir₃** – “ayaq” piktoqramlarından törəmiş işarələrlə ifadə olunurdu. Bu 3 amonim loqoqram kimi tətbiq oluna bilərdi.

Ümumiyyətlə, Şumer dili amonim sözlərin zənginliyi ilə seçilir; 26 söz **gi**, 17 söz **eş**, 16 söz **u** kimi tələffüz olunurdu. Ehtimal olunur ki, omonimlər tonallıq dərəcəsinə və vurğunun yerinə görə fərqlənirdilər; hər halda 26 fərqli semantikaya malik sözün eyni cür səslənməsinin səbəbini təkcə tonallıq və vurğu ilə əlaqələndirmək olmaz.

5. Mətnə oxunuşu indiyədək bilinməyən işarə ilə qarşılaşdıqda onu mühüm kataloqlardakı (adətən A.Daymelin və ya R.Labanın əsərlərindəki) sıra nömrəsinə əsasən verirlər.

6. Əgər kombinə olunmuş işarənin (=liqatur) komponentlərindən birinin oxunuşu məlum deyilsə, o halda o, **X** işarəsi ilə bildirilir və oxunuşu məlum işarədən + işarəsi ilə ayrılır.

7. Sözyırıqdan istifadə olunmadığından sözlər bitişik yazılırdı. Mürəkkəb cümlənin fikir tamamlanan hissəsi (və ya hissələri), ardıcılığı gözlənilmək şərti ilə, ayrı-ayrı sətirlərə yazılırdı, yəni müstəqil işləyə bilən hissə bir sətirdən digərinə keçirilmirdi. Bu zaman:

a) sətirin əvvəlinin və sonunun doldurulması şərt olduğundan, informasiyanın ölçüsündən asılı olaraq, işarələr arasındakı məsafə uzadıla bilərdi,

b) cümlənin fikir tamamlanan hissəsi bir sətirə yerləşmədikdə ardı sətirə yerləşmiş hissənin altında (həmin sətirdən çıxmadan) yazılırdı.

8. Sözün, kəmiyyət simvollarının və bir işarənin elementlərinin sətirdən sətirə və ya tabletin bir üzündən digər üzünə keçirilməsinə yol verilmirdi.

Hələ yazının piktoqrafiya mərhələsində bəzi anlayışlar ideoqrafik işarənin orientasiyasını dəyişməklə, əsasən 180⁰ fərqlə, yəni “baş-ayaq” formada çatdırılırdı. Məsələn, şəkil 23-də təsviri verilmiş Uruk piktoqrafik mətninin I (üst) sətirində “işarə barmağının” təsvirinin, yəni “1” rəqəminin 9 dəfə təkrarı ilə rastlaşırıq. II (alt) sətirdə “QADIN” ideoqramı 180⁰ fərqlə göstərilib; birinci halda bu ideoqramın daxilinə 3 xətt, ikinci halda isə 1 xətt çəkilib. Məlumdur ki, həmin dövrdə təqvim günləri “GÜNƏŞ” ideoqramının üst hissəsinə müvafiq sayda xətlər (ştrixlər) çəkməklə bildirilirdi. Ehtimal etmək olar ki, nəzərdən keçirdiyimiz mətnə “QADIN” ideoqramına əlavə olunmuş xətlər uçotu aparılan qadınların yaşını bildirirdi, yəni II sətirdəki kombinə olunmuş 2 işarə, müvafiq olaraq 3 və 1 yaşlı qızları ifadə edirdi. Kombinə olunmuş hər iki işarənin (ideomatik liqaturun) 180⁰ fərqlə yazılması uçotu aparılanların ölü

olduğuna işarə edir; qızlar diri olsaydı yaşı bildirən xətlər “QADIN” ideoqramının yuxarı hissəsinə əlavə olunardı. Ölmüş canlıların bu formada qeydə alınması Elam piktoqrafiyası üçün də səciyyəvi olmuşdur (IV fəslə bax).

Şəkil 23. Ölmüş 1 və 3 yaşlı qızların uçotu

Yazıldığı dildən asılı olmayaraq mixi kitabələrin transliterasiyası zamanı elmdə qəbul olunmuş aşağıdakı şərti işarələrdən istifadə edilir:

[...] – mətdə bərpa olunmuş və ya bərpa olunmayan boşluqlar

‘...’ – mətnin bu yerində işarənin silueti sezilir

KUR, KI. – mixi yazılı mətnlərdə sözlərin kateqoriyasını bildirən determinativlər və ideoqramların köhnə yazılış variantı

GU^{ki}, ^dZU-EN – determinativ və ideoqramların yeni yazılış variantı

|| – qədim sözün digər variantını bildirərkən

/ – və ya

ā, î, û – uzun saitlər

< – söz mənşəyini götürdüyü halda

> – söz digər formaya çevrildiyi halda

? – sözün mənası bilinmədikdə

* – transkripsiya zamanı sözün ehtimal olunan, lakin yazıda qeydə alınmamış praformasını bildirərkən

+ – sözün tərkibindəki komponentləri ayrarkən

-Ø – şəkilçinin yoxluğu

š – transkripsion variantlarda -š- səsi

ş – transkripsion variantlarda rus fonetikasının emfatik -ш- səsi

I – determinativlərin və ideoqramların transkripsion variantlarında -î- səsi

II. 3. Leksikologiya və fonologiya. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti şumerliləri Cənubi Mesopotamiyaya e.ə. IV minilliyin ortalarında gəlmə xalq hesab edirlər. Onların gəlişinə qədər burada şəhər mədəniyyətinin və bəzi sənət sahələrinin mövcud olduğunu söyləyirlər.

Şəhər adlarının Şumer mətnlərində yazılışı

𒂗𒍪	KİŞ	Kiś ^{ki}	𒂗𒍪𒂗	Kisurra ^{ki}
𒌷𒍪	URUK	Unu(g) ^{ki} -ga	𒂗𒍪𒂗𒍪	HALLAB Zababu ^{ki}
𒌷𒍪𒂗	UR	Uri ^{ki} -ma	𒂗𒍪𒂗	Kullab ^{ki}
𒂗𒍪𒂗	AWAN	Api-an ^{ki}	𒂗𒍪𒂗	Marad ^{ki} .da
𒂗𒍪𒂗		Ha-ma-zī ^{ki}	𒂗𒍪𒂗	Ereš ^{ki}
𒂗𒍪𒂗		Adab ^{ki}	𒂗𒍪𒂗𒂗	KUTHA Kutu ^{ki}
𒂗𒍪𒂗	MAER	Ma-ri ^{ki}	𒂗𒍪𒂗𒂗	SİPPAR Zimbir ^{ki}
𒂗𒍪𒂗	UPI	Uhu ^{ki}	𒂗𒍪𒂗𒂗	BABILU Ka'dingir ^{ki} .ra
𒂗𒍪𒂗	AKKADU	Agade ^{ki}	𒂗𒍪𒂗	DILBAT
𒂗𒍪𒂗	GUTIUM		𒂗𒍪𒂗	ELAMTU Nim ^{ki}
𒂗𒍪𒂗		İsin ^{ki} .na	𒂗𒍪𒂗𒂗	ŞUŞAN Susa ^{ki}
𒂗𒍪𒂗	ERIDU	Erida ^{ki}	𒂗𒍪𒂗𒂗	DUPLIŞ Aś-nun-na ^{ki}
𒂗𒍪𒂗	LARSA	Arar ^{ki} .ma	𒂗𒍪𒂗𒂗	id Eś-nun-na ^{ki}
𒂗𒍪𒂗		Umma ^{ki}	𒂗𒍪𒂗𒂗	DER Bād-dingir ^{ki}
𒂗𒍪𒂗		Lagaš ^{ki}	𒂗𒍪𒂗𒂗𒂗	DUR-MATİ Bād-ma-da ^{ki}
𒂗𒍪𒂗	NIPPUR	Nibru ^{ki}	𒂗𒍪𒂗𒂗𒂗	DUR-GURGURİ Bād-ur-du-na-gar ^{ki}
𒂗𒍪𒂗		Kaš ^{ki}	𒂗𒍪𒂗𒂗	Kazallu ^{ki}
𒂗𒍪𒂗		Aratta ^{ki}	𒂗𒍪𒂗	BIT-KARKAR Iri ^{ki}
𒂗𒍪𒂗		Suruppak ^{ki}	𒂗𒍪𒂗𒂗	BARSİPPA Barsip ^{ki}

Bölgənin aborigen əhalisi şərti olaraq çayların adına müvafiq, bir qrupu “Protoferat”, digər qrupu “Protodəclə” tayfaları adı ilə tanınır. Şumerlilərin panteonuna daxil olan teonimlərin (=tanrı adları) bir qismi, xüsusən də Zababa, Bunene, İqiqi, Aruru, İnana kimi son hecası təkrarlanan adlar (ingilisdilli elmi ədəbiyyatda *iterativ name* və ya *hipokoristika* adlanır), eləcə də Cənubi Mesopotamiya toponimlərinin əksəriyyəti onlara aid edilir. Şumerlilər dillərinə yad olan yer adlarını öz dillərinə izahlı şəkildə yazırdılar¹. Elmi ədəbiyyatda şəhər və yaşayış məskənlərinin real (orijinal) adı adi qaydada yazılır, qrafik ifadələri isə fərqli olduğundan mətndə yazıldıqları ideoqrafik işarələrə uyğun olaraq böyük hərflərlə göstərilir: Laqaş = **ŞİR.BUR.LA.**, Şuruppak = **SU.KUR.RU.** və s. (bax: cədvəl 2).

¹ Təsəvvür edin ki, azərbaycanlı piktoqrafiya vasitəsi ilə Kislovodsk şəhərinin adını yazır. O halda o, “DUZ”+“SU” ideoqramlarının kombinasiyasından istifadə edə bilər, çünki “Kislovodsk” toponimi Azərbaycan dilinə “Turş su” kimi tərcümə olunur. Və ya, Belqrad şəhərinin adını yazarkən “AĞ”+“ŞƏHƏR” ideoqramlarının kombinasiyasından istifadə edə bilər.

Bu substrat etnosların izlərini, eyni zamanda, şumerlilərin mənimsədikləri aşağıdakı terminlərdə axtarırlar: **sipar** “mis” > [t]libira “misgər”, **zulump** “palma ağacı”, **uru** “şəhər”, **apin** “kotan”, **engar** “əkinçi”, **sipa** “çoban”, **nagar** “dülgər”, **udul** “soba”, **simug** “dəmirçi”, **aşgab** “dəri ustası”, **şuhadak** “balıqçı”, **bahar** “kuzə” və s. Maraqlıdır ki, əxz olunan terminlərin müəyyən qismi ideoqrafik formada, müvafiq determinativin müşayiəti ilə yazılırdı: **ensi** = PA.TE.SI. “kütləvi təsərrüfat işlərinə rəhbərlik edən” > “kahin”, **aştar** = A₂.SUH. “qıfıl”, **nagga** = AN.NA. “qurğuşun”, **tirum** = GAL.TE. “şahzadə”, **bahar** = GA.BUR. “kuzə”, **ildag** = A.AM. “limon”, **illu** = A.KAL. “tufan”, **ugnim** = KI.SU.LU.UB.GAR. “ordu”, **nunme** = AB.GAL. “müdrük”, **bibe** = UR.TUR. “ördək”, **kisi** = GIŞ.U₂.GIR₂. “akasiya bitkisi” və s.

Şumerlilər təxminən e.ə. IV minilliyin sonlarından Mesopotamiyanın cənubuna yayılan və onlarla 1000 ildən artıq dövr ərzində qonşuluq edən Şimal-Şərqi sami tayfalarından (elmdə şərti olaraq ilk dövlətlərinin siyasi mərkəzinə uyğun olaraq “akkadlılar” adlandırılırlar) xeyli söz qəbul etmişlər.

Cədvəl 3

Akkad sözləri şumerlilərin leksikonunda

Akkad sözləri	Şumer formasi
şādum “dağ”	sa₂-tu
tamharum “tacir”	dam-ha-ra
rākibum “qasid”	ra₂-ga-ba
maškānum “yaşayış yeri”	maš-gana
nāqīdum “baş çoban”	na-kad₂
kaparrum “çoban köməkçisi”	ga-ba-ra
mātum “düzənlik ölkə”	ma-da
karmum “üzüm tənəyi”	ga-ra-an

Akkad dilindən mənimsənilən ilk sözlər, əsasən hecalı formada yazılırdı; lakin nadir hallarda onların ideoqrafik yazılışı da qeydə alınıb: **ere₃** “qul” (adətən ideoqramla ifadə olunan Akkad terminləri sonrakı dövrə aid edilir). Bu mənimsəmələr zamanı bəzi fonetik qanunauyğunluqlar müəyyən olunub. Məsələn, samit səslərin cingiltili formaları karlaşıb və ya əks hal baş verib (istisna hallar da var). Bundan əlavə, Şumer formalarının sonuna **-a** saiti əlavə olunub (bax: cədvəl 3).

Y.Halloranın tərtib etdiyi son Şumer lüğətində qeydə alınmış 3000-dən artıq sözün bir qismi, göründüyü kimi, Şumer mənşəli deyil. Yalnız alınma sözləri çıxış etdikdən sonra yerdə qalan sözlərin morfoloji təhlilini aparmaqla Şumer dilinin müasir dillərlə genetik bağlılığına müəyyən dərəcədə aydınlıq gətirmək olar.

Qrafika Şumer dilində 4 sait səsin (a, u, i, e) və 14 samit səsin (p, b, t, d, s, z, ş, k, g, h, m, n, l, r) olduğunu söyləməyə əsas verir. Şübhə yoxdur ki, Şumer fonetikasi bununla bitmirdi. Məsələn, “sağır nun” səsinin (**η**) mövcudluğu da ehtimal edilir, lakin onun qrafik ifadə imkanı yox idi. Adətən, **-g** fonemi ilə bitən sözlərdə (məsələn, **sag** “baş”, **gag** “çüy” və s.) **η** fonemi bərpa olunur.

Sait səslər samitlərin təsiri ilə dəyişə bilərdi.

1. sözün əvvəlindəki sait itir (ola bilsin ki, bu sait protezadır və sözə sonradan əlavə edilib): **a-ra-zu** = **ra-zu** “dua”, **ama-ar-gi₄** = **mar-gi₄** “azadlıq”, **izid** = **zid₂** “un”, **u₃-sun₂** = **sun₂** “inək”,
2. sözün ortasındakı sait itir: **igi-ama-še₃** > **igi-ma-še₃** “ana qarşısında”, **kalaga** > **kalga** “güclü”,
3. sözün sonundakı sait itir: **bala** > **bal** “rəhbərlik dövrü” (eponim), **giri₃** > **gir₃** “ayaq”, **hulu** > **hul** “hirs”.

Cədvəl 4

Sözlərin dialektlərdə fonetik fərqi

eme-gin₇	eme-sal	mənası
kiri ₆	ke-re	bağ/bağça
giri ₃	me-re	ayaq
inim	e-ne-em ₃	söz
sig ₄	še-eb	kərpic
dingir	dem ₃ -me-er	tanrı
ewen	[u]-mu-un	cənab, kahin
sipa	šu ₈ -ba	çoban
giš	mu	ağac

Samit səslərin kar və cingiltili variantlarında (emfatik səslər qeydə alınmayıb) qrafik fərq qoyulmurdu, yəni g=k, s=z=š, d=t, b=p, saitlərdən isə i=e. Sözün tərkibindəki samit səslər də dəyişikliyə uğrayırdı. Müqayisə et: **idim** || **idin** “ağır”, **tuš** || **šuš** “oturmaq”, **udun** || **udul** “soba”, **alan** || **alam** “heykəl”, **eren₂** || **erem₂** “əsgər”/“ordu”, **huš** || **ruš** “qəzəbli”, **nitadam** || **nitalam** “həyat yoldaşı”. Sözün birinci samiti itə bilərdi: **nusug** > **usug** “çirkin”, **mušen** > **usan** “quş”, **h^dendur** > **endur** “tanrı Hendur”, **ninda₂** > **inda** “cöngə”. Ciddi fonetik fərqlər sözlərin “düzgün” (**eme-gin₇**) və “qadın” (**eme-sal**) dialektlərindəki variantlarının qarşılaşdırılması zamanı nəzərə çarpır (bax: cədvəl № 4)

II. 4.

Cədvəl 5

Yeni Şumer dövrünün fonetik işarələri

A.							
		ama		banšur		dam	
a		amar		bar		dar	
à		an		bár			
a-a		apin		be		de	
ab		ar		bi		dé	
áb		asam		bí		di	
àb		ás		lil		dib	
ad		ás		líl		dim	
ag		azag		lu		dím	
ág				lú		dím	
āh(?)		B.		D.			
al		ba				din	
alim		bad		da		dir	
am		bád		daqal		dirig)	
ám		bal		dah		dis	

ha		id		kab		kil	
há		id		kak		ku	
hā(?)		iq		kal		kú	
hal		iqi		kal(qq)		kū	
har		il		kalam		kud	
he		il		kam		kuy	
hi		im		kar		kul	
hi		im		kar		kun	
hu		in		kár		kur	
hú		omanna		har		kúr	
húb		ir		kár		kúr	
haq		is		kás		kūr	
húl		qis		kés			L.
ham		isib		kés			L.
hú		iskim		ki		la	
	I.	itu		kid		lá	
		itú		kíd		lag	
			K.	kim		lagab	
i				kin		lagab.	
í				kin		gallo	
il		ka		kín(?)		lah	
ib		ka(qa)					

lál	𠂔	maí	𠂔	nat	𠂔	num	𠂔
lam	𠂔	más	𠂔	naft)	𠂔	núm	𠂔
li	𠂔	me	𠂔	naq	𠂔	num	𠂔
li-li	𠂔	mé	𠂔	nager	𠂔	P.	
li	𠂔	mer	𠂔	nam	𠂔		
		mi	𠂔	nanga	𠂔	fa	𠂔
lit	𠂔	mu	𠂔	hanna	𠂔	fa.al	𠂔
lu	𠂔	mú	𠂔	ne	𠂔	fad	𠂔
luqal	𠂔	mù	𠂔	ner	𠂔	faft)	𠂔
luf	𠂔	mū	𠂔	ni	𠂔	faf	𠂔
lal	𠂔	muq	𠂔	ní	𠂔	faf.e	𠂔
lum	𠂔	mul	𠂔	nif)	𠂔	fi	𠂔
	M.	mun	𠂔	nigin	𠂔	fu	𠂔
		mur	𠂔	nigin	𠂔	fur	𠂔
ma	𠂔	múr	𠂔	nigin	𠂔	R.	
má	𠂔	mür	𠂔	nim	𠂔		
mà	𠂔	müs	𠂔	nin	𠂔	ra	𠂔
mā	𠂔	mušon	𠂔	nín	𠂔	rad	𠂔
mā	𠂔	N.		niq	𠂔	ri	𠂔
maq	𠂔			mita	𠂔	ri	𠂔
mar	𠂔	na	𠂔	mu	𠂔	rim	𠂔

ra	𠂔	siq	𠂔	su	𠂔	šab	𠂔
ru	𠂔	siq(?)	𠂔	š.		šab	𠂔
ri	𠂔	siqū	𠂔			šafj	𠂔
	S.	sil	𠂔	ša	𠂔	šaqi	𠂔
sa	𠂔	sil	𠂔	šā	𠂔	šal	𠂔
sā	𠂔	si(m)	𠂔	šaq	𠂔	šul	𠂔
sā	𠂔	sir	𠂔	šafj	𠂔	šum	𠂔
saq	𠂔	sir	𠂔	šafj	𠂔	šunqin	𠂔
saq+ni	𠂔	sirim	𠂔	šagan	𠂔	šunqin	𠂔
sahan	𠂔	su	𠂔	šahy	𠂔		I.
sal	𠂔	sū	𠂔	šam	𠂔	ta	𠂔
sal+ma	𠂔	šub	𠂔	šar	𠂔	tab	𠂔
safm)	𠂔	saq	𠂔	še	𠂔	taq	𠂔
sar	𠂔	saḥy	𠂔	šel	𠂔	tar	𠂔
si	𠂔	sahar	𠂔	šē	𠂔	te	𠂔
sī	𠂔	sal	𠂔	šid	𠂔	tē	𠂔
sib	𠂔	sufm)	𠂔	šim	𠂔	ter	𠂔
siq	𠂔	sun	𠂔	šim	𠂔	ti	𠂔
siqj)	𠂔		S.	šir	𠂔	til	𠂔
siq	𠂔	si	𠂔	šu	𠂔	til	𠂔
siq	𠂔			šū	𠂔		
				šū	𠂔		

ku		üfl)		ür		zi+zi	
kuf)	.			ür		zib	
kug		üq		ür		zib)	
küq		üq		uru		ziq)	.
kum		u+gure		urü		zi3	
kur		ühü		urü		zu	
kuf)		akü		urü			
küf)		ul		uruda			
küf)		um		usar			
	U.	um+ma		us			
		am		uz			
u		unüq)			Y.		
ü		unüq)					
ü		unüq)		ya			
ü		unüq)			Z.		
ü		unüq)					
ü		ur		3a			
ü		ür		3ag			
ub		ür		3al			
ud		ür		3i			

II.5. Əsas nitq hissələri.

İsimlər canlı (aktiv; insanlar və tanrılar), cansız (passiv; heyvanlar, məişət əşyaları və s.) və mücərrəd qruplara bölünür, tək və cəm formada olur, hallanma xüsusiyyətinə malikdirlər. Aktiv isimlərin cinsiyyət kateqoriyasını bildirən əlamətlər yoxdur. Şumer dilində “qadın dialekti” olduğundan ümumi isimlərdə cinslər bəzən leksemlərlə fərqləndirilirdi: **a** “ata”=**ama** “ana”, **gud** “öküz”= **ab2** “inək”, **šeš** “qardaş”= **nin9** “bacı” və s. Bəzi hallarda cinslərlə bağlı sözlərdən istifadə olunurdu: **dumu-nitah** “oğlan” (=“uşaq”+“kişi”), **dumu-munus** “qız” (=“uşaq”+“qadın”).

Mürəkkəb strukturlu ümumi isimlər söz birləşməsi formasında olan leksemlər vasitəsilə 3 sxem üzrə yaranırdı:

a) ümumi isim+ümumi isim: **dumu+sag** (“uşaq”+“baş”=“ilk övlad”), **an+ki** (“səma”+“yer”+“kainat/cahan”),

b) ümumi isim+feil: **dub+sar** (“tablet”+“yazmaq”=“mirzə”), **eme+bal** (“dil”+“çevirmək?”=“tərcüməçi”),

c) ümumi isim+sifət: **lu₂+gal** (“insan”+“böyük”=“hökmdar”), **ki+mah** (“yer”+“əzəmətli”=“qəbiristanlıq”).

Mürəkkəb strukturlu ümumi isimlərin digər qrupu 3 əsas leksemin prefiks qismində isimlərə əlavə edilməsi ilə yaranırdı:

a) **nig₂-** (“əşya”/“şey”): **nig₂-šu** “əmlak”, **nig₂-sisə** “ədalət”, **nig₂-gina** “həqiqət”, **nig₂-dirig** “dəyər”, **nig₂-ba** “hədiyyə”,

b) **nu-** (“adam?”): **nu-sig₂** “yetim” < “yunu olmayan”, **nu-giş-kiri₆** “bağban”, **nu-eş₃** “kahin”, **nu-sag** “kahin”, **nu-banda** “işçilərin rəhbəri”,

c) **nam-** (“tale”: mücərrəd isimlər üçün): **nam-nar** “xanəndəlik”, **nam-luqal** “şahlıq”/“hakimiyyət”, **nam-sipad** “çobanlıq”.

Bəzi mücərrəd isimlər 3 komponentdən yaranıb: **ama-ar-gi₄** “azad olan” (<“ana”+yönlük hal şəkilçisi+“qaytarmaq”).

İsimlərin bir qrupu (əsasən, bədən üzvləri) hal münasibətlərinin detallı zatoru rolunda məkan, səbəb, məqsəd və s. kimi qrammatik formaları ifadə edə bilirdi. Sözlərin funksiyasında işlənən isimlər məkan hallarından birinin formantını qəbul edir və mənsubiyyət konstruksiyasında təyin kimi çıxış edirdi: **eger numun-na-şə₃** (<**eger-numun+ak+şə₃**) “səpindən sonra (<“toxumun kürəyi”)), **bar-şe ba-ka** (<**bar+şe+bi+ak+a**) “bu taxıl səbəbindən” (<“bu taxılın tərəfindən”).

Enklitik (=ayrılıqda vurğusu olmayan söz, eləcə də şəkilçi) yiyəlik əvəzlilikləri və ya işarə əvəzlilikləri ismin yiyəlik halını əvəz edə bilirdi: **mu-bi-şə₃** “bu ad səbəbindən” (>“bu səbəbdən”).

Önlük funksiyasında işlənən isimlər yerlik halın (-a), yerlik-yönləndirici halın (-e), istiqamətləndirici halın (-şə₃) və çıxışlıq halın (-ta) formantlarını qəbul edə bilirdi. Məsələn:

a-ga “arxa otaq” sözü -a, -ta- və ya -şə₃ formantlarını qəbul etdikdə “arxada” mənasını verir; **şag₄** “ürək” sözünə bu formantlar əlavə edildikdə “içində”, “ortada” kimi mənalar yaranır; **bar** “kənar tərəf” sözü bu formantları qəbul etdikdə “yerinə”, “ötrü”, “üçün”, “kənarda” kimi mənalar yaranır.

İsimlərin 11 (bəzi dilçilərə görə 9) kateqorial halı vardı:

I – mütləq hal. İsimlərin hallanma sistemi mövcud olmadığı erkən yazı mərhələsində cümlənin sabit obyekt formantsız ifadə olunurdu: **ki-tum₂** “dəfn etmək” (<torpaq/yer+aparmaq), **sag-giş-ra** “öldürmək” (<baş+dəyənək+vurmaq), **mi₂-dug₄** “incə danışmaq/komplement” (<qadın+danışmaq), **šu-tag** “bəzəmək” (<əl+toxunmaq), **gu₃-nun-di** “qışqırmaq” (<səs+böyük+danışmaq).

Mütləq halda (absolyutiv) isim formal olaraq köklə üst-üstə düşür, yəni heç bir şəkilçi qəbul etmir. Bu hal 2 funksiyanı icra edir:

a) mütləq konstruksiyalı cümlədə agensi (agens – hərəkətin mənbəyi/subyekti) bildirir: **elam elam-ta mu-na-gin** “elam[lı] Elamdan gəldi”

b) – erqativ (və ya aktiv) hal təsirsiz feillərin önündə hərəkətin mənbəyini göstərir. Erqativ konstruksiyalı cümlədə pasiensi (pasiens – agensə qarşı qoyulur) bildirir və vasitəli tamamlıqla ifadə olunur; **-e** formantı ilə yaradılır.

Erqativ quruluşa malik dillərdə vasitəsiz obyekt (vasitəsiz tamamlıq) olmadığından növ kateqoriyası da formalaşmamış olur; ona görə də belə dillərdə məntiqi obyekt bildirən söz adlıq hal formasında hal-vəziyyətin subyekti kimi çıxış edir. Erqativ quruluşlu cümlələrdə feil aktiv və passiv növ baxımından neytral olur, ikisubjektli feil kimi çıxış edir, həm məlum, həm də məchul növlərə uyğun gəlir. Buna görə də bütün erqativ dillərdə təsirli və təsirsiz feillər formal şəkildə fərqlənir: birincilər adətən subyekt-obyekt təsərif formasına (daha dəqiq desək, iki subyektə), ikincilər – subyektli təsərifə malik olurlar.

Nominativ strukturlu dillərdə subyekt və obyektin semantik qarşılaşması əsas götürülürsə, Şumer kimi erqativ dillərdə hərəkətin icraçısı (agens) və hərəkətin daşıyıcısının (faktiv) semantik qarşılaşması əsas götürülür: **sipad-de₃ e₂ kug-ga mu-na-du₃-e** “çoban gümüşdə ona məbəd tikir”. Bu cümlədə **e₂** “məbəd” mütləq halda verilib; **en u₂-tud sag-men ga₂-ga₂ şu-na he₂-en-gal₂** “kahin”+“doğulmaq”+“baş tacı”+ “geydirmək”+[“onun”]+əlin-də+yەرləşmək”. Bu cümlədə **en** və **men** sözləri mütləq halda verilib. **enlil-e en ningirsu-še₃ igi-zid muşibar** “Enlil cənab Ninqirsuya mərhəmətlə baxdı”. Bu cümlədə “Enlil” ismi erqativdə verilib. Əgər hallanan isim samitlə bitirsə erqativ halı bildirərkən onun suffiksində (-e) eyni samit əlavə olunur: **e₂ lu₂ zid-de du₃-a < e₂ lu₂ zid-de du₃-a** “xeyirxah? adam[ın] tikdiyi ev”.

III – viyəlik hal **-ak/-ga** formantı ilə bildirilirdi. Mənsubiyyətlə yanaşı, ismin digər məntiqi əlaqəsini də ifadə edirdi: **alan zabar-ra(k)** “tunc[dan olan] heykəl”.

IV – yerlik hal hadisənin baş verdiyi, əşyanın olduğu yerə, bəzən də hadisənin istiqamətinə işarə edir və **-a** şəkilçisi ilə bildirilirdi: **lu₂ ur₅-ra e₂-lu₂-ka (< e₂-lu₂ak-a) nu-kur₄** “vergi yığan kimsənin evinə girmədi”

V – yönlük halın şəkilçisi **-ra** idi. Əgər bu formantdan əvvəlki heca sait səslə bitərsə, o halda formant həmin sait səslə başlayır (**-ar/ir/-ur**): **lugal-a-ni-ir** “öz cənabına”; **ama-zu-ur₂** “sənin anana”. Yalnız aktiv isimlərin yönlük halı qeydə alınıb.

VI – birgəlik halında (komitativ) ismin kökünə “ilə” (və ya -lə şəkilçisi) sözünü bildirən **-da/-ta** formantı əlavə olunurdu. Məsələn, **lugal-da** “çarla”/ “çar ilə”; **Umma^{ki}-da dam-ha-ra e-da-ag** “Umma ölkəsi ilə döyüş etdi”;

^dnin-zag-ga-da a₂ mu-da-ag₂ “Ninzaqa göstəriş verdi”. Bu halda **-ta** formantı hərəkətin şəxsə doğru istiqamətinə də işarə edə bilər: **šeš-zu-ta a-na mu-da-ab sa₂-e-en** “qardaş sən ilə (>qardaşınla) nə üçün yarışırısan”.

VII – çıxışlıq halında passiv isimləri göstərmək üçün **-ta** suffiksindən istifadə olunurdu: **kur-bé-ta** “dağ+onun+çıxışlıq halın şəkilçisi” (>“onun dağından”); ^{giš}**gag-ta lal-la** “çüydən/mismardan asılan”; **itud-ta ud 22 ba-ta-ra-zal** “təqvim ayından 22 gün keçdi”. Aktiv isimləri çıxışlıq halında göstərmək üçün **-ni-ta/-na-ta** sonluğu əlavə olunurdu: inim ^d**ıştaran-na-ta** “İştaranın sözündən”; **nam-ki-ag₂-ga₂-ni-ta** “istəyindən/arzusundan”.

VIII – istiqamətləndirici hal (allativ) **-š** formantı ilə (qrafik **-aš/-eš₃/-še₃**) bildirilməklə hadisənin nəyə və ya haraya istiqamətləndiyini (bəzi hallarda hadisənin səbəbini) göstərirdi və yönlük haldan fərqləndirilirdi: **kur-še₃** “dağa tərəf”/“dağa sarı”; Aratta^{ki}-aš ba-te “Arattaya yaxınlaşdı”. **-š** formantı ismin bir haldan digər hala keçdiyini də göstərirdi: ^{giš}**eren-bi igi-gal-še₃ mu-dim₂** “sidr ağacını böyük qapı (<“göz”) kimi düzəltdi”.

-š formantının digər funksiyası məqsəd və səbəb münasibətlərini bildirmək idi: **nam-lugal-še₃ men mu-un-gur₂** “şahlıq üçün tac təqdim etdi”.

-š formantı təyinedici funksiyaya da malik idi: **a-ne sag-ga-ni-še₃ dingir-ra-am₃ a₂-ni-še₃ ^danzud^{mušen}-dam** “baş geyiminə görə o tanrı, qanadına görə o – Anzud quşudur”.

IX – “yerlik-yönləndirici” hal (lokativ-terminativ: eyni səslənən **-e** formantı səbəbindən bəzən erqativ halla qarışdırılır) hadisənin nəyin yanında baş verdiyinə işarə edir. Bu hal 3 funksiyanı icra edirdi

a) fəaliyyətin əşyaya olan istiqamətinə işarə edir: **en-e gan₂-zid-de₃** (< **en-e gan₂-zid-e₃**) **gu₃ ba-an-de₂** “kahin (erqativ hal) yaxşı tarlaya (yer.-yön. hal) baxdı”.

b) fəaliyyətin əşyaya olan yaxınlıq dərəcəsinə işarə edir: **pirig kaš₄-e pad₃-da** “aslan – qaçısa hazırlaşan” (< “aslan – qaçışda tanınan”).

c) fəaliyyət predmetinin istiqamətinə işarə edir: **ka₂-e** “qapının yanında”; **sig₄ maš₂-e bi₂-pad₃** “kərpic keçiyə görə təyin olundu” (> “kərpicin aqibətini keçinin qara ciyərinə görə təyin etdi”).

X – müqayisəli hal (ekvativ) **-gi** şəkilçisi ilə bildirilirdi. Yazılışda **gim**, **ge₂**, bəzən də **gin₇** işarələri ilə ifadə olunurdu: **a-gi** “su kimi”; **nim-gim ga gir₂** “parlayan şimşək kimi”; **e₂ hur-sag-gim im-mu₂-mu₂-ne** “məbədi dağ kimi inşa etdilər”.

XI – səbəb halı **-akeš** (= yiyəlik və allativ halların şəkilçilərinin birləşməsi: **-ak** + **še₃**) şəkilçisi ilə bildirilirdi.

Cədvəl 6

hallar	aktiv isim	passiv isim
absolyutiv	lugal	kur
erqativ	lugal-le	–
direktiv	lugal-le	kur-re
yönlük	lugal-ra	–
yerlik	lugal-la	kur-ra
komitativ	lugal-da	kur-da
çixışlıq	–	kur-ta
terminativ	lugal-şè	kur-şè
yyələlik	lugal-la(k)	kur-la(k)
ekvativ	lugal-gin ₇	kur-gin ₇

Hal şəkilçiləri aid olduqları sözün axırına yox, bütün cümlənin sonuna yerləşdirilirdi. Cədvəl 6-da **lugal** (“şah”) və **kur** (“dağ”) sözlərinin hallanması göstərilib.

Cədvəl 7-də **lu₂** (“insan”) və **udu** (“qoyun”) sözlərinin cəm formaları göstərilib.

Cədvəl 7

isim	kollektiv	müəyyən	inklyuziv	inklyuziv-müəyyən	distrbutiv
aktiv	lu ”insanlar”	lu-(e)-ne “bəzi adamlar”	lu-lu “bütün insanlar”	lu-lu-(e)-ne “müəyyən adamlar bütünlüklə”	lu dili-dili, lu-didli “hər bir adam ayrı-ayrılıqda”
passiv	udu “qoyunlar”		udu-udu “bütün qoyunlar”		udu dili-dili,udu-didli “hər bir qoyun ayrı-ayrılıqda”

Passiv isimlərin cəminin sortlu forması da mövcuddur: **udu-hia₂**. İsimlərdən sifət yarana bilməzdi, lakin bəzən yiyəlik hal ismi sifətə çevirə bilirdi. Məsələn, **é-sig₄-ga** “ev+kərpic+yyələlik hal şəkilçisi” > “kərpic[dən tikilmiş] ev”.

Mənsubiyyət suffiksləri

şəxs əvəzlilikləri	tək	cəm
I	-ĝu ₁₀	-me
II	-zu	-zu-ne-ne
III, aktiv	-(a)-ni	-a-ne-ne
III, passiv	-bi	-a-ne-ne

Mənsubiyyət ismə **-ma** formantı əlavə olunmaqla bildirilirdi. Məsələn, **sipad zid kalam-ma** “ölkə+nin(-ma) qanuni/həqiqi çobanı”.

Sifət. Şumer dilində sifətlə bağlı normal vəziyyətdə əlaməti və keyfiyyəti bildirən sözlər olsa da, onlar morfoloji əlamətlərə malik deyildilər, məsələn, hallanmaya məruz qalmırdılar. Onlar söz birləşmələrində əlamət və keyfiyyətin şiddətləndirici komponenti qismində çıxış edə bilərdilər. Məsələn, **gal-mah** “böyük”+”iri/nəhəng” > “əzəmətli”, **gur-mah** “nəhəng qur” adlanan ölçü vahidi.

Say sistemi və əvəzlilik.

Say sistemi qarışıq tərkibə malik idi və 5-lik, 10-luq, 20-lik, 60-lıq hesablamaya əsaslanırdı (bax: cədvəl 9). Rəqəm və ədədlər, əsasən, simvollarla yazıldığından çoxunun necə səsləndiyini bilmirik; səslənməsi bəlli olanlar cədvəl 8-də toplanıb. Beşdən yuxarı rəqəmlərin adları “5+” prinsipi üzrə yaranıb: 6=5+1, 7=5+2, 8=5+3, 9=5+4. Ədədlərin də adları hesablama əməliyyatına əsaslanır: 30=3x10, 40=20x2, 50=20x2+10

Şumer rəqəmlərinin adları

1	diš, dili, deli, aš	9	ilim
2	min	10	u
3	eš ₅	20	niš
4	lim	30	ùšu
5	i, ía, ía	40	nimin
6	àš	50	ninnu
7	imin, umun ₅	60	ĝiš
8	ussu	3600	šár

Bəzi kəsirli ədədlərin adları məlumdur: **šu-ri-a** (1/2), **ban** (30/60), **ša-na-be** (40/60), **ki-gu-si-la** (50/60). Kəsirli ədədlərdən ikisinin adı Akkad dilindən mənimsənilib: **šuš** <**šuššum** (10/60), **šušana** (20/60).

Kəmiyyətlərin yazılışına dair misallar:

  = 31 x 60 + 1 = 3861

$$\text{①} \text{ ②②} \text{ ③} \text{ ④④④} = 600 + 60 \times 4 + 10 + 5 = 855$$

$$= 36000 \times 2 + 360 \times 4 + 600 \times 3 + 10 \times 5 + 6 + \frac{1}{3} = 88256 \frac{1}{3}$$

Cædvæl 9

Rəqəm və ədədlərin grafik ifadəsi

D, P	1	叮; 叮	1/2	 72000
⊙, D, R		叮; 叮		
○; <	10			
D, P	60	叮; 叮		 108000
D, R	600	叮; 叮	1/3	
	3600 (?)	叮; 叮		 144000
○; 	3600	叮; 叮 (2)	2/3	
⊙ 	36000	叮; 叮, 叮		 180000
 	36000 (?)	叮; 叮	5/6	
 	216000			

Sıra sayları kəmiyyət saylarına yiyəlik hal şəkilçisini (-**ak**) və -**am** feili bağlamasını əlavə etməklə (məsələn, **min-ak-am** > **min-kam** “ikinci”) və ya bu konstruksiyaya əlavə olaraq -**ak** feili bağlama ilə yiyəlik hal şəkilçisini (-**ak**) qoşmaqla (məsələn, **min-ak-am-ak-a** > **min-kam-mak-a**) yaradılırdı.

Əvəzliyin müxtəlif növləri mövcud idi. Şəxs əvəzliyi leksemlər (sözlü) və enklitik (şəkilçili) formalarla ifadə olunurdu. Hər iki formaya hal şəkilçiləri əlavə olunmasa da, cümlənin məntiqi quruluşuna əsasən onların hansı halda olduğunu təyin etmək mümkündür. Cədvəl 10-da müstəqil şəxs əvəzliliklərinin leksem formaları göstərilib.

Müstəqil şəxs əvəzlilikləri

şəxs	tək	cəm
I	ma ₃ , ma ₃ -e	me-de, me-en-dè, me
II	za-e, za, zé	me-zé
III	e-ne, a-ne	e-ne-ne, a-ne-ne, en-de-en

Şəxs əvəzliliklərinin müstəqil leksem kimi işlənməsinə dair misallar:

1) **ma₃-e ki-gar-bi-şə3 kur-şə3 ba-ab-sum-mu-ne** “məni başqasının yerinə cəhənnəmə/dağa vermək istəyir”.

2) **me-en-dè ga-mu-na-dur₂-ru-nu en-de-en** “biz qarşılarında tabe olaq onların”.

3) **za-e ma₂-an-ma eredu^{ki}- şə3 dab-ma-ab** “sən səmanın qayığını Ereduya apar”.

Şəxs əvəzliliklərinin enklitik formaları

şəxs	tək	cəm
I	-mu	-me
II	-zu	-zu-ne, zu-ne-ne
III canlı	-ani	-a-ne-ne, -bi
III cansız	-bi	-bi

Misallar: **a-a-mu** “ata+mənim”, **é-zu** “ev+sənin”, **nin-me** “xanım+bizim”, **udu-bi** “qoyun+onların”, **ku-li-zu-ne** “dost+sizin”, **ti-ti-zu** “qabırğaların+sənin”, **za-e lugal ur-sag-me-en** “sən”+”hökmdar” – “qəhrəmansan” > “sən igid hökmdarsan”, **lu₂-şe lugal-mu in-nu** “adam+bu+şah+mənum+yox” > “bu adam mənum hökmdarım deyil”, **sahar gir₃-me-a** “toz+ayaq+bizim” > “ayağımızın tozu”. Mənsubiyyəti bildirmək üçün şəxs əvəzliyinə bəzən yiyəlik hal şəkilçisi və feili bağlama (-am) əlavə olunurdu. Məsələn, **ġá(-a)-kam** “bu mənimdir”, **za(-a)-kam** “bu sənindir” (<”sənin+idi”), **udu-mu-um** “qoyun mənimdir”

Cümlə daxilində şəxs əvəzliyinin həm sözlü, həm də suffiksəl formaları işlənə bilər: **za-e me maškim-a-ni** “sən ol vəkili onun”.

İki işarə əvəzliyi məlumdur, hər ikisi də passiv isimlərə aiddir: **ur₅** və **ne-e(n)**. Canlı isimlər **aba** “kim?”, cansız isimlər **ana** “nə?” sualına cavab verir. Canlı və cansız isimlər əvəzlik sistemlərində fərqlənirlər: **-ani** ”onu” (canlılarda), **-bi** “onu” (cansızlarda).

Qayıdış əvəzliyi (refleksivlik: subyektlə obyektin eyniliyi olanda hərəkətin iş görənin üzərinə qayıtması) cümlənin mütləq konstruksiyası (yəni feilin tamamlığının göstərilməsi) və feilin şəxsə görə şəkilçi qəbul etməsi ilə ifadə olunurdu:

- a) **denki-da denlil mu-un-da-hul₂** “tanrı Enkiyə görə tanrı Enlil sevinir”,
- b) **mu ama-bi-ir ba-gi₄** “il öz anasına qayıtdı” (yəni “il keçdi”).

Qayıdış əvəzliyi **ni₂** (“bədən”) sözü ilə də ifadə oluna bilərdi və bu halda “özü”/“özümə”/“özünə” əvəzliyinin təyin formasını bildirirdi:

- 1) **mušen-e ni₂-be₂ silim-e-še₃ iri-in-ga-am₃-me** “quş bədənində (>özünə) sağlamlıq diləyir”,
- 2) **gig ni₂-bi mu₂-a** “taxıl özü cücərdi”,
- 3) **lugal-be₂ e₂ ni₂-te-na-ka i-gig mu-un-pa-an-pa-an** “çar+onların +sarayında+özünün+zarıyırdı”

ni₂ (“bədən”) sözü qayıdış əvəzliyinin ətraflı (əhatəli) formasını (“öz-özünə”) ifadə edə bilərdi:

a₂-kal-la-mu ni₂-ba til-la “”qol+güclü+bədən+həyat” > “öz-özünə yaşadı”.

Suffiksəl (=enklitik) mənsubiyyət əvəzlilikləri, eləcə də **-a** şəkilçisi ilə təchiz olunan feillər əvəzlilik təsriflənməni yaradır. Məsələn:

- 1) **nig₂ şu-dug₄-ga-mu** (< **šu-dug₄-a-mu**) **zalaq-zalaq-am₃** “əşya, əlimdə düzələnlər mənimdir” > “mən nə düzəltmədim?”.

2) **ukur₂-re nig₂ ku₂-u₃-da-ni-še₃** (< **ku₂-ed-a-ni-še₃**) **igi an-ši-du₃-du₃** “əşya, yeyilən mümkündür, o halda onu ona” > “kasıb yeyə biləcəyi şeyə nəzər yetirir?”.

3) **igi il₂-la-zu** (< **igi il₂-a-zu**) **nam lugal-la-am₃** “göz+qaldırmaq+o+sənindir+şahlıq+oldu” > “gördün ki, şahlıq yerindədir”.

Feil şəxs, say, növ, sinif (canlı, cansız), orientasiya kimi kateqoriyalara malik idi. Feilin kökü neytraldır. Feillərin təsirli və təsirsiz mənalarda leksikalizasiyası, eləcə də, fəaliyyət bildirən feillərlə hal bildirən feillərin qarşılaşması geydə alınmayıb. Lakin semantik eyniliyə malik feillərin suppletiv cütlərinin qarşılaşması halı mümkün idi. Suppletivizm dedikdə müəyyən qrammatik formanın müxtəlif morfeim köklərdən düzəlməsi başa düşülür.

Leksikanın müəyyən hissəsini sinonim feillər təşkil edir və onlar fərqli işarələrlə bildirilirdi:

1. “getmək” – **gin, du, [e]re₇, su₈**,
2. “danışmaq/demək” – **dug₄, e, di**,
3. “gətirmək” – **de₆, tum₂, tum₃**,
4. “ölmək” – **u₅š₂, ug₅, ug₆**,
5. “oturmaq” – **tuš₂, dur₂**.

Şumer dilində sadə strukturlu feillərlə yanaşı (**il2** “qaldırmaq”, **sukud** “ucalmaq”, **sum** “vermək”, **de2** “tökmək”, **ag** “etmək” və s.) iki komponentli *tərkibi feillərdən* geniş istifadə olunurdu. Onlar, əsasən, qrafik ifadəsi mümkün olsa da, ideomatik ifadələri bildirirdi²:

giš-hur “ağac+cızmaq”>təsvir etmək”, **ki-ag2** “yer+ölçmək” > “sevmək”, **kiri4-šu-gal2** “burun+əl+olmaq” > “təzim etmək”, **gu3-de2** “səs+tökmək” > “çağırmaq”/“müraciət etmək”, **mi2-dug4** “mülayim demək” > “komplement” (və ya “xidmətdə olmaq”), **sa2-dug4** “düz olmaq+demək” > “çatmaq”/“yetişmək”, **si-sa2** “buynuz+düz olmaq” > “qaydaya salmaq”/“nizamlamaq”, **igi-bar** “göz+kənara istiqamətləndirmək” > “baxmaq”, **a2-ag2** “tapşırıq/dərs+ölçmək” > “göstəriş vermək”, **igi-zid** “göz+həqiqi” > “xeyirxah gözlər/baxış”, **dub3-bar** “diz+ayırmaq” > “addımlamaq”, **šu-bar** “əl+ayırmaq” > “azad etmək”.

Lüğətlərdə bu tip sabit söz birləşməsi formasında olan feillərin akkadca qashılığı göstərilərkən Şumer formasının elementləri hərfi tərcümə olunmurdu, sözün ideomatik mənası göstərilirdi. Məsələn, şumer. **ki-ag** (hərfən “yer” + “ölçmək”) = akkadca **ramu** “sevmək” (>**naram** “sevimli”).

Feilin iki növü (və ya tərz) qeydə alınıb: bitmiş (=Praeteritum) və bitməmiş (=Praesens-Futurum). Feillər təsriflənən (dəyişən) və təsriflənməyən (dəyişməyən) formalarda ola bilərdi. Cümlənin mütləq konstruksiyasında feil subyektin göstəriciləri ilə təchiz olunursa buna mütləq təsriflənmə deyilir. Cümlənin erqativ konstruksiyasında feil aqensin (nadir hallarda pasiensin) göstəriciləri ilə bildirilirsə buna erqativ təsriflənmə deyilir. Təsriflənmənin erqativ tipi iki paradiqma (sözlərin hallara salınması və ya dəyişməsi formalarını göstərən cədvəl) ilə təmsil olunur: a) təsriflənən feil formasının bitməmiş növü, b) təsriflənən feil formasının bitmiş növü ilə.

Təsriflənən feil formalarında aqensin, subyektin, pasiensin və vasitəli obyektin I, II, III şəxs formaları, eləcə də, canlı və cansız isimlər və saylar fərqləndirilir. Kauzativ (hadisələr arasında səbəb əlaqəsi) konstruksiya üçün ismin erqativ (əgər isim aqens rolunda çıxış edirsə), mütləq hallarda olması (əgər isim pasiens rolunda çıxış edirsə) və erqativ tip təsriflənmə ilə qurulmuş feil formasında olması əsas sayılır. Subyektin kauzasiyasının feili formasında yerlik-istiqamətləndirici halın məkan prefikslərindən istifadə olunurdu. Bu funksiyada aşağıdakı prefikslər tətbiq olunurdu:

1. **-eri-** (II şəxsin təki üçün), 2. **-ni-** (III şəxsin təki üçün), 3. **-bi2-** (passiv isimlərin III şəxsinin təki və cəmin kollektiv formasının III şəxsi üçün), **mu-** (I şəxsin təki üçün). Müəyyən kauzativ morfemlər olmadığından kauzativlik feilin ətrafındakı sintaksis komplekslə ifadə olunurdu. Misallar:

² Bu tip ifadələr dilimizdə də işlənir. Məsələn, göz+su+içməmək = şübhələnmək, göz+düşmək = aşıq olmaq və s.

1. **ḏen-ki ḏinanna...abzu-a kaš im-na₈-na₈-ne** “Enki [və] İnanna...Abzuda pivə içirlər”,

2. **a-šag₄-ga še-gu-nu nu-gal₂ un-e nu-ku₂-e** “tarlada taxılın yaxşısı yoxdur, əhali [onu] yemir”?

3. **ama-ni ad-da-a-ni ninda mu-ni-ib ku₂-u₃-ne** “öz anasına, öz atasına çörək onlar verirlər yeməyə”.

Şumer feilindən danışarkən Akkad grammatik və leksik vəsaitlərindən (sillabarılərdən) götürülmüş **hamtu** (“cəld”) və **marû** (“piyli”>”ləng”) sözlərindən istifadə olunur; hər iki söz reduplikasiyaya uğramış və ya suppletiv feilləri xarakterizə edirdi. Məsələn, **dug₄ – hamtu, e – marû** formalarını ifadə edir. Və ya **gi₄** (“qaytarmaq”) – **hamtu, gi₄-gi₄** (reduplikasiya variantı) – **marû** kimi dəyərləndirilir. **Marû** forması feilin kökünə **-e** formantını əlavə etməklə də (**gi₄-e**) göstərilə bilərdi.

Təsriflənmə tiplərinə görə feillər 3 qrupa bölünür:

1) yalnız təsirli formada qeydə alınmış feillər: **zi** “qalxmaq”, **e** “çıxmaq”/“dırmaşmaq”, **us₂** “təqib etmək”, **bur₂** “tələsmək”, **nigin** “içindən keçmək”, **kar** “qaçaraq xilas olmaq”, **dug₂-bad** “cəld addımlamaq”.

2) yalnız təsirsiz formada qeydə alınmış feillər: **u** “yola düşmək”, **ur₂** “daxil olmaq”, **su/sug₂** “yaxınlaşmaq”.

3) həm təsirli, həm də təsirsiz formalarda qeydə alınmış feillər: **du** “getmək”, **te** “yaxınlaşmaq”, **gi** “qayıtmaq”, **gur** “döndərmək”, **e₂** “daxil olmaq”.

Təsriflənen feilin bitmiş tərzə aşağıdakı halları ifadə edirdi:

1) baş vermiş hadisənin birdəfəlik tamamlandığını. Məsələn:

a) **me-silim lugal kiš^{ki}-ke₄ inim ḏištaran (KA.DĪ.)-na-ta eš₂ gan₂ be₂-ra ki-ba na bi₂-ru₂** “Mesilim – Kişin hökmdarı, tanrı İştaranın sözü ilə ərazini ölçdü (< “sahəyə ip atdı”) bu yerdə daş (=stela) qoydu”,

b) **lu₂ me₃-a giš-ru gim eren₂ he₂-tag₄-nam** “döyüşdə məğlub olan adam kimi, həqiqətən də səni [tək] qoydular”,

c) **en unug^{ki}-ga en kul-aba₄-a-ke₄ mu-e-ši-in-gi₄-nam** “Urukun kahini, Kulabın kahini məni sənin yanına göndərdi”.

2) fəaliyyətin gələcəkdə birdəfəlik tamamlanmasını. Məsələn: **en-na igi mu-še₃ di in-da-an-dug₄-ga-aš na-ba du₃** “nə qədər ki, o, mənim qarşımda hesabat verməyib, qoy yubanmasın”

Feilin bitmiş tərzə feilin təkrarı ilə (reduplikasiya) də yaranırdı. Bəzi feillərin kökündə sonuncu samitin itməsi müşahidə olunur. Bu 2 halda mümkün idi:

a) feilin bitmiş növünün formalarının yaranmasında (bəzi dilçilər bunu grammatik deyil, fonetik hal kimi dəyərləndirir),

b) feilin kökünün reduplikasiyası zamanı, yəni feilin bitməmiş növünün yaradılması zamanı.

Feil kökünün reduplikasiyası (=təkrarlanması) 3 məna daşıyır:

- a) isimlərdə olduğu kimi, subyektin cəm formasını göstərir,
- b) korrelyasiya növünü bildirir,
- c) fəaliyyətin intensivliyini, distributivliyini, ardıcılığını, bahəmliyini göstərir.

Qrafik baxımdan feillər 2 formada reduplikasiya olunurdu:

a) tam forma. Məsələn, **gar-gar** > **ga₂-ga₂** “qoymaq”/“yerləşdirmək”, **nag-nag** > **na₈-na₈** “içmək”, **zig₃-zig₃** > **zi₃-zi₃** “qaldırmaq”.

b) qismən reduplikasiya zamanı köklərdən birinin son samiti itir. Məsələn, **bar-bar** > **babar** “kənara qoymaq”, **bar₆-bar₆** > **babbar** “işıqlı”/“parlaq”, **hal-hal** > **hal-ha** “bölmək”/“parçalara ayırmaq”.

Təsriflənən feilin bitməmiş tərzli leksik-suffiksəl formada – **he-** (“qoy”), **hu-/hu-mu-** (“onda”/“o halda”) vasitəsilə bildirilir; feilin qarşısında qoyulan bu prefikslər müstəqil leksem kimi də qəbul oluna bilər. Başqa sözlə, əgər feilin qarşısında **ga-** və **u₃-** prefiksləri yoxdursa, deməli feil bitməmiş tərzdə göstərilir.

Təsriflənən feilin bitməmiş tərzli aşağıdakı halları ifadə edir:

1) danışığ anında baş verən fəaliyyətin tamamlanmamasını. Məsələn: **^dGilgameş igi ab-ba uru-na-ka inim ba-an-gar inim i-kin-kin-e** “Gilqameş öz şəhərinin ağsaqqalları qarşısında söz aldı, söz aydınlaşdırır”, **ša-dug₄-ga-ta ha-šu-ur₂-ra nu-zu kur-ra-ka ki-gub mu-r[a]-ag-e** “dünəndən dağın [o hissəsində,] hansı ki “haşur” [ağacını] tanımır, sənə görə dayanmışam” > “dünəndən sənə görə dağın “haşur” ağacı bitməyən yerində dayanmışam”

2) danışığ anına qədər bir neçə dəfə tamamlanmayan fəaliyyəti. Məsələn: **e₂-ninnu im-ta sikil-e-ne im-ta zalag-ge-eš** “Eninnu” məbədini gətirib təmizlədilər, gətirib parıldatdılar”, **maš₂- babbar₂-ra šu mu-gid₂-de₃ maš₂-a šu i₃-gid₂ maš₂-a-ni** “ağ keçinin [böyrəyini] əllə yoxlayır, keçinin [böyrəyinə] əllə toxundu, falabaxma uğurludur”.

3) gələcəkdə baş verəcək hadisənin birdəfəlik və ya bir neçə dəfəlik tamamlanmaması. Məsələn: **^dnin-gir₂-su e₂-zu ma-ra-du₃-e** “Ninqirsu sənənin məbədini sənənin üçün tikəcəyəm”, **lu₂ uru-še₃ mu-un-gi₄-gi₄-a ki mu-ši-kin-kin** “adam[1, kimi ki,] şəhərə göndərə biləcək, o axtarır”.

Cədvəl 12-də “tutmaq” (**ba-dab₅**) feilinin şəxs əvəzlilikləri üzrə bitmiş formasının təsriflənməsi göstərilir.

Cədvəl 12

əvəzliliklər	tək	cəm
I şəxs	ba-dab ₅	ba-dab ₅ -bé-en-dè-en
II şəxs	ba-dab ₅ (ba-e-dab ₅)	ba-dab ₅ -zé-en-dè-en
III şəxs (aktiv)	ba-an-dab ₅	ba-dab ₅ -bé-eš
III şəxs (passiv)	ba-ab-dab ₅	ba-dab ₅ -bé-eš

Cədvəl 13-də “tutmaq” (**ba-dab₅**) feilinin bitməmiş formasının şəxs əvəzlilikləri üzrə təsriflənməsi göstərilir.

Cədvəl 13

əvəzliliklər	tək	cəm
I şəxs	ba-ab-dab ₅ -bé-en	ba-ab-dab ₅ -bé-en-dè-en
II şəxs	ba-ab-dab ₅ -bé-en	ba-ab-dab ₅ -bé-en-zé-en
III şəxs (aktiv)	ba-ab-dab ₅ -bé	ba-ab-dab ₅ -bé-ne
III şəxs (passiv)	ba-ab-dab ₅	ba-ab-dab ₅ -bé-ne

Bir mürəkkəb cümlə daxilində feilin həm bitmiş, həm də bitməmiş tərzləri işləyə bilər. Məsələn: **dumu uku₂-ra₂-ke₄ e₂-gal u₃-mu-ag ku₆-bi lu₂ ba-dab₆-kar-re₃ lu₂-bi i₃-^dutu i₃-e** “Ukuranın oğlu məbəddə tikdi (bitmiş tərz), onun balığını kim oradan götürsə (bitməmiş), o kimsəni, ey Utu lənətlə (bitməmiş forma)”.

Aşağıda eyni ifadənin feilin bitmiş və bitməmiş növlərində işlənməsi qaydasını nəzərdən keçirək:

1) feilin bitmiş növündə:

u₃ (I)-ba (II)-na (III)-eda (IV)-ni (V)-n (VI)-sum (VII)-en (VIII)

Hər fən: “fərz edək ki, + verdin + orada + ona + məni + sənə + birgə + oraya”. Burada feil **sum-en** – “verdi” (II şəxsin təkli) mənasındadır; onun qarşısında müxtəlif funksiyalı prefikslər yerləşdirilib: I – təhrik edici modus (forma), II – orientasiya, III – üçüncü şəxsin təklinin yönü halı, IV – ikinci şəxsin təklinin birgəlik halı, V – yerlik hal, VI – üçüncü şəxsin təklinin aqensi.

2) feilin bitməmiş növündə: **he₂-mu-na-eda-ni-b-sum-[e]-ene** “qoy onlar birgə orada ona versinlər”. Burada birinci önsöz (**he₂-**) istəyi ifadə edir.

Feilin şəxsə görə şəkilçi qəbul edərək təsriflənməsi geniş yayılmışdır. Bu hal, adətən, ideomatik ifadələrin, yeni feil ləksəmlərinin yaranması ilə müşahidə olunur. Bu zaman feil aşağıdakı modellər üzrə qurulur:

a) isim+feil:

a-ru “ithaf etmək” (<”su”+”vermək”), **a₂-ag₂** “göstərmək/işarə etmək” (<”dərs”+”ölçmək”), **ad-gi₄** “məsləhətləşmək” (<”səs”+”qaytarmaq”), **giš-ra** “məğlub etmək” (<”ağac”+”vurmaq”), **umun₂-ag** “öyrətmək” (<”usta/müəllim”+”etmək”).

b) isim+isim+feil; belə konstruksiya isimlərdən biri mütləq halda, digəri isə məkanla bağlı halların birində olur:

gaba-šu-gar “müqavimət göstərmək” (<”sinə”+”əl”+”qoymaq”), **kiri4-šu-gal2** “yalvarmaq”/”dua etmək” (<”burun”+”əl”+”olmaq”).

c) isim+feil+feil; bu konstruksiyanın sonuncu feili, əksər hallarda, **-ag** “etmək” və **-dug4(-e, -di** kimi də oxuna bilər) “demək”, “danışmaq” olurdu:

a2-dub2-ag “uçmaq” (<”qol”+”titrəniş”+”etmək”), **si-im-si-im-ag** “iyləmək”/”qoxlamaq” (<”sim-sim+etmək”), **šu-tag- dug4** “bəzəmək” (<”əl”+”toxunmaq+etmək”). **-ag** və **-dug4** feilləri a) konstruksiyasının da (isim+feil) aparıcı komponentləri idi.

Feillər təsnifləşdirilərkən aşağıdakı komponentlər üzrə qurulurdu:

Feilin kökü+aqlütinativ prefikslər (=ön şəkilçilər) zənciri+suffikslər zənciri. Feili prefikslər 6, suffikslər 2 mövqedə ola bilərdilər. Misallar:

a) **[ab] ga-bi nu-mu-ra şu-gid2-e** “[inək]+süd+özünün+sənə vermir” (burada təsnifləndirilən **šu-gid2** hərfən “əl genişləndirmək” anlamındadır),

b) **en-e gan2 zid-de2 gu3 ba-an-de2** “cənab məhsuldar sahəyə dilləndi” (burada təsnifləndirilən **gu3 ba-an-de2** feili hərfən “səs tökmək” anlamındadır),

c) **en Aratta^{ki}-ke4 gig-e igi bi2-in-du8** “Arattanın kahini taxıla baxdı” (burada təsnifləndirilən **igi bi2-in-du8** hərfən “göz açmaq” anlamındadır; konstruksiyaya aqensin göstəricisi **-n**, əlavə olunub).

Feilin ən azı 10 modus, yəni forması (və ya şəkli) qeydə alınıb. Modus danışanın ifadə etdiyi hal və vəziyyətin qrammatik kateqoriya kimi ifadəsidir. Şumer feilinin moduslarına aşağıdakılar daxildir:

1) xəbər şəkli – şəkilçisizdir,

2) təsdiq forması bir neçə prefikslə bildirilirdi:

na- prefiksi: **en-e kur-lu2-ti-la-še3 geštug2-ga-ni na-an-gab** “cənab “insanın həyat dağına” qulağını həqiqətən istiqamətləndirdi?”,

he2- prefiksi: **uri^{ki} he2-me-ne-dug4** “Ur şəhəri qoy dağılmasın”, **lu2 he2-ši-gi4-gi4-a-ka** “adam həqiqətən göndərildi.

ha- prefiksi: **ma3-e-me ha-na-sum** “Məhz mən həqiqətən ona verdim”,

3) qeyd forması **ša-/šu-/ši-/še3-** prefiksləri ilə bildirilir: **ša-ba-na-gam-e-de-en** “şübhəsiz ki, onun qarşısında əyiləcəm”.

4) arzu/istək şəkli **ga-/gi4-/gu2-/ha-/hu-/he2-**, qadın dialektində (**eme-sal**) isə **da-/de3-/du5-** prefiksləri ilə bildirilir: **en-lil2-le he2-ha-lam-me** “Tanrı Enlil qoy öldürsün onu”.

5) niyyət forması yalnız feilin bitmiş növündə qeydə alınıb və **u3-** prefiksi ilə bildirilir: **kin-gi4-a lugal-zu en kul-aba^{ki}-a-ra u2-na-dug4** “əlçi öz hökmdarına – Kulabın ağasına, söylə”.

6) inkar şəkli **nu-** prefiksi (=leksem kimi inkar ədatı) ilə bildirilir: **dub-sar şu nu-a nar mili2** (qrafik **KA+Lİ**) **nu-a** “mirzə, [hansında ki] əl yoxdur, xanəndə, [hansında ki] səs yoxdur”, **ama-ir2-ke4 ir2 nu-bi2-dug4** “ağlayan

qadın ağı demədi". Yeni Şumer mərhələsində **nu-** prefiksi formasını dəyişərək **ba-/bi-** şəklini alır: **lu2 la-ba-ta-ed2** "adam getmədi".

7) qəti inkar forması **bara-** prefiksi ilə bildirilir: **na-ru2-a-bi ba-ra-pad-re6** "o heç [bir] vəchlə abidəni dağıtmayacaq".

8) xəyali istək forması **nu-uş-/ni-iş-** prefiksi ilə bildirilir: **a2-ag2-da2 kur-ra igi bi-du8-[am3] nu-uş-ma-ab-be2-en** "cəhənnəmin qanunlarını gördünmü? Onlardan mənə danışarsan".

9) əmr forması buyuruq və ya göstərişi ifadə edir, lakin feilin digər moduslarından fərqli olaraq xüsusi prefiksə malik deyil. Əmr formasını bildirmək üçün feilin sonuna **-i** (və ya onun allomorfları **a-**, **u-**) və **bi-** suffiksləri əlavə olunurdu: **gin-i** "get!", **gi4-a** "qayıt!". Əmr formasını cəm halda bildirmək üçün feilin sonuna **-ezen** suffiksi əlavə olunur: **gir3-mu luh-ha-ze-en** "mənim ayağımı yuyun!".

10) Bədii əsərlərdə nadir hallarda "danışmaq" məfhumu ilə bağlı **i-ri-** prefiksi tətbiq olunur. Lakin bu halda feilin hansı forması bildirildiyi aydın deyil: **ni2-te-ne2 mi2-zid i-ri-in-ga-am3-me** "öz bədəninə (> "özü-özünə" – qayıdış əvəzliyi) mərhəmətlə deyir".

Feilin sayı suffiksəl formada bir neçə üsulla bildirilir:

1) feilin sonuna **-e** (III şəxsin təkinin aqensinin şəkilçisi) suffiksi əlavə olunmaqla: **šu-si-mu te ma-ra-ab hur-hur-e** "barmağım səndən ötrü üzümü cırmaqlayır".

2) feilə **-ab-** (pasiensin göstəricisi) infiksini artırmaqla: **ma2-gan me-luh-ha kur-bi-ta gu2 giş mu-na-ab-gal2** "Magan, Meluhha [ölkələri] öz dağından ona ağac gətirirdi".

3) təsirsiz fəaliyyəti ifadə edən feillərin kökünün reduplikasiyası ilə. Təsirsizlik (və ya keçməzlik) dedikdə hal və hərəkətin obyektə keçməməsi başa düşülür, yalnız hərəkəti göstərir və hərəkətin yönəldiyi obyekti bildir-mir: **ud ba-zal-zal itud ba-su3-su3** "gün[lər] keçdilər, ay[lar] uzandılar", **alan-bi i3-gul-gul** "onun heykəlini darmadağın etdi".

Feilin məkanda orientasiyası prefikslər vasitəsi ilə bildirilirdi. Bu prefikslər 3 formada olurdu:

1) ilkin prefikslərin (**i-**, **mu-**) əvəzlik mənşəli olduğu ehtimal edilir.

2) törəmə prefikslərdə (**ba-**, **be-**) samit səs əvəzlik, ona qoşulan saitlər isə yerlik (**-a**) və yerlik-istiqləndirici (**-e**) halların şəkilçiləridir.

3) mürəkkəb prefikslər (**im-ma-**, **im-mi-**) 3 müstəqil prefiksin birləşmə-sindən yaranıb: **i+m+mi**. Onların hamısı vasitəli obyektə işarə edir, yəni hərəkətin deyilənə nəzərən istiqamətini göstərir.

Feilin orientasiyası işarə əvəzliyi, ismin məkan hallarının şəkilçiləri və zərfləklə də bildirilirdi. Məsələn:

1) **mu-** prefiksi (hərəkətin danışana yönəlməsi) I şəxs təkin yönəlmiş halın məkan prefiksi (**-a**) qarşısında **ma3-** formasını alırdı: **ma3-a-ra ha-ma-an-**

dug₄ “mənə həqiqətən (**ha-**) o dedi”, **za-ra ma-ra-an-dug₄** “sənə o dedi”. Bu prefiksin **mu-** forması fəaliyyətin istiqamətinin vasitəli obyektin I şəxsinin təkinə yönləndiyinə işarə edir: **aga-zig nam-en-na mu-da-an-kar** “müqəddəs tacı – hakimiyyət [rəməzini], məhz məndən aldı”, **sag-ki-zalag-ga-ni ma₃-šə₃ hu-mu-ši-in-zig₃** “öz parlayan başını o həqiqətən məhz mənə tərəf qaldırdı”.

2) **i-** (yazıda **NI** işarəsi ilə ifadə olunurdu; variantları **e-**, **a-**) prefiksi hadisəyə və vasitəli obyektə neytral münasibəti bildirirdi: **e-ra-an-gi₄** “sənə qaytardı”, **e₂-an-na-tum₂-ra a₂ e-na-ag₂** “Eanatum məsləhət verdi”.

3) **ba-/bi-/ima-** prefiksləri passiv isimlərin vasitəli obyektinə yönlənməsi + I şəxs tərəfindən hərəkətin yönəlməsini ifadə edirdi: **mu bad₃ mar-du₂ ba-du₃** “[o] il[də ki] “Mardu” divarı tikildi”, **ki-a-nag-e ha-ba-gub** “[o] yer[də ki] su içilir, qoy dayansın”.

4) **al-** prefiksinin mənası bilinmir.

Feilin normal forması bəzi kontekstdə feili isim kimi də çıxış edir. Əksər hallarda feili isimlər 2 suffiksə üsulla yaranırdı:

a) feilə **-ed** şəkilçisi əlavə edilməklə: **gin** “getmək” > **gin-eda** “gedən”, **tum₂** “gətirmək” > **tum₂-eda** “gətirən”,

b) feilin kökü saitle bitərsə **-a** şəkilçisi əlavə edilməklə; əgər feilin kökü samitlə bitərsə **-a** fonemi həmin samitlə birgə hecəda verilir: **gin** “getmək” > **gin-[n]a** “gedən”, **tum₂** “gətirmək” > **tum₂-[m]a** “gətirən”, **du₃-a** “tikili”, **gu₃-de₂-a** “seçilmiş”.

Bəzən feillərə istək bildirmək mənasında **ubtan** önsözü əlavə olunurdu: **a ub-ta-an bal-bal** “su töksəydin”, **zid₂ ub-ta-an dub-dub** “un ələsəydin/səpsəydin”.

II.6. Yardımcı nitq hissələri və sintaksis.

Zərfin 2 növü – keyfiyyət və tərz-i-hərəkət – qeydə alınıb. Bu növlər sifətə və feilə **-bi**, **-eš(e)** şəkilçiləri və ya eyni anda hər iki şəkilçinin əlavə olunması nəticəsində (**-bi-eše**) yaranırdı. Hesab olunur ki, **-eš(e)** yönləndirici hal (ismin bir haldan digər hala keçməsi) şəkilçisi ilə eynilik təşkil edir. Misallar:

1). **-bi** şəkilçisi ilə yaranan zərflər: **dug₃-bi** “zərif/xoş”, **gal-bi** “əhəmiyyətli”, **mah-bi** “əzəmətli”.

2). **-eš(e)** şəkilçili zərflər:

a) **udug₂ -mah kur-erem₂-gal₂-la sag sahar-re-eš dub-bu** “böyük **uduq** silahı düşmən döyüşçülərin kəllələrini toz kimi səpələdi”. Bu misalda **sahar** (“toz”) sözünə əlavə olunmuş **-eš(e)** suffiksi fəaliyyətin əlamətini ifadə edir.

b). **sipad-zid kalam-ma ud-dug₃-ga zid-de₃-eš tud-da-a** “ölkəmin (?) yaxşı çobanı xoş gündə yaxşı doğuldu”.

3). **-bi-eš(e)** şəkilçisi ilə yaranan zərflər: **mah-bi-eš** “möhtəşəm”, **gibil-bi-eš** “yenidən”, **teš-bi-eš** “birgə”.

Şumer dilində əhatəli zərflər də qeydə alınıb:

an-še2 “yuxarıda”, **an-ta** “yuxarıdan”, **eger-a** “sonra”, **ki-še2** “aşağıda”, **ki-ta** “aşağıdan”, **ne-še2** “indi”, **a-da-al** “indi”, **ud-na-an-ga-ma** “əvvəl”, **ša-dug4-ga** “dünən”.

Bağlayıcıların 2 növü məlumdur: tabeli və tabesiz bağlayıcılar.

1). Tabeli bağlayıcılar aşağıdakı leksemlərlə ifadə olunurdular:

a) **tukumbi** “əgər”(ŞU.GAR.TUR.LAL.Bİ. ideoqramları ilə ifadə olunurdu): **lugal-mu tukumbi kur-ra i-in-ku4-de3-en** ^d**UD. he2-me-da-an-zu** “hökmdar+mənim+əgər+dağa+girmək+istək+tanrı Utu+təsdiq önlüyü+bilmək+sən” > “əgər hökmdarım mağaraya girmək istəsə, qoy bundan tanrı Utu xəbərdar olsun”,

b) **ud-da** “əgər”: **ud-da mu-še3-šam2-šam2 lu2 gu-la-be3** **ŠUB-lugal-ra libi-š-bi na-na-tag-ge** “əgər o satın almasa, əyan şahın nökrinə qəzabını bildirməsin”,

c) **eger** “sonra” (hərflən “arxa”; müqayisə et: azərb, **geri**): **eger a-ma-ru ba-ur3-ra-ta** ^d**inanna nin-kur-kur-ra-ke4 a-nam-til-la-ka mu-un-ne su3-su3** “sonra+daşqın+qurtarmaq+İnanna+xanım+dağların+su+tələh+yiylək hal şəkilçisi+tökmək” > “Daşqından sonra ilahə İnanna – dağların xanımı – həyat suyunu axıtdı”.

Bundan əlavə, **en-na** (“əvvəl”), **iginzu** (“guya”) kimi tabeli bağlayıcılardan da istifadə olunurdu.

2). Tabesiz bağlayıcılar **-bi** və ya **-bi-da** suffiksləri vasitəsilə yaranırdı və dilimizə “ilə”, “birgə” kimi tərcümə olunurlar. Funksional baxımdan, əslində, **-bi** enklitik şəxs əvəzliyi, **-da** – birgəlik halının formantıdır. Bu şəkilçilər cümlədə sadalanan sonuncu ismə əlavə olunurlar:

a) **an** ^d**en-lil2** ^d**en-ki** ^d**nin-mah-bi nam-bi ha-ba-an-tar-re-eš** “An, Enlil, Enki Ninmahla birgə onun taleyini həqiqətən müəyyənləşdirdilər”,

b) **lugal-e** ^{id2}**idigna** ^{id2}**buranun-bi-da im-ma-da-an-tab** “hökmdar+erqativ hal şəkilçisi+Dəclə+Fərat+yer+səma+4 [tərəfini]+birləşdirmək” > “hökmdar Dəclə[nin suyunu] Fərat[ın suyu] ilə birləşdirdi”, yəni kanal çəkdi.

Şumerlilər e.ə. 2500-cü ildə Akkad dilindən **ù** (“və”) tabesiz bağlayıcını mənimsəmişlər; bu bağlayıcı həm sözlər, həm də sadə cümlələr arasında əlaqə yaradır:

ir3 geme2 u3 dumu-nitah dumu-munus-ni a-na-ha-ne2-e ba-na-gi-in “qul+xadimə+və+oğul+qız+onlar+Anahene+yərləşdirmək” > “Onların nökrələri, xadimələri, oğul və qızları Anahene[nin qarşısına şahid/cavabdeh kimi] gətirildilər”.

kin-gi4-a-zu i3-ne-eš gu4-gu4-ud-da hur-ra me-te-zu u3 ga-mu-e-ri-gur “sənin çaparlığın hoppanmaqdır, məqsədin budur sənin və sənə qayıdacağımıza əmin edirəm”.

Ədat 2 formada qeydə alınıb:

1. Leksem formasında daha çox **tukumbi** (ŞU.GAR.TUR.LAL.Bİ. ideoqramları ilə ifadə olunur; qrafik ifadənin səbəbi və mənası bəlli deyil) “əgər” sözü ilə bildirilir və cümlənin əvvəlində, ya da ortasında yerləşdirilir. Məsələn:

a) **tukumbi lu₂ lu₂-ra gi^štukul-ta gir₃ pad-du al-mu-ra-ni in-zi-ir 1 ma-na ku-babbar i-la-e** “əgər [bir] adam [digər] adamın “tukul” silahı ilə ayaq sümüyünü qəsdən? sındırırsa, [o halda] 1 mana (=505 qram) gümüş ödəməlidir (< “çəkməlidir”/“ölçməlidir”).

b) **tukumbi lu₂ lu₂-ra gi^špu-ta ka in-kud 2/3 ma-na ku-babbar i-la-e** “əgər [bir] adam [digər] adamın “pu” silahı ilə burnunu [qəsdən] kəsərsə, [o halda] 2/3 mana (=təxminən 170 qram) gümüş ödəməlidir (< “çəkməlidir”/“ölçməlidir”).

2. Suffiksəl ədatlar cümlədə xəbərdən sonra yerləşdirilir. Bu tip ədatların ikisindən daha çox istifadə olunurdu:

a) **-e-še** (qrafik: **-e-še, -e-še₂**) suffiksi deyilənin başqasına aid olduğuna işarə edir və bizim dildəki “...imiş”, “guya”, “belə” kimi sözlərə uyğun gəlir. Məsələn, **e₂-dub-ba lu₂ ba-la-ke₄ a-na-aš-am₃ ud mu-zal-e-še ma-an-dug₄-ma** “məktəbdə müəllim tərcüməçi barədə guya – “nə üçün gecikdin?” – mənə dedi, eləcə də”, **lu₂ an-gim ri-ba ki-gim ri-ba-e-še₂** “adam səma kimi böyükdür, yer kimi böyükdür guya”.

b) **-gišen** (qrafik: **-giš-še-en**) suffiksi fəaliyyətin ehtimal xarakterini gücləndirir. Məsələn, **a₂ mu-e-da-ag₂-giš-še-en a₂-ag-ga₂ ma-ab-sum-mu-un-e-še** “mən sənə əmr verirəm, [sən də deyirsən] – “sən mənə əmr verirsən guya”

Nidalardan aşağıdakılar məlumdur: **a** (“əfsus”), **a-la-la** (“əmək harayı”), **a-lu-lu** (“heyf”), **a-ù-a** (“kədər”/“nalə” bildirir), **ga-na** (“haydı”), **hé-àm** (“qoy”/, “qoy olsun”), **me-le-e-a / me-li-e-a** (“heyf”), **mí** (zəriflik bildirir), **u₆** (“ah”), **ua** (“heyf”).

II.7. Sintaksis. Sintaktik səviyyədə aşağıdakı hallar erqativliyin səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirir:

1) iki subyektin qrammatik kateqoriyası özünü biruzə verir. Bir tərəfdən, hərəkət bildirən feilin təsrif formasına aid olan subyekt, digər tərəfdən, hal-vəziyyət ifadə edən finit feil formasının hal-vəziyyət subyekti mövcud olur,

2) vasitəsiz obyektin qrammatik kateqoriyası olmur,

3) hal-vəziyyət subyektinin nominativ dillərdə vasitəsiz obyekt funksiyasını yerinə yetirən hal-vəziyyətin meydana çıxma subyekti kimi işlənməsi.

Bu baxımdan Şumer dilində cümlənin iki tipi müəyyən edilir:

a) tərkibində hal-vəziyyət subyekti və predikat olan hal-vəziyyət bildirən cümlələr,

b) hərəkət subyekti, hal-vəziyyət subyekti və predikatdan ibarət olan hərəkət bildirən cümlələr.

Cümlə üzvləri aşağıdakı ardıcılıqla yerləşdirilir: mübtəda–tamamlıq–xəbər. İlk mərhələdə təyin edici təyin olunan sözdən, rəqəm və ədədlər isə kəmiyyəti bildirilən obyektə əvvəl yazılırdı, cümlə üzvlərinin yerləri dəyişdirilə bilərdi. Sonrakı mərhələdə cümlə hal formantları ilə bitirdi. Əksər hallarda təyin olunan təyindən əvvəl yazılırdı və bu zaman təyin olunan yiyəlik hal şəkilçisini (-ak) qəbul edirdi. Məsələn, **lugal-kalam-ma-ke₄** (transkripsiya variantı: **lugal+kalam+ak**) “çar +ölkə+nin” > “ölkənin çarı” (cümlə yiyəlik halında qurulub;-ak şəkilçisi). Əks konstruksiya söz birləşmələrində (təyin təyin olunandan əvvəl yazıldıqda) yiyəlik hal şəkilçisi qoyulmurdu. Məsələn: **ug₃-ken** “xalq yığıncağı” (hərəkət: “xalq+dairə” = “ibtidai parlament”). Halbuki, məntiqi baxımdan əks konstruksiya (**ken-ug₃**) gözlənilir. “Nam-tar teonimi (hərəkət: “Tale kəsən”) məntiqi baxımdan düzgün konstruksiyadır. Bəzən analogi ifadələrin yazılışı zamanı təyin olunan tərəf yönük hal şəkilçisi (-ra) qəbul edir: **ama-dingir-ré-ne-ra** “ana+tanrı+lar+a” (yönük hal şəkilçisi -ra) > “tanrılarının anasına”.

Şumer sintaksisini yaxşı dərk etmək üçün cümlənin transliterasiya və transkripsiya variantlarını müqayisəli şəkildə təhlil etmək lazımdır:

1. translit. **e₂ gir-su^{ki}-ka-ne₂** (“onun Qirsuda evi”) = transkrip. **e₂ Girsu-[ak]-ane₂** (ev+Girsu+yerlik hal suffiksi+III şəxsin təkinin şəkilçisi),

2. translit. **sipa udu siki-ka-ke₄-ne** (“yunlu qoyunların çobanı”) = transkrip. **sipa udu siki-[a]k-ak-e-ne** (coban+qoyun+yun+yiyəlik hal şəkilçisi+ yiyəlik hal şəkilçisi+cəm şəkilçisi),

3. translit. **alam gu₃-de-a ensi₂ lagaš^{ki} lu₂ e₂-ninnu in-du₃-a-ke₄** (“Laqaş kahini Qudea[nın] – “Eninnu” məbədi[ni] tikənin heykəli”) = transkrip. **alam gu₃-de-a ensi lagaš^{ki} lu₂ e₂-ninnu in-du₃-ak-e** (heykəl+Qudea+kahin+Laqaş+adam+ev+50+tikdi+feilin təsriflənən formasında adın əmələ gəlməsini təmin edən formant),

4. translit. **ama dingir-re₂-ne-ra** (“tanrılarının anasına”) = transkrip. **ama dingir-ene-ra** (ana+tanrı+cəm şəkilçisi+ yönük hal şəkilçisi),

5. translit. **ni₂[g] maš₃-di₆-ki₄ ma-ab-tum₂-a-ga₂** (şeyi [, nəyi ki,] gecə yuxusu mənə gətirdi”) = transkrip. **ni₂[g] maš₃-di₆-[a]k-e m[u]-a-b-tum₂-a-g[u]-a[k]** (“əşya+görüntü+gecə+yiyəlik hal şəkilçisi+erqativ hal formantı+mənə+ gətirdi+onu),

6. translit. **[udu] ga-bi nu-mu-ra šu-gid₂-[de]** (“[qoyunun] öz südünü sənə vermir”) = transkrip. **[udu] ga-bi nu-mu-ra šu-gid-e** (“[qoyun]+süd+sənin+inkar prefiksi+sənə+əl+genişləndirmək),

7). translit. **en-te-me-na ensi2 ŠIR.BUR.LA.KI. mu-pad3-da 4nin-gir2-su-ka-ke4** (“Entemena – Laqaş hökmdarı – tanrı Ningirsunun seçdiyi”) = transkrip. **En-te-me-na ensi2 Laqaş^{ki} mu pad3-da 4nin-gir2-su-ak-ak-e** (Entemena+kahin+Laqaş+tanrı ad+çağırmaq+Ningirsu+yişəklik hal şəkilçisi+yişəklik hal şəkilçisi+yerlik-yönləndirici hal şəkilçisi”. Konstruksiyanın sonunda yazılan yişəklik hal şəkilçisindən birincisi teonimin etimologiyasından doğur (Ninqirsu<”Qirsunun xanımı”),

8. translit. **inim si-sa2 4nin-gir2-su-ka-ta inim si-sa2 4nanše-ta e-bi id2idigna-ta id2-nun-še e-ak** (“Tanrı Ningirsunun xeyir-duası ilə, tanrı Nanşenin xeyir-duası ilə Dəclə çayından İdnunu (“Böyük kanal”) çəkdi”) = transkrip. **inim sis2 4ningir2su-ka-ta inim sis2 4nanše-ta ebi id2idigna-ta id2nun-še eak** “söz”+nizamlamaq+tanrı Ninqirsu+yişəklik hal şəkilçisi+çixışlıq hal şəkilçisi+[tanrı Nanşe+yişəklik hal şəkilçisi]+çixışlıq hal şəkilçisi+görə (?) +Dəclə çayından İdnun+istiqlamətləndirici hal şəkilçisi+çəkmək”,

9. translit. **4UD. nig2-gi-na za-a-kam** (“tanrı Utu, ədalət sənə məxsusdur”) = transkrip. **4UD. nig2-gi-na za-e-ak-am** (“tanrı Utu+əşya+həqiqət+sən+yişəklik hal şəkilçisi+olmaq”,

10. translit. **ud 3 gi6 3 um-ta-zal-la-ta sukkal-a-ni 4nin-şubur-ra-ke4 ir2 dul-dul-dam mu-un-na-ga2-ga2** “3 gün 3 gecə keçəndən sonra onun vəziri ilahə Ninşubur xarabalıqda onun üçün ağlayır” = transkrip. **ud 3 gi6 3um-ta-zal-la-ta sukkal-a-ni 4nin-şubur-ra-ke4 ir2 dul-dul-dam mu-un-na-ga2-ga2** “gün+3+gecə+3+sonra+qayıda-qayıda (<gi4-gi4)+vəzir+onun+ilahə+Ninşubur+yişəklik hal şəkilçisi+qul+xarabalıq+çixışlıq hal şəkilçisi (<ta)+onun üçün+ağlamaq”.

II.8. Qısa lüğət. İlk 25 söz Şumer mətnlərinin 27%-ini, ilk 50 söz – 40%-ini, ilk 73 söz – 50%-ini, ilk 98 söz – 55%-ini, ilk 120 söz – 60%-ini, ilk 145 söz – 64%-ini, ilk 170 söz – 67%-ini, ilk 250 söz – 75%-ini əhatə edir.

1.**dug4** – danışmaq, 2.**ki** – yer, 3.**šu** – əl, 4.**gal** – böyük, 5.**é** – ev, 6.**lu2** – adam, 7.**gar** – qoymaq, 8.**şag** – ürək, 9.**kur** – dağ, 10.**lugal** – hökmdar, 11.**ud** – gün, 12.**igi** – göz, 13.**kug** – parlaq, 14.**al-dug4** – arzu etmək, 15.**sag** – baş, 16.**en** – ağa/sahib/kahin, 17.**es** – giriş/çixış, 18.**ak** – etmək, 19.**gub** – qoymaq, 20.**gen** – getmək, 21.**gal** – böyük, 22.**nig2** – əşya, 23.**uru** – şəhər, 24.**de6** – aparmaq, 25.**zid** – sağ tərəf, 26. **gi4** – qaytarmaq/qamış 27.**mah** – nəhəng, 28.**inim** – söz, 29.**me** – olmaq, 30.**dingir** – tanrı, 31. **A** – ata/su, 32.**dumu** – övlad, 33.**dug** – xeyirxaq, 34.**zu** – bilmək, 35.**a2** – əl, 36.**şum2** – vermək, 37.**la2** – asmaq. 38.**nam** – tale, 39.**sa2** – bərabər, 40.**il2** – qaldırmaq. 41.**nin** – xanım, 42.**du3** – düz etmək, 43.**tar** – kəsmək, 44.**sag9** – yaxşı,

45.**gu**₂ – boyun, 46.**gu**₃ – səs, 47.**kalam** – Şumer, 48.**tuku** – almaq/malik olmaq, 49.**gu**₇ – yemək, 50.**du**₈ – sərmək, 51.**ama** – ana, 52.**mu** – isim/ad/il, 53.**de**₂ – tökmək, 54.**zig**₃ – qalxmaq, 55.**dab**₅ – tutmaq/zəbt etmək, 56.**pad**₃ – olmaq/adlandırmaq, 57.**te** – yaxınlaşmaq, 58.**ag**₂ – ölçmək, 59.**ur-sag** – qəhrəman, 60.**kur**₉ – daxil olmaq/girmək, 61.**sud** – uzaq, 62.**ze** – sən, 63.**tud** – doğmaq, 64.**sukud** – hündür, 65.**ka** – ağız boşluğu, 66.**si** – buynuz, 67.**giri**₃ – ayaq, 68.**hul**₃ – sevincli/fərəhli, 69.**ug**₃ – əhali, 70.**us**₂ – qonşu, 71.**ni**₂ – bədən/qorxu, 72.**nun** – şahzadə, 73.**şub** – düşmək/yıxılmaq, 74.**gud** – öküz, 75.**zag** – tərəf/çıyın, 76.**giş** – ağac, 77.**bar** – kənara qoymaq. 78.**ri** – istiqamətləndirmək, 79.**hul** – dağırtmaq/qəzəbli, 80.**sipad** – çoban, 81.**tuş** – oturmaq, 82.**nu**₂ – uzanmaq, 83.**şe** – arpa, 84.**si** – doldurmaq/qaldırmaq, 85.**mu**₂ – böyümək/artmaq, 86.**a-na** – nə?, 87.**dirig** – izafi/artıq, 88.**sig**₁₀ – yerləşdirmək, 89.**gig/gig**₂ – qara/xəstəlik/gecə, 90.**du**₇ – mükəmməl, 91 **til**₃ – yaşamaq, 92.**kur**₂ – fərqli/müxtəlif, 93.**bal** – çevirmək/növbə, 94.**tag** – toxunmaq, 95.**tur** – kiçik, 96.**hur-sag** – dağ silsiləsi/meşəli dağ, 97.**ra** – vurmaq, 98.**za-gin**₃ – lacivərd, 99.**u**₂ – ot, 100.**ed**₃ – qalxmaq/enmək, 101.**ud** – çovğun, 102.**id**₂ – çay, 103.**kud** – kəsmək, 104.**dagal** – geniş, 105.**aba/abam** – kim?, 106.**pa** – budaq, 107.**geştug**₂ – qulaq, 108.**barag** – məbəd, 109.**zi** – həyat, 110.**dib** – keçmək, 111.**gid**₂ – uzun, 112.**bar** – yan/kənar tərəf, 113.**ma**₂ – gəmi/qayıq, 114.**dam** – qadin həyat yoldaşı, 115.**i**₃ – yağ, 116.**munus** –qadın. 117.**er**₂ – göz yaşı, 118.**gen**₆ –davamlı, 119.**nam-lugal** – şahlıq, 120.**kalag** – güclü/möhkəm, 121.**me**₃ –döyüş, 122.**he**₂-**gal** – bolluq, 123.**şul** – cavan/gənc, 124.**zal** – keçmək, 125.**ene** – o, 126.**şeş** – qardaş, 127.**sag**₃ – vurmaq, 128.**gaba** – sinə/döş, 129.**iag** – içmək, 130.**hili** – gözəl, 131.**til** – dolu, 132.**sikil** – təmiz, 133.**dili** – vahid/tək, 134.**e**₂-**gal** – saray/baş məbəd, 135.**muşen** – quş, 136.**edin** – düzənlik/çöllük, 137.**keşe**₂ – bağlamaq, 138.**huş** – qəzəbli, 139.**abzu** – yeraltı okean, 140.**nin**₉ – bacı, 141.**amaş** – tövlə, 142.**ku**₆ – balıq, 143.**şar**₂ – çox, 144.**tukul** – silah, 145.**ur**₂ – bitkinin kökü, 146.**mi**₂ – sevgi, 147.**nigin**₂ – sərgərdan dolaşmaq/avaralanmaq, 148.**şu**₂ – örtmək, 149.**nam-til**₃ – həyat, 150.**lu** – bol/çox, 151.**udu** – qoyun, 152.**quru**₃ – daşımaq/aparmaq. 153.**su** – bədən/ət, 154.**dur**₂ – arxa tərəf, 155.**tur**₃ – tövlə/pəyə, 156.**de**₅ – yığmaq/toplamaq, 157.**silim** – sağlam/gümrah, 158.**taka**₄ – unutmaq, 159.**tug**₂ – paltar/libas, 160.**ba** – vermək/bölmək, 161.**sig**₉ – qoymaq, 162.**zu**₂ – diş, 163.**ninda** – çörək, 164.**iti/itid** – təqvim ayı, 165.**u**₅ – getmək, 166.**dim**₂ – yaratmaq, 167.**ga** – süd, 168.**kal** – nadir, 169.**pirig** – aslan/şir, 170.**kuş**₂ – yorğun, 171.**gi**₆ – gecə, 172.**am** – vəhşi öküz, 173.**giri**₁₇-**zal** – sevinc, 174.**za**₃-**mi**₂ – tərifləmək, 175.**gur** – çevirmək, 176.**ki-bal** – “çevrilmiş torpaq” > giyamcı ölkə, 177.**a-şag**₄ – tarla/əkin sahəsi, 178.**teş**₂ –

razılıq, 179.**di** – məhkəmə, 180.**ki-tuš** – yaşayış yeri, 181.**sahar** – qum, 182.**u₃** – və/həmçinin, 183.**ki-sikil** – qız, 184.**ab₂** – inək, 185. **lil₂** – külək, 186.**ni₂-bi** – özünü, 187.**kar** – qaçmaq, 188.**dul** – səliqə ilə yığmaq, 189.**kug** – “parlaq”>qiymətli metal, 190.**šur₅** – o, 191.**šir₃** – mahnı, 192.**tah/taha** – artırmaq, 193.**kig₃** – axtarmaq, 194.**me-lam₄** – dəhşətli parıltı, 195.**gud** – öküz, 196.**a-ru** – ithaf etmək, 197.**eme** – dil, 198.**an** – səma, 199.**dub-sar** – mirzə, 200. **Kiri₆** – bağ, 201. **kur** – dağ, 202. **nagar** – dülgər, 203.**gudu₄** – kahin qrupu, 204.**išib** – kahin qrupu, 205.**ensiz** – kahin-hökmdar, 206. **eš** – ibadət yeri, 207.**abba** – qoca, 208. **geme₂** – qadın qul, 209. **ir₃** – kişi qul, 210.**ki-ag₂** – sevmək, 211.**uku₂** – kasıb, 212.**uš₂** – ölmək, 213.**mah** – böyük, 214.**kas₄** – pivə, 215.**ag₂** – ölçmək, 216.**hi** – qarışdırmaq, 217.**kuš** – dəri, 218.**damhara** – döyüş, 219.**mes/š** – qəhrəman, 220.**narua** – stela, 221.**guruš** – cavan/işçi, 222.**maš₂** – çəpiş, 223.**anta** – yuxarı/üst, 224.**anše** – eşşək, 224.**ag₂** – ölçmək – qaçmaq, 225.**na₄** – daş, 226.**kingia** – çapar/qasid/səfir, 227.**a₂** – dərş, 228.**eš₂** – ip, 229.**gan₂** – tarla/əkin sahəsi, 230.**du₃** – tikmək, 231.**men** – tac, 232.**aga** – tac, 233.**na₄** – daş, 234.**kaskal** – yol, 235.**hur** – çertyoj/plan, 236.**eger** – kürək, 237.**murgu₂** – onurğa, 238.**murub₄** – bel, 239.**numun** – nəsil, 240.**ugu** – kəllə sümüyü, 241. **guškin** – qızıl, 242.**tukumbi** – əgər, 243.**eš₂-ged** – sahə ölçən, 244.**gig** – buğda, 245. **nar** – xanəndə/müğənni, 246.**simug** – dəmirçi, 247.**de₂** – tökmək, 248.**ku-babbar** – gümüş, 249.**az** – ayı, 250. **nagar** – dülgər/xarrat.

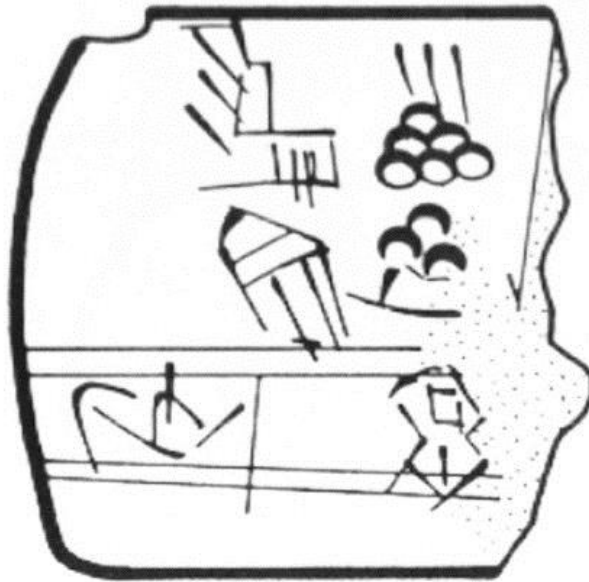
Dilimizdə işlənəndə olan Şumer sözləri.

İlk dəfə şumerologiyanın banilərindən sayılan Fris Hommel 1915-ci ildə Şumer dilində 200 civarında türkmənşəli sözlərin olduğunu bildirsə də, onun gətirdiyi müqayisələr həmkarları tərəfindən istehza ilə qarşılanmışdır. Sovetlər məkanında bu problemə ilk toxunan qazax yazıçısı Oljas Suleymenov 60 sözü müqayisə etmişdir. Azərbaycanda mərhum filoloq Aydın Məmmədov bu məsələyə bir neçə məqalə həsr etmişdir. İrandan Roshan Kheyavi 35 Şumer sözünün “türk” kökünə malik olduğu qənaətinə gəlib. Türkiyəli professor. Osman Nedim Tuna 168 Şumer sözünü həm anlam, həm də fonetik baxımından eynilik təşkil edən türkmənşəli sözlərlə tutuşdurmuşdur. B.Gerey Şumer mədəniyyətini arxeoloji artefaktlar, memarlıq və bədii-mifoloji ədəbiyyat nümunələri, eləcə də filoloji dəlillərlə türkmən mədəniyyəti ilə qarşılaşdırmış, nəticədə anlam və fonetik baxımdan 295 sözün eyniliyini üzə çıxarmışdı. Aşağıda 30-dan artıq Şumer-Azərbaycan sözləri müqayisə olunub:

1. **dingir**>*tanrı*, 2. **temen**>*təməl*, 3. **tibira** “mis” >*dəmir*, 4. **sipa**>*çoban*, 5. **ere||eren** “qul”, “döyüşçü” >*ər, ərən*, 6. **pirig**> *pələng*, 7. **anšu**<*hurri. eše*> azərb. *eşşək*, 8. **aša** “əkin sahəsi” >*kaşşu. yaš* “yer” >*quti. -azi* (toponimik sonluq)>*urart. esa*>azərb. *yazı* (düzən sahə), 9. **aruš** (hərfən “qəzəbli sahə”) “xam torpaq”>akkad. **erāšum** “otlaq sahəsi” >azərb. *örüş*, 10. **garuš** “6-7 m enində əkin sahəsi” >*qarış*, 11. **ni** “yağ küpü” >elam. **nihi** “yağ” >azərb. *nehrə*, 12. ^{du}**g|lahan** > akkad **lahannu** “saxsı qab növü” > azərb. *ləyən*, 13. **ia**>*yağ*, 14. ^{gi}**guza**>akkad. **kussû||kursû**>*hurri. kešhi*>azərb. *kürsü*, 15. **bilga** “ağıl” >*bilik*, 16. **me**> *mən*, 17. **ze**>*sən*, 18. **uš**>*üç*, 19. **u**>*on*, 20. **ken** “dairə”>*gen*, 21. **tuš**>*düşmək*, 22. **kir** “çirk” > *kir*, 23. **uzuk**> *uzun*, 24. **gaš** “qarğa” > *quş*, 25. **samana** “taxıla düşən xəstəlik” > *səmən*., 26. **ti** “hıyat” > *diri*, 27. **izi** “od/alov” > *isti*, 28. **e**> *ev*, 29. **duru** “təmiz/saf” > *duru*, 30. **ka**> *qapı*, 31. **murgu**>*onurğa*.

II. 9. Şumer mətnlərindən seçmələr

1. Varkadan (qədim Uruk) tapılmış piktoqrafik uçot sənədi (e.ə.XXIX əsr)

EN LAM KUR KUR.RU.-ka SILA UD 1
“Arattanın baş kahini, quzu 1-ci gün”

2. Suzdan tapılmış xətti şriftli uçot sənədi (e.ə. XXVIII əsr)

I. GIG. ŠAKAN. en-ra

II. 60 [bur] GANA.KI.AŠ.

III. KAN. ^den-šar-nun

“Gara rəngli qab (?) kahinə, 60 bur əkin sahəsi, saxsı qab, tanrı Ensarnun (hərəkən: “Geniş bağların sahibi”).

Sənəd təqribən 380 hektar əkin sahəsi olan tanrı Ensarnunun məbəədində tərtib olunub.

3. Təll-Uheymirdən (qədim Kiş) tapılmış xətti şriftli uçot sənədi
(e.ə. XXVIII əsr)

I. 350 (60x5+10x5) [bur] gana

II. 110 (60+10x5) [bur gana] KU₂. BIL. A. UD. UR . A.

III. 60 [bur gana] E₂ UD. LAH.

IV. ? ? KI. ?

V. MUNUS. TUR₃. LAL₃ GIŠ.

VI. 110 (60+10x5) [bur gana] ? DUH. A. ŠU. KU. LAGAB. TE, UD. NIN. A. ?

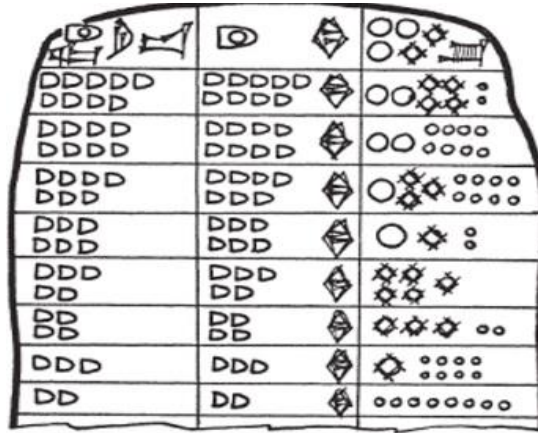
VII. 110 (60+10x5) [bur gana] ? ? ŠAG.

VIII. UR. A. ŠITA₃ LA. A.

IX. ANŠE. ?

Sənədin I xanasında (yuxarıdakı sağ künc) qeydə alınan obyektin – əkin sahəsinin, ümumi ölçüsü – 350 bur ((1 BUR sahə ölçü vahidi 6,35 hektara bərabər idi; yəni təqribən 2217 ha) göstərilib. Bu ölçüdə sahə 4 təyinat üzrə bölünüb (və ya paylaşdırılıb): 3 halda 110 bur (=330 bur; cəmi 1836 ha) + 1 halda 60 bur (381 ha)

4. Sahə ölçülərini əks etdirən Şuruppak tableti (e.ə.XXVI əsr)

600 sar gar-du ifadəsi ilə başlayan mətnin I (sol) və II (orta) sütunlarında kvadrat formaya malik sahələrin 2 müxtəlif tərəfinin uzunluqları göstərilib:

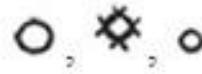
60x9; 60x8; 60x7; 60x6; 60x5; 60x4; 60x3; 60x2.

III (sağ) sütunda isə həmin sahələrin ümumi kvadraturaları **iku** hesabı ilə verilib:

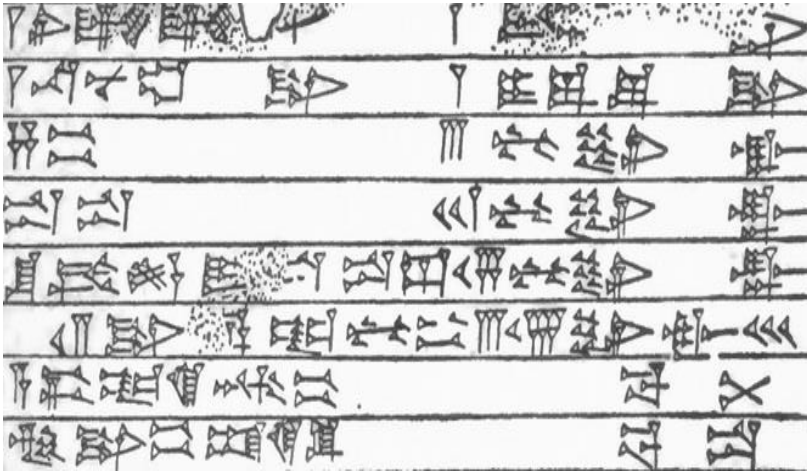
1. $1080 \times 3 + 180 \times 2 = 3600$

2. $1080 \times 2 + 180 \times 4 + 18 \times 2 = 2916$
3. $1080 \times 2 + 180 \times 8 = 2304$
4. $1080 + 180 \times 3 + 18 \times 8 = 1764$
5. $1080 + 180 + 18 \times 2 = 1269$
6. $180 \times 5 = 900$
7. $180 \times 3 + 18 \times 2 = 576$
8. $180 + 18 \times 8 = 324$
9. $18 \times 8 = 144$.

Sahə ölçülərində “1080”, “180” və “18” ədədlərini bildirən aşağıdakı əlavə simvollardan da istifadə olunub:

5. Şumer hökmdar siyahılarının W-B.444 əlyazmasından fraqment

1. ${}^m i-gi_4-gi_4$ [lu]-gal ${}^m i-[mi lu]-gal$
2. ${}^m na-nu-um$ lugal ${}^m i-lu-lu$ lugal
3. za-bi 3 mu ni-ak
4. du-du 21 mu ni-ak
5. šu-dur-ul dum[u d]u-du-ke₄ 15 mu ni-ak
6. 21 lugal [a-g]a-de [ki] mu-bi $60 \times 60 \times 60 + 10 \times 7 (=197)$ mu ni-ak meš
7. a-ga-de^{ki} bala-bi ba-kur₂
8. zi lugal-bi AB^{ki}-ke₄ (=Uruk) ba-du.
1. “İqiqi [ş]ah, İ[mi] şah,
2. Nanum şah, İlulu şah.
3. O dörd [nəfər] 3 il [hökmdar] oldu.

4. Dudu 21 il [hökmdar] oldu,
5. Şu-Durul, Dudunu[n oğ]lu 15 il [hökmdar] oldu.
6. 21 şah Akka[d şəhərində] 197 il [hökmdar] oldular.
7. Akkadın [hökmranlıq] müddəti başa çatdı,
8. onun hökmranlığı Uruka verildi.”

6. Eannatumun qələbə kitabəsi (e.ə. III minilliyin II yarısı)

- I. 1. e₂-an-na-tum
2. PA.TE.SI.
3. ŠIR.BUR.LA.KI.
- 4.a₂-sum-ma 5.^den-lil₂-ke₄
6. ga-zi₂-ku-a
- 7.^dnin-hur-sag-ke₄
- 8.mu-pa₂[d]-da
9. ^dnin-gir-su-ke₄
10. š[a-p]ad-da
11. [^dnanše]
- II. 1. dumu a-kur₂-gal
2. PA.TE.SI. 3. ŠIR.BUR.LA.KI.

4. kur NIM. KI. 5. tun₃-še₃ bi-si

6. URU+A. KI.

7. tun₃-še₃ bi-si

8. GİŠ.UH.KI.

9. tun₃-še₃ bi-si

10. ŠEŠ. KI.

11. tun₃-še₃ bi-si

12. u₄-ba

13. [^dnin-gir₂-su-ra]

III. 1. kisal dagal-la-na

2. pu₂ sig₅-edin-ra

3. mu-na-ni-du₃

4. dingir-ra-ni

5. ^ddun-muš

6. u₄-ba

7. ^dnin-gir₂-su-ke

8. e₂-an-na-tum

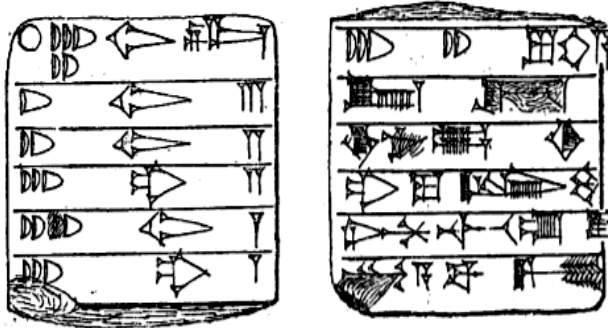
9. k[i-...]

“I. 1. Eannatum, 2-3. Laqaşın baş kahini, 4-5. Tanrı Enlilin dəstək verdiyi, 7-6. ilahə Ninhursaqın təmiz südü ilə bəslənən, 9-8. tanrı Ninqirsunun ad seçdiyi, 11-10. tanrı Nanşenin qəlbində seçdiyi,

II. 3-2-1. Laqaşın baş kahini Akurqalın oğlu 4-5. Elam ölkəsini bütünlüklə viran qoydu. 6-7. Urua (?) torpağını bütünlüklə viran qoydu. 8-9. Umma torpağını bütünlüklə viran qoydu. 10-11. Ur torpağını bütünlüklə viran qoydu. 12. O vaxt ki, 13. [tanrı Ninqirsu üçün]

III. 1. onun geniş eşiyində 2. “siq-edin” quyusuna 3. onu ona düzəltdi. 5- 4. Dunmuş onun tanrısıdır. 6. O vaxt ki, 7. tanrı Ninqirsuya 8. Eannatum 9. ye[r...]”

7. Uçot-hesabat sənədi (e.ə. XXII əsr)

Üz tərəf:

1. 15 lid al
2. 1 ab₂ 3
3. 2 ab₂ 2
4. 3 gud 2
5. 4 ab₂ 1
6. 3 gud 1

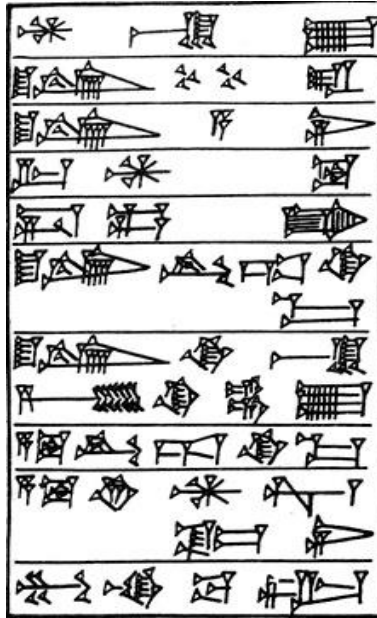
“[Cəmi] 15 baş qaramal, [o cümlədən] 1 yaşar inək – 3 baş, 2 yaşar inək – 2 baş, 3 yaşar öküz – 2 baş, 4 yaşar inək – 1 baş, 3 yaşar öküz – 1 baş”

Arxa tərəf:

1. 3, 2 udu ab₂ a
2. erin-it
3. ki-nu-nir^{ki}
4. ud udu lugal kam
5. gu-ti-um-e
6. mu a-ba-gi

“3 [və]2 qoyun [və] öküz güclü qoşun [üçün] Kinunir ölkəsindən qaramal [və] qoyun. Kutium hökmdarı üçün (?) su qayıdan il”.

8. Ur-Nammunun (e.ə. 2012-2094) mətni

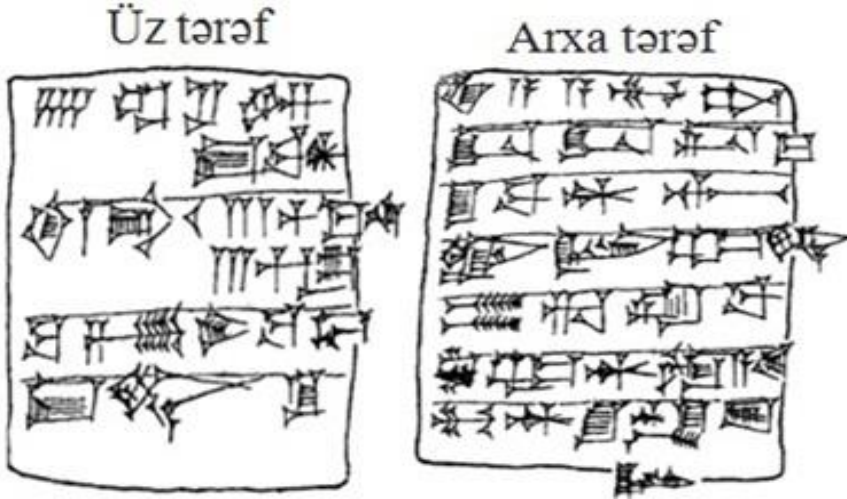

1. ^den-lil
2. lugal kur-kur-ra

3. lugal a-ni
4. ur-^dnammu
5. nita kal-ga
6. lugal ŠEŠ.AB.KI.-ma
7. lugal KI.EN.GI.KI. KI.URI.-ke₄
8. i₇ ŠEŠ.AB.KI.-ma
9. i₇ ša₃ ^dinanna-ka-ni
10. mu-na-ba-al

“1. Tanrı Enlil[ə], 2. ölkələrin hökmdarına, 3. öz hökmdarına 4. Ur-Nammu, 5. qüvvətli ər, 6. Urun hökmdarı 7. Şumer, Akkad hökmdarı 8. “Ur” kanalını 9. “İlahə İnannanın qəlbi” [adlanan] kanalı 10. çəkdi”.

9. Şu-Suen dövrünün hesabı (e.ə. 2036-2028)

Üz tərəf:

1. 9 ^{urudu}si-im e₂-ba-an
2. ki-la₂-bi 3 ½ ma-na 3 ½ gin₂
3. ba-zi-ir ba-dim₂
4. e₂ nar-še₃

“9 [ədəd] mis “sim” [musiqi aləti] “Eban” evində: onların çəkisi 3 ½ mana 3 ½ qındır (= təqribən 7 kiloqram). Onlar sınıqdır. “Xanəndə evi”

Arxa tərəf:

1. ki a-a-mu-ta
2. da-da gala

3. šu-ba-an-ti

4. giri₃ lugal ezen nar

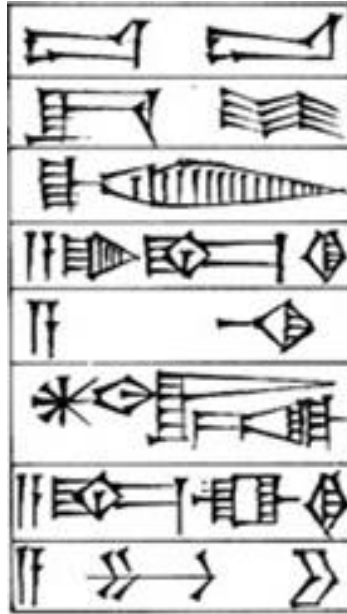
5. gaba-ri dub-ba

6. iti ezen ^dnin-a-zu

7. mu ^dšu-^dEN.ZU. lugal

“[olan] yerdə təmir olundular. Xanəndə Luqalezenin vasitəsi ilə “qala” musiqiçi Dada alətləri Aamudan təhvil aldı. Tanrı Ninazunun bayram ayı, Şu-Suen şah olan il”.

10. Akkad şəhərinin hökmdarı Dudunun mətni (e.ə.2050)

1. du-du

2. da-num

3. lugal

4. a-ga-de^{ki}

5. a-na

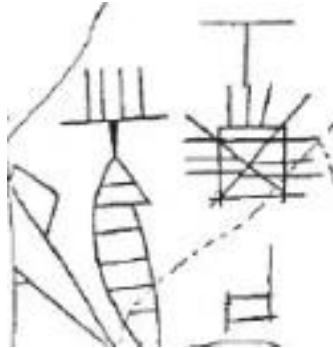
6. ^dne-ergal

7. a-PI₃/de-ak^{ki}

8. a-mu-ru

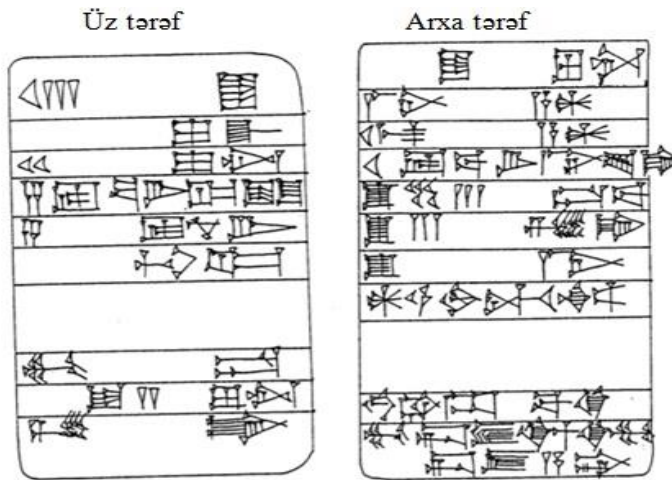
“Qüdrətli Dudu, Akkadın hökmdarı, [bu qabı] tanrı Nerqala Adeakda ithaf etdi”.

11. Saxsı qab üzərində yazı (e.ə. XXVII əsr)

me-barag-si lugal [k]iṣṣ “[En]mebaraqesi Kiş hökmdarı”

12. Hesabat sənədi (e.ə.2046)

Üz tərəf:

1. 13 u₈
2. udu-gal
3. 20 udu-nita₂
4. 5 sila₄ ba-ur₄ sag-u₈-še₃
5. sila₄-nu-ur₄
6. maš₂-sag
7. mu-tum₂
8. u₈ 2 udu-nita₂
9. zi-ga

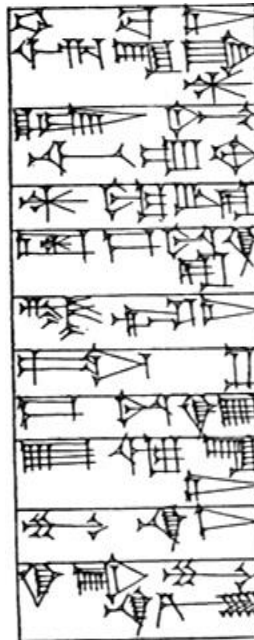
“1. 13 [baş] qoyun, 2. yaşlı qoyun, 3. 20 [baş] qoç, 4. 5 [baş] qırılmış quzu – əsas qoyunlardan, 5. 5 [baş] qırılmış quzu, 6. təkə 7. qaytarılıb, 8. [1 baş] qoyun, 2 [baş] qoç 9. [qidaya] sərf olunub”.

Arxa tərəf:

1. u₈ udu-nita₂
2. la₂-i₃-am₃
3. libir am₃
4. 10 sila₄ ba-ur₄ la₂-i₃ su-ga
5. šu-nigin 53 gub-ba
6. šu-nigin 3 zi-ga
7. šu-nigin la₂-i
8. ^dutu-kam nağar na-gada
9. ša₃ gu₂-ab-ba^{ki}
10. mu us₂-sa ki-maš^{ki} us₂-sa-a-bi

“1. Qoyun, qoç 2. qalıq. 3. Qoca heyvanlar 4. 10 [baş] qırılmış qoyun, qalanı qaytarılıb. 5. Cəmi: 53 [baş davar] var (<əldədir) 6. Cəmi: 3 [baş heyvan qidaya] sərf olunub 7. Cəmi: qalıq 8. Utukam – dülgər, çoban. 9. Guaba şəhərində. 10. Kimaş şəhəri dağılandan 2 il sonra”.

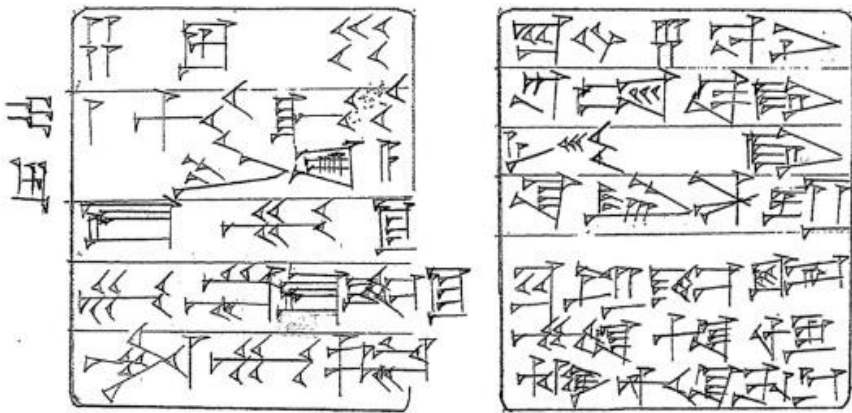
13. Nammahaninin mətni (e.ə. XXII əsr)

1. ud ba-ni
2. ar-la-ga-an
3. lugal gu-ti-um kam
4. ^dnin-gur
5. ama GIŠ.UH.KI.(=Umma)-ra
6. nam-ha-ni
7. PA.TE.SI. (=ensi)
8. GIŠ.UH.KI.(Umma)-e
9. É.IGI.-la-ni
10. mu-na-du
11. ki-bi mu-na-gi

“O vaxt ki, Arlaqan Kutium[da] çar idi ilahə Ninqur[a] – Ummanın anasına, Laqaşın baş kahini Ummada gözətçi evi (?) ithaf edib o yerdə tikdi.”

14. Uçot sənədi

Üz tərəf:

1. 4 udu niga
2. 1 maš₂-gal n[i]ga
3. e₂ muhaldim-še₃
4. mu kaš₄-ke₄-ne- še₃
5. ARAD₂-gu₁₀ maškim

“4 qoyuna yemlik arpa, 1 böyük keçiyə yemlik arpa “su adamından” yeməxanaya, qaçqınlar üçün, Arad-qu – icraçı”.

Arxa tərəf:

1. iti u₄ 5 ba-zal
2. ša₃ unu^{ki}-ga

3. zi-ga
4. ki lu₂-dingir-ra
5. iti u₅-bi₂-gu₇
6. mu ki-maš^{ki} u₃ hu-ur₅-ti^{ki} ba-hul

“Aydın 5-ci səfər günündə Urukda Lu-dingirra “ubi” bayramı ayında [bu sənədi] qeydə aldı. Kimaş və Hurti vilayətləri dağıdılan il”.

Yan tərəf: [şu nigin] 5 udu “[Cəmi] 5 qoyun”.

15. Babilistanın kaşşu hökmdarı Kuriqalzunun kitabəsi

1. ^den-lil₂
2. lugal kur-kur-r[a]
3. lugal a-ni-ir
4. ku-ri-gal-z[u]
5. šagina
6. ^den-lil₂
7. e₂-kur igi-bar-r[a]
- 8 e₂-ki ag₂-ga₂-ni
9. mu-un-na-d[u]

“Tanrı Enlil, ölkələr hökmdarı, onun hökmdarı. Kuriqalzu, başçı, tanrı Enlilin “Ekur” məbədinə “Eki” iqamətgahını (?) ona ithaf etdi”.

16. Utuhaqalın poemasından fraqment

1. šagub-bi ud-ba ti-ri₂-ga-a-an
2. lugal gu-ti-um^{ki} aš₂-a-ni gir₂ ba-da-an-kar
3. ki-zi-ni ba-da-an-kar-ra
4. dub₂-ru-um^{ki}-ma ba-an-šag
5. lu₂ dub₂-ru-um^[ki]-ma-ke₄ ^dutu-he-gal₂
6. bar lugal ^den-lil₂-li a₂-si₂-ma i₂-me-a
7. i₂-zu-a-ge-eš
8. ti-ri₂-ga-a-an-ra su₂-nu-ni-ba
9. lu₂ kin-gi₂-a ^dutu-he-gal₂
10. ti-ri₂-ga-a-an u₂ dam-dumu-mi

11. dub₂-ru-um-ma mu-[ni-dib...]
12. ^dutu-he-gal₂ mu-dur₂ gir₂-ni₂-šu₂
13. mu-nad gu₂-na gir₂-ne-gub...
14. nam-lugal ki-en-gi-ra šu₂-ba im-mi-gi₂

“Onun canişini Tirikanla – Kutiumun hökmdarı ilə t klikd  qa dılar. Onun silah daşıyanı da qa dı. Dubrum [    rin ] g ldilər. Dubrumun sakinl ri bil nd  ki, Utuheqala tanrı Enlil q dr t verib, Tirikana m qaqvim t g s-t rm dilər. Utuheqalın el isi Tirikanı, onun arvadını Dubrumda uzandirdılar (?)...Utuheqal onu  z ayaqları altına uzatdı, peys rin  ayağını qoydu.  ahlıq  umerd   l  alındı”.

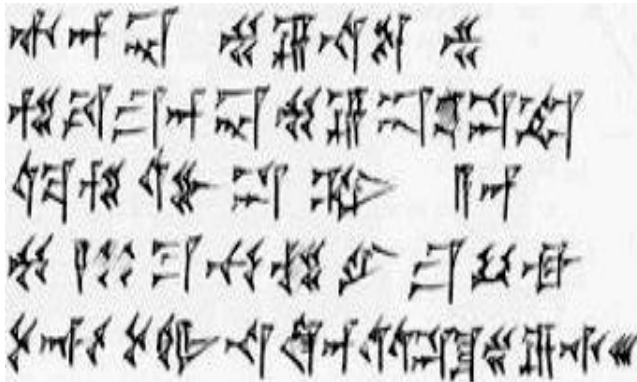
17.  umer h kmdar siyahısından fraqment (e. . XX  sr)

1. ki ^{ki} gi  ku-ba an-pa
2. nam-lugal-bi
3. ha-ma-zu^{ki}  u-ba-du
4. ha-ma-zu^{ki} ha-da-ni-i 
5. mu a  (6) x  u lim (100) kam ni-ak
6. 1 lugal
7. mu-bi a  (6) x  u lim (100) ni-ak
8. ha-ma-zu^{ki} gi  ku-ba an-pa
9. nam-lugal-bi uruk^{ki}  u ba-du

“Kiş silahla vuruldu, onun şahlığı Hamazunun əlinə verildi. Hamazi[də] Hadaniş 360 il oldu. 1 şah 360 il oldu. Hamazi silahla vuruldu. Onun şahlığı Urukun əlinə verildi”.

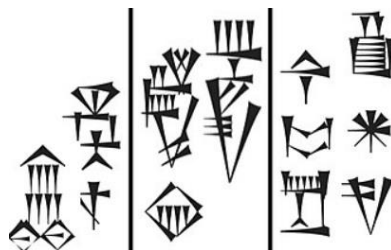
18. Tufan haqqında əfsanədən fraqment

1. ti dingir-gin₅ mu-un-na-si-mu
2. zi-da-ri dingir-gin₅ mu-un-[na]-ab-e₁₁-de
3. u₄-ba zi-ud-sud-ra₂ lugal-am₃
4. mu-nig₂-gilim-ma numun lu₂-lu₂ uru-ag
5. kur-bal kur dilmun-na ^dutu-e₃-še₃ mu-un-ti-eš

1. “Həyatı, tanrının kimi, əbədi ver mənə, 2. ...tanrının kimi əbədi ...
3. O vaxt ki Ziusudra şah oldu 4. meyvələrin adının [və] insanlığın himayədarı 5. sırası çatan ölkəyə, Dilmun ölkəsinə, günəşin doğduğu [yerə]”.

19. Mesannepadanın mətni (e.ə. 2500-cü il)

Mes-an-ni-pa-ad-da lugal kiš^{ki} dam nu-gig
“Mesannepada Kişin hökmdarı, kahinin əri”

20. Şumer hökmdar siyahısının qutı çarları hissəsindən fraqment

(e.ə. XX əsr).

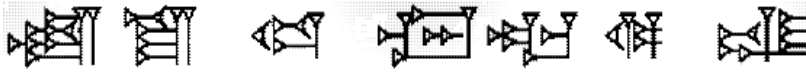
1. in-ki-šuš mu 6 ia₃-ak
2. ia₃-kil-la-gab mu 6 ia₃-ak
3. šul-me-e mu 6 ia₃-ak
4. e-lu-lu-me-eš mu 6 ia₃-ak
5. i-ni-ma-ba-ki-eš mu 5 ia₃-ak
6. i-ge-a-uš mu 6 ia₃-ak

“İnkişuş 6 il [çar] oldu,
Yakillaqab 6 il [çar] oldu,
Şulmee 6 il [çar] oldu,
Elulumeş 6 il [çar] oldu,
İnimabakeş 5 il [çar] oldu,
İqeauş 6 il [çar] oldu.”

Ədəbiyyat:

1. Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., Наука, 1967.
2. Канева И. Т. Шумерский язык. С.-П., 2006.
3. Канева И. Т., Козлова Н. В., Визирова Е. Ю. Шумерский язык // Языки мира. Древние реликтовые языки Передней Азии. М., 2010.
4. Halloran J.A. Sumerian Lexicon/ Version 3.0. // [www. Sumerian .org/sumerian. pdf](http://www.Sumerian.org/sumerian.pdf)
5. Deimel A. Liste der Archaischen Keilschriftzeichen. Berlin. 1922.

III FƏSİL

li-ša-nim ak-ka-di-im

ak-ga-dim

Akkad dili

III.1. Dillərin klassifikasiyasında yeri, dövrləşməsi və tədqiqi tarixi.

Sami-hami makro dil ailəsinin şimal-şərq qrupunu təşkil edən Akkad dili e.ə. XXIV – b.e. I əsrlərində Mesopotamiyanın bütün bölgələrində, hətta onun hüdudlarından kənarda (Misirdə, İranda, Anadoluda, Cənubi Qafqazda) yazılı nümunələrlə geniş təmsil olunub. Bu dilin daşıyıcılarının Mesopotamiyaya gəlişi e.ə. XXXIII əsrə aid edilir. Bu dilin şərti adı onun daşıyıcılarının Şarrumkenin (I Sarqonun) zamanında yaratdıqları ilk qüdrətli siyasi mərkəzin – Akkad (<Aqade) şəhərinin adından götürülüb. Aşşurşünaslığın elm sahəsi kimi fəaliyyət göstərdiyi ilk onilliklərdə bu dil “Aşşur-Babil” və ya “Babil-Aşşur” dili adlanırdı. Elmə məlim olan samimənşəli ən qədim yazılı dildir və hazırda canlı danışq dili kimi istifadə olunmur. Akkadlılar şumerlilərin yazı sistemini hələ xətti kalliqrafiya variantında olarkən, işarələrin hələ mixi forma almadığı zaman mənimsəmişlər. Mesopotamiyanın cənubunda hər iki dilin paralel şəkildə istifadə olunduğu mərhələdə işarələr mixi forma almağa başlamış və bu proses Şumerin və Akkadın siyasi süqutundan sonra, amorimənşəli sülalələrin hakimiyyəti zamanı başa çatmışdır.

E.ə. 2450-1950-ci illəri əhatə edən Köhnə Akkad mərhələsindən sonra bu dilin mövcudluğu müddətində 2 dialekt nəzərə çarpır.

1. Cənub (və ya Babil) dialekti 4 mərhələyə bölünür:

a) Qədim mərhələ (e.ə.1950-1530) I Babil sülaləsi dövrünün məktubları, bədii əsərləri, hökmdar yazıları, hüquqi mətnlər və s. ilə təmsil olunub; Babildən əlavə, orta Fərat (qədim Maridə), Diyala hövzəsində (qədim Eşnunna) qeydə alınıb.

b) Orta mərhələ (e.ə.1530-1000) kaşşuların hakimiyyəti dönməsində tərtib olunan mərz daşları üzərindəki yazıları (**kudurru**) və azsaylı təsərrüfat sənədlərini əhatə edir. Bu dövrdə mətnlərdə Aşşur dialekti üçün xarakterik olan elementlər nəzərə çarpır, isimlər artıq mimasiya ilə verilmir və s.

c) Yeni mərhələ (e.ə.1000-625) məktublar, sövdələşmələr və digər inzi-bati sənədlərlə təmsil olunub; mətnlərdə arami (qərbi sami) elementləri nə-zərə çarpır.

d) Son mərhələ (e.ə. 625-b.e. I əsri) şah yazıları, təsərrüfat və astroloji mətnlərlə təmsil olunub. Bu mərhələdə arami təsiri güclənsə də, qədim dövr mətnlərinin üslubuna qayıdış hiss olunur. Babil qrupu mətnlər üçün mühafizəkarlıq (qrafikanın arxaikliyi) səciyyəvi idi.

2. Şimal (və ya Aşşur) dialekti 3 mərhələyə bölünür:

a) Qədim mərhələ (e.ə. 1950-1750) şah və təsərrüfat (qədim Kaniş arxi-vi) mətnləri, astroloji yazılarla təmsil olunub.

b) Orta mərhələ (e.ə.1500-1000) məktublar, saray mətnləri, qanunlar və ritual məzmunlu yazılardan ibarətdir. Bu mərhələdə cənub dialektinin zəif təsiri hiss olunur.

c) Yeni mərhələ (e.ə. 1000-600) məktublar, çar yazıları, ədəbi və dini mətnlərlə təmsil olunub. Bu mərhələdə arami dilinin təsiri müşahidə olunur.

E.ə. III minilliyin ortalarında şumerlilərin xətti yazı sistemini Ebla şə-hər-dövlətinin (Suriyanın Hələb və Hama şəhərləri arasındakı Təll-Mərdix) samimənşəli əhalisi mənimsəmişdir. 1974-1976-cı illərdə Paolo Matyenin rəhbərliyi ilə italyan arxeoloqlar burada 16000 civarında gil kitabələr aşkara çıxarmışlar. Kitabələrin dili I Sarqonaqədkı Akkad dilinin dialekti hesab olunur, lakin qərbi sami dialektləri üçün səciyyəvi cəhətlər də (leksikası, eləcə də bəzi qrammatik formalar) nəzərə çarpır. Bu baxımdan Ebla mətnlə-rinin dili Akkad və amori qrupu dillərə (kənaan, filistin, ibri və s.) yaxındır. Ebla mətnləri şumeroqramlarla zəngindir, yer və şəxs adları, bağlayıcılar, hal və zaman formalarını yaradan suffikslər, əvəzliliklərin formantları fonetik yazılırdı. Ebla-Şumer sözlükləri də tapılıb. Şumeroqramlardan geniş istifa-də olunsə da mətnlərin sintaksisi şumerlilərin dilinə yox, Akkad dilinin cümlə quruluşuna yaxındır. Arxiv sənədləri bu şəhər-dövlətin min illik (e.ə. XXVII-XVII əsrlər) tarixini bərpa etməyə imkan verir. Bu arxivin mətnlərindən biri Ebla ilə Hamazi şəhəri (Arattanın qonşusu) arasındakı diplomatik və ticari əlaqələrdən bəhs etdiyindən, dolayısı yolla da olsa, tari-ximizlə bağlıdır.

Elmə məlum olduğu vaxtdan Akkad dilinin öyrənilməsi 3 istiqamət üzrə aparılır. İlk vaxtlar müxtəlif muzeylərdə və şəxsi kolleksiyalarda saxlanan mixi kitabələrin avtoqrafiya variantları müntəxəbat şəklində çap olunmağa başlanır. Bu işin əsası H.Roulinson tərəfindən qoyuldu və 1861-1909-cu il-lər ərzində 5 cild işıq üzə gördü. Bu nəhəng layihə “Britiş Muzeumun Babil mixi kitabələri” adı ilə indiyədək davam etdirilir. Analoji iş Paris və Berlin muzeylərində saxlanan zəngin material üzrə də aparılır. Rusiyada bu iş M.Nikolski, V.Qolenişşev və A.Riftinin adı ilə bağlıdır. İkinci istiqamət Ak-kad dilinin qrammatikasına həsr olunan əsərlərin yazılması ilə bağlıdır. Ak-

kad dilinin qrammatikasına həsr olunmuş ilk əsər J.Oppert tərəfindən 1860-cı ildə nəşr olunub. Akkad dilinin tədrisi ilə bağlı qrammatikanı, lüğəti və müntəxəbatı əhatə edən ilk 3 hissəli vəsait alman şərqşünası Fridrix Deliç tərəfindən 1889-1912-ci illərdə nəşr olundu. Mühüm qrammatik vəsaitlər 1906-1907-ci illərdə A.Unqnad və B.Maysner, 1938-ci ildə Q.Rikmans tərəfindən çap olundu. Akkad dilinin öyrənilməsində ən böyük nailiyyətlər B.Landsbergerin, İ.Gelbin, V.fon Zodenin, A.Oppenheymin adları ilə bağlıdır. Akkad dilinin öyrənilməsində üçüncü istiqamət əhatəli lüğətin hazırlanmasına yönəlmişdi. Bu sahədə F.Deliçin, K.Besoldun, A.Daymelin və A.Oppenheymin xidmətləri böyükdür. 30 cildə ibarət fundamental lüğət Çikaqo universitetinin Şərq İnstitutu tərəfindən hazırlanıb. Rus dilində təqribən 2170 sözü əhatə edən yeganə lüğət A.Lipin tərəfindən hazırlanıb, lakin köhnə lüğətlərin tərtibi modelinə (leksemlər köklərinə uyğun yerləşdirilib) uyğun qurulduğundan istifadəni çətinləşdirir.

III.2. Yazılış, rekonstruksiya və transliterasiya qaydaları. Akkaddilli mətnlər Şumer mixi yazı sistemi vasitəsilə tərtib olunurdu, yəni kəlmələr həm hecalı, həm ideoqrafik, həm də qarışıq formalarda yazıla bilərdi. Hecalar sait səslərə (**a, u, i, e**) əsasən qruplaşdırıldığından 3 formada olur:

- a) açıq hecalar (**-ba-, -ru-, -si-** və s.),
- b) birtərəfli qapalı hecalar (**-ab-, -ur-, -is-** və s.)

c) qapalı hecalar (**-bab-, -rur-, -sis-** və s.). Qapalı hecalar açıq formada da yazıla bilərdi. Akkad leksikasında samit səslər sabit qaldığından qapalı hecaların saitləri dəyişə bilərdi; məsələn, eyni işarə **-luh-, -lah-, -lih-** hecalarını ifadə edə bilərdi. Şumer və ondan törəyən mixi yazı sistemlərindəki işarələrin oxunuşunu dəqiq vermək üçün 1926, 1929-cu illərdə F.Türo-Danjen xüsusi sistem işləyib, hazırlamışdı. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, eyni hecaları ifadə edən və ya eyni cür oxunan işarələr transliterasiya (yazılış qaydası) və transkripsiya (oxunuş qaydası) zamanı dəqiq göstərmək üçün işlənmə tezliyinə müvafiq olaraq diakritik işarələrlə (rəqəm və vurğu simvolları ilə) göstərilirlər, yəni indeksləşdirilirlər. Mixi işarələrin kataloqlarında bu və ya digər hecanın işlənmə tezliyi daha yüksək olan işarəyə diakritik nişan qoyulmurdu. İkinci dərəcəli diakritikanı bildirmək üçün hecanın üstündə sağ tərəfə meyilli ştrix çəkilir (məsələn, **-ú-, -dí-**). Üçüncü dərəcəli diakritikanı bildirmək üçün hecanın üstündəki ştrix sola meyilli vəziyyətdə yazılır (məsələn, **-i-, -gîr-**). Dördüncü və daha yüksək diakritikanı bildirmək üçün hecanın aşağı sağ küncünə rəqəmsal indekslər yazılır (məsələn, **-du₂₀-, -a₅-**). Akkaddilli mətnlərin transliterasiyası zamanı şumeroqramlar (=loqoqramlar, yəni sözlü oxunuşlu işarələr) nöqtə ilə tamamlanan iri hərflərlə göstərilir. Məsələn, **URU**. (“şəhər”), **DINGİR**. (“tanrı”). Lakin mətnin transkripsiyası zamanı bu loqoqramlar mətnin yazıldığı Akkad dilində oxu-

nurdu (**ālu** “şəhər”, **ilu** “tanrı”). Hecalı yazılışlar transliterasiya olunarkən fonetik işarələr bir-birindən defislə ayrılır, lakin mətnin transkripsiyası zamanı defislər qeyd olunmur. Məsələn, **i-na mah-ri-e gir-ri-ia** formasında transliterasiya olunan fraqment **ina mahrê girrija** (“mənim birinci yürüşümdə”) kimi transkripsiya olunurdu. Transliterasiya və transkripsiya zamanı latın əlifbasında qrafik ifadəsi mümkün olmayan səslər xüsusi diakritika ilə göstərilirdi; məsələn, **š** – kiril əlifbasında emfatik **-u-**, **h** (bu kitabda diakritik nişansız verilir) – boğuc **-h-** səsinə uyğun gəlirdi. Şumerlilərdən əxz olunan mixi yazı sistemlərində samit səsin kar, cingiltili və emfatik variantları arasında qrafik fərq qoyulmurdu.

Akkadlılar şumerlilərin yazı sisteminə aşağıdakı yenilikləri gətirdilər:

1) yazı işarələrinin 2/3 hissəsi istifadədən çıxdı və onların ümumi sayı təxminən 600-ə endirildi.

2) işarənin köhnə, şumercə anlamına Akkad dilindəki qarşılığı əlavə olundu. Məsələn, “SU” işarəsi **-a-** (şumercə) və **-mu-** (akkadca), “ƏL” işarəsi **-šu-** (şumercə) və **-qat-** (akkadca), “İT” işarəsi **-ur-** (şumercə) və **-taz-** (akkadca) və s. kimi oxunmağa başladı.

3) kəlmənin qarışıq (sözlü-hecalı) yazılışı zamanı fonetik komplement tətbiq olunur. İdeoqrafik işarənin şumercə deyil, akkadca oxunmasını göstərmək üçün ona fonetik işarə əlavə olunurdu. Məsələn:

a) **illik** “getmək” sözünü yazmaq üçün “AYAQ” işarəsindən istifadə olunurdu. Bu işarə polifonik olduğundan başqa anlamları (“gətirmək”, “durmaq”) da ifadə edə bilərdi. Lakin “AYAQ” işarəsinin məhz “getmək” anlamında işləndiyini göstərmək üçün ona **-lik** hecasını bildirən fonetik işarə əlavə olunurdu, çünki “getmək” sözü Akkad dilində **-lik** hecası ilə tamamlanır. Belə qarışıq (sözlü-fecalı) yazılış onu göstərir ki, “AYAQ” işarəsi başqa cür, məsələn, **izziz** (“durmaq”) kimi oxuna bilməz.

b) “YER” işarəsinə **-tim** hecasını əlavə etməklə akkaddilli mirzələr bildirirdilər ki, bu işarəni **KI** (şumercə “yer”) kimi yox, Akkad dilində həmin mənanı verən **erşetim** kimi oxumaq lazımdır.

c) “ULDUZ” işarəsinə **-u** fonemini əlavə etməklə akkaddilli mirzələr bildirirdilər ki, bu işarə **AN-u** (şumercə “səma”) yox, Akkad dilində həmin mənanı verən **šamu-u** kimi oxunmalıdır.

ç) “XANIM” işarəsinə **-tim** hecasını əlavə etməklə akkaddilli mirzələr bildirirdilər ki, bu işarə **DAM^{tim}** (şumercə “xanım”) yox, Akkad dilində həmin mənanı verən **aššat^{tim}** (yişəlik halda) kimi oxunmalıdır.

d) İdeo-fonetik **KUR^u** yazılışı ona işarə edir ki, burada Akkad sözü **ša-dû** “dağ” yazılıb. Bir sözlə, fonetik işarə ideogramın hansı dildə oxunmasına (konkret bu halda – akkadca) işarə edir. Bu tip qarışıq yazılışlar fonetik komplement adlanır. Nəzərə alınmalıdır ki, belə hallarda fonetik komplement ideogramın son hecasına uyğun seçilirdi; başqa sözlə, fonetik komple-

ment ideoqrafik işarənin hansı dildə oxunmasını göstərirdi. Nadir hallarda fonetik komplement qoşulduğu qeteroqramın (=şumerogramın) əvvəlinə yazılırdı: **am-⁹qut** “mən yıxıldım”.

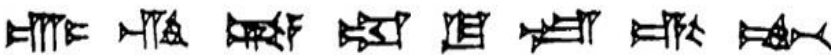
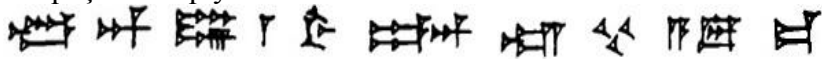
4) nadir hallarda liqaturlardan (2 işarənin birləşdirilməsi) istifadə olunurdu (məsələn, **Aşşur, ina** kimi sözlərin yazılışında). Mətnlərdə əksər hallarda sözayırıcı diakritikadan istifadə olunmadığından və ya sözlərin arasında interval qoyulmadığından bir kəlmənin harada bitdiyini, digərinin harada başladığını təyin etmək üçün mətni bütövlükdə oxumaq lazımdır. Başqa sözlə, dili bilmədən, sözlərin mənasını anlamadan işarənin hansı oxunuşunun düzgün olduğunu söyləmək olmur. Yalnız Selevki dövrünün bəzi mətnlərində sözayırıcı (“çəpəki 1 xətt”) tətbiq olunub; bu işarə həm də “0” bildirirdi. Sözüün sətirdən sətrə keçirilməsinə yol verilmirdi.

5) ifadə geteroqramla (akkadca oxunan Şumer loqogramı) və ya bütövlükdə hecalı şəkildə yazıla bilərdi: **AMA ra-bi-tum = um-mu-um ra-bi-i-tum** “böyük ana”.

6) sözlər arasında interval qoyulmasa da Qədim Aşşur yazı kalliqrafiyasında “bir çəpəki xətt” işarəsi ilə (və ya alt-alta yazılan iki kiçik çəpəki xəttlə) sözlərin bir-birindən ayrılması halları müşahidə olunur.

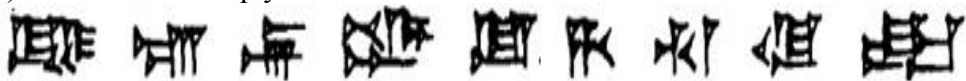
Yeni Şumer, Qədim–Orta Babil, Qədim–Yeni Aşşur, Qədim–Orta Elam, Het, Mitanni və Urartu mərhələlərinin mətnlərində aşağıdakı determinativlər tətbiq olunurdu:

a) sözün qarşısında qoyulan 18 determinativ:

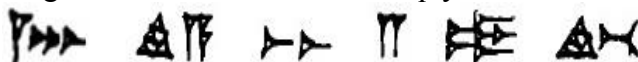
Mənalari: təqvim ayı, teonim, ixtisas və tayfa adları, kişi ismi, qadın ismi, səma cisimləri, şəhər, ölkə və dağ, çay, ağac, ot və bitki, qamış, mineral və qiymətli daşlar, mis əşyalar, paltar, dəri, saxsı qablar, ət və əzalar.

b) sözün sonunda qoyulan determinativlər:

Mənalari: yun, qayıq/gəmi, sərvət/xəzinə, eşşək/yük heyvanı, davar, balıq, quş, yer və ölkə, tərəvəz.

c) kəmiyyətlə bağlı determinativlər də sonda qoyulurdu:

Mənalari: cəm, ümumilikdə, ayrı-ayrı, qoşa sıra sayı, sıra sayı.

Rekonstruksiya. Bizə çatan gil kitabələrin əksəriyyəti zədəli olduğundan işarənin bir hissəsinin, hətta bir neçə işarənin bütünlüklə pozulduğu

(silindi)yi hallarla qarşılaşırıq. Dilindən asılı olmayaraq kitabənin zədəli yerlərini bərpa edərkən aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

a) ilk olaraq mətnin özündən çıxış etmək lazımdır, yəni zədələnmiş kontekst mətnin digər yerində zədələnməmiş halda təkrarlana bilər. Məsələn, **‘e’-er-ri-du-[pi]-zi-ir da-[num2] LUGAL. gu-ti-‘im’** “Erridupizir, qüdrətli, Kutiumun şahı” formasındakı transliterasiyadan məlum olur ki, orijinalda **-e-** və **-im-** işarələri çətinliklə sezilir, **-pi-** və **-num-** işarələri isə tamamilə pozulub.

b) Standart ifadələrin bərpası çətinlik törətmir, çünki onlar digər mətnlərdə də təkrarlanır. Məsələn, əgər bir mətndə **LUG[...] ra-at [...]im** fraqmenti ilə qarşılaşırsaq, orada akkadca **LUGAL. ki-ib-ra-at ar-ba-im** “dünyanın 4 tərəfinin şahı” ifadəsinin yazıldığını əminliklə söyləmək olar, çünki bu standart formul təqribən 500 il ərzində Mesopotamiyanın qüdrətli hökmdarlarının titullarında işlənirdi.

III.3. Fonologiya, nitq hissələri və sintaksis. İlk mərhələdə Akkad dilində 3 sait səs olub – **a, u, i**; sonralar **-e-** səsi yaranıb (tərkibində bu səs olan hecalar tərkibində **-i-** olan hecaları bildirən işarələrlə yazılırdı, məsələn **-di-** işarəsi **-de-** kimi də oxunurdu). Saitlər qısa və uzun olurdu. Qrafika iki diftonqu müəyyənləşdirməyə imkan verir: **-ai-** (**-ay-** kimi oxunurdu) və **-aa-** (**-aya-** kimi oxunurdu). Qrafika aşağıdakı samit səslərin olduğunu göstərir: p, b, m, t, d, s, z, n, r, k, g, q, h, l, ş (emfatik), š, t (emfatik), j.

Söz daxilində uzun saiti bildirərkən saitlə bitən hecadan sonra müvafiq sait səsi bildirən işarə yazılırdı: **ba-a-ru** > **bāru** kimi transliterasiya olunur (“kahin qrupu”); lakin **ba-ar-ru** yazılışında sait qısadır.

Qrafikanın imkanlarının məhdudluğu nəzərə alınaraq ümumsami mənşəli digər samitlərdən istifadə olunmurdu.

Akkad fonologiyası üçün geminatlıq (eyni samit səsin qoşalaşması) səciyyəvi idi. Bu hal, əsasən iki formada müşahidə olunur:

a) müntəzəm fonetik qoşalaşma zamanı samit özündən sonra gələn digər samitin assimilyasiyasına uğrayır: **indin** > **iddin** (“o verdi”), **sungu** > **suggu** (“aqlıq”), **inparis** > **ipparis** (“o kəsildi”), **manzazu** > **mazzazu** (“xidmət”),

b) qeyri-müntəzəm fonetik qoşalaşma zamanı uzun sait özündən sonra gələn samitin assimilyasiyasına uğrayır və həmin samitin qoşalaşmasına səbəb olur: **kūšum** > **kuššum** (“qış”).

Aşşur-Babil qrafikasında hecalı yazılışlar üçün aşağıdakı qaydalar gözlənilirdi:

1. adətən qapalı və samitlə bitən hecalardan sonra (**bar-**, **lib-**, **tuk-**, **-ar**, **-ip**, **-ug** və s.), sözün ortasında və sonunda sait səslə başlayan hecalar (**-ar-**, **-ib-**, **-us-** və s.) yazıla bilməzdi; əgər yazmaq lazım olarsa o halda deyilən hecadan sonra həmin hecanın son samiti ilə başlanan, lakin saitlə bitən heca

ələvə olunurdu. Məsələn, **namurratu** (“qorxu”) sözü **nam-ur-ra-tu**, **nam-ur-rat-u** formalarında yox, **na-mu-ur-ra-tu**, **na-mur-ra-tu** kimi yazılırdı. “Kaşşuların koloniyası”, **Aşşur-dan** (şəxs adı; “Aşşur qüdrətlidir”) və s.

2. yalnız hallanmalar zamanı sözün yazılışı sait işarə ilə (**-a-**, **-i-**, **-u-**) tamamlana bilərdi; xəbəri cəm formada bildirmək üçün bu saitlər uzadılırdı.

3. müəyyən vaxtdan sonra iki saitlə başlayan sözlərdə ya saitlərdən biri itir, ya da birinci sait əliflə (transliterasiyada ‘) əvəzlənir; məsələn, **iş-al** > **iş’al**, **i-ip-ru-us** > **’iprus**.

4. sözlərin əvvəlindəki **v-** səsi itir, əvəzinə ‘ (əlif) və ya **m-/b-** səsləri qoyulur.

5. **-št-/zt-/st-** səs birləşmələri **-lt-** səs birləşməsinə çevrilir.

6. **-iș** və **-u** sonluqlu lokativ hallar (yerlik və çıxışlıq) yox olur. Sadalanan son 3 əlamət e.ə. 1600-cü ildən sonra müşahidə olunur.

Metateza zamanı samitlər yerlərini dəyişir: **zitqārum** || **tizkārum** (“yüksəlmiş”), **qašādum** || **qadāšum** (“təmiz olmaq”), **askuppu** || **aksuppu** (“qapı kandarı”).

İsimlər Akkad leksikologiyasının böyük hissəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, Çikaqo universitetinin hazırladığı lüğətin indiyədək çapdan çıxmış cildlərində bütövlükdə akkaddilli mətnlərdə qeydə alınmış 13630 leksem toplanıb; onların təqribən 980-i Şumer dilindən mənimsənilib. Məsələn:

tuppum<**dub** (“gil kitabə”), **nagārum**<**nagar** (“dülgər”), **parak-kum**<**baraq** (“məbədin qurbangahı”), **ișšiakkum**<**ensiak** (“kahin-hökm-dar”), **kisallum**<**kisal** (“məbədin həyəti”), **gerseqqûm**<**gir3-sig5** (“qulluq-çu”), **nagîru**<**nimgir** (“carçı”), **gišgu-za**>**kussûm** “oturacaq”, **kungal**>**gukkallum** “quyruqlu qoyun”, **gazi**>**kasû** “xardal bitkisi”.

Hurritlərin dilindən aşağıdakı mənimsəmələr qeydə alınıb:

alahhinnu/lahinum<**alahini** (“təsərrüfat rəhbəri”), **karaphu**<**karaphi** (“dincliyə qoyulmuş torpaq”), **argamannu**<**argamani** (“al qırmızı rəng”), **amurdinnu**<**amurdini** (“tikanlı kol”), **serdu**<**ziridi** (“zeytun ağacı”).

Elam dilindən mənimsəmələr çox azdır: **kudurrum**<**kudur** (“böyük oğul”).

Sayına görə isimlər 3 formada ola bilərdi: tək (**-um** > **-u** suffiksi), qoşa (=ikili: adlıq halda **-an**, yiyəlik halda **-in** suffiksləri) və cəm (**-t** və **û** formantları). Təbiətən qoşa olan əzalar qoşa formada verilə bilərdi; məsələn: **šep-an** “ayaqlar”, **abān-an** “barmaqlar”, **id-an** “qollar”, **qat-an** “əllər”. İsim və sifətə (məsələn: **emûk-an** “güc”) xas olan qoşa forma e.ə. II minilliyin sonunda mətnlərdən yox olur. Kişi cinsinin göstəricisi yoxdur, qadın cinsi ismin sonuna **-t** formantını əlavə etməklə bildirilirdi. Məsələn, **marum** “oğul”, **martum** “qız”; **belum** “cənab”, **beltum** “xanım”. İlkin mərhələdə

bütün isimlər **-um** sonluğu ilə bitirdi; **-u** adlıq hal şəkilçisi, **-m** mimasiyanı bildirirdi. E.ə. II minilliyin ortalarında mimasiya (bir qədər sonra **-n** sonluğu, yəni nunasiya) aradan qalxdı, lakin onu əvəz edə biləcək müəyyən artıqlıq yaranmadı; halbuki, isimlərə əlavə olunan müəyyən artikullar digər qohum dillərdə qeydə alınıb: arami dilində **-ā**, qədim yəhudi dilində **ha-**, ərəb dilində **al->əl-**.

Bütün sami dillərində olduğu kimi, Akkad dilində sözün kökü, əsasən, 3 samitli olur. Sait səslər affiks xüsusiyyətli bəzi samitlərlə birləşərək ya kökün mənasına aydınlıq gətirir (çox vaxt mənasını dəyişdirir), ya da sözün qrammatik kateqoriyasını bildirir. Məsələn:

1. **i-ptur** “o açdı” – **i-pattar** “o açır” – **pāttir-u-m** “açan” – **patir-u-m** “açıq” – **u-ša-ptir** “o açmağa məcbur etdi” – **ma-ptar-u-m** > **na-ptar-u-m** “açar”.

İsimlərin cəm halı müxtəlif formalarda bildirilirdi:

1. hal şəkilçilərini uzatmaqla. Məsələn, **ilu** “tanrı”, **ilu-u** “tanrılar”.

2. ismin sonuna **-ānu** formantını əlavə etməklə. Məsələn, **šarru** “şah”, **šarr-ānu** “şahlar”; **ālu** “şəhər”, **ālā-nu** “şəhərlər”.

3. qadın cinsindən olan isimlərin tək formasını bildirmək üçün sözün kökünə **-āti** (Babil dialektində) və ya **-āte** (Aşşur dialektində) formantı əlavə olunurdu. Məsələn, **ummu** “ana”, **umma-āti/e** “analar”.

4. qadın cinsindən olan isimlərin cəm formasını bildirmək üçün sözün kökünə **-ūti** (Babil dialektində) və ya **-ūte** (Aşşur dialektində) formantı əlavə olunurdu. Lakin qadın cinsindən olan isimlərin cəm forması hallanmırdı.

Təxminən e.ə. 1400-cü ildə isimlərin (eləcə də sifətlərin) sonundakı sait səslər itir: **abi** > **ab**, **šumu** > **šum**, **bāni** > **ban**, **rabu** > **rab**; yalnız nadir hallarda sondakı saitin qaldığını söyləmək olar (**tuppi**, **qabi**).

İsim, sifət, əvəzlilik kimi nitq hissələri hallanmaya məruz qalırdı. E.ə. III minillikdə Akkad sözləri 6 formada hallana bilirdi.

1. mütləq (absolyutiv) – şəkilçisiz, 2. adlıq (**-u** sonluqlu), 3. yiyəlik (**-i** sonluqlu), 4. təsirlik (**-a** sonluqlu), 5. yönlük-yerlik (=lokativ-adverbal: **-[i]š** sonluqlu), 6. yerlik (**-u** sonluqlu). Sonralar 1 və 6-cı hallar, e.ə. II minilliyin ikinci yarısında isə 5-ci hal da yox olur. Akkad dilinin hər iki dialektində isimlərin cəm formaları hallanmaya məruz qalmırdı. İsimlərin bəzi halları, suffiksəl formada olmasa da, ifadə olunma imkanına malik idilər. Yerlik hal **ina** sözünü ilə bildirilirdi: **ina libbi** “ürəkdə” > “daxildə”, **ina qereb** “qəlbə” > “daxildə”. **ana** sözünü bəzi hallarda qarşısında qoyulduğu ismin yönlük halda olduğuna işarə edir: **ana šarru-ia** “mənim hökmdarıma”. Çıxışlıq halı **ištu** sözünü ilə bildirilirdi: **ištu libbi** “daxildən”. Bəzi isimlər ümumiyyətlə hallanmırdı: **kišir** “polk”/“alay” və s.

Sifət isim kimi eyni qrammatik xüsusiyyətlərə malik idi. Miqdarına görə 3 formada (tək, qoşa, cəm) ola bilərdi və isim kimi eyni qaydada hallanırdı. Sifətin cəm formasını bildirərkən, eyni ilə, kişi cinsində **-ût** (məsələn, **damqûtum** “güclülər”), qadın cinsində **-ât** (məsələn, **damqâtum** “güclülər”) şəkilçilərindən istifadə olunurdu, lakin bu forma hallanmaya məruz qalmırdı. Sifəti qadın cinsində ifadə edərkən, eyni ilə, sözün kökünə, mimesiyadan (**-m**) qabaq **-t** formantı əlavə olunurdu. Məsələn: **damk-um** “yaxşı [kişi]” – **damka-t-um** “yaxşı [qadın]”.

Sifət qrammatik kateqoriya kimi ismin qarşısında (məsələn, **ereştim ilu** “ağıllı tanrı”) və ya isimdən sonra (məsələn, **rē’um muşallimum** “sülhpərvər çoban”) yazıla bilərdi və təyin funksiyasında çıxış edirdi.

Əvəzlik və say sistemi. Akkad dilində iki tip əvəzlik mövcud idi: a) müstəqil şəxs əvəzliyi (ismin hallarına görə dəyişirdi), suffiksəl şəxs əvəzliyi (ismin hallarına, cinsinə, eləcə də, tək və cəm miqdarına uyğun dəyişirdi). Şəxs əvəzliliklərinin hər 2 tipində I şəxsin cins kateqoriyası olmurdu. a) Müstəqil şəxs əvəzlilikləri, isimlər kimi, 3 formada (adlıq, yiyəlik, təsirlik) hallana bilərdi, 2 formada (tək və cəm) olurdu, qadın, kişi cinslərinə bölünürdü. Adlıq halda I şəxs kişi (və ya qadın) şəxs əvəzliyi tək (**anāku**) və ya cəm hallarında (**nīnu**) şəkilçisiz yazılırdı. Yalnız II və III şəxs əvəzlilikləri arasında cinsiyyətə görə fərq qoyulurdu (bax: cədvəl 1).

Cədvəl 1

Şəxs əvəzliliklərinin şəkilçiləri

sayı	şəxs və cins	hallar			
		adlıq	yiyelek	təsirlik	yönlük
tək	I, k./q.	anāku	-ī, -ia	-ni -ī	-a(m),-ni(m)
	II, k.	attā	-ka	-ka	-ka(m)
	II. q.	attī	-ki	-ki	-ki(m)
	III, k.	šû	-šu	-šu	-šu(m)
	III, q.	šī	-ša	-ši	-ši(m)
cəm	I, k./q.	nīnu	-nī, -ia	-niāti	-niāši(m)
	II, k.	attunu	-kunu	-kinûti	-kunûši(m)
	II. q.	attina	-kina	-kināti	-kināši(m)
	III, k.	šunu	-šunu	-šunûti	-šunûši(m)
	III, q.	šina	-šina	-šunāti	-šināši(m)

Cədvəl 2-də **bêlum** (“cənab”), **ahum** (“qardaş”), **kalbum** (“it”), **tuppum** (“yazı tableti”) sözlərinin I şəxsin təkində suffiksəl əvəzliliklərlə adlıq, yiyəlik və təsirlik hallarındakı formaları verilir (təsirlik və adlıq hallarındakı formalar tamamilə eynidir).

Adlıq halda	Yiyəlik halda	Təsirlik halda
bêl-ī	bêl-īa	belû-‘a
ah-ī	ah-īa	ahu-‘a
kalab-ī	kalab-īa	kalbu-‘a
tupp-ī	tupp-īa	tupp-‘a

İsim şəxs əvəzliyi ilə müşaiyət olunduqda əvəzliyin saitini qəbul edir. Məsələn, **libbi-ni** “ürəyimiz” (<”ürək”+”bizim”), **libba-ka** “ürəyin” (<”ürək”+”sənin”), **libbu-šu** (<”ürək”+”onun”) və s.

ša müəyyən əvəzliyi (“kim ki”) hər 2 cinsə tətbiq olunurdu, eyni zamanda, tabeli bağlayıcı kimi çıxış edirdi.

Şəxs əvəzliliklərinin birgəlik və qayıdış formaları **ramānu** (“özü”, “özüm”) sözü ilə bildirilirdi. Qayıdış əvəzliyi “özü” (-**šu**, -**şunu**) suffiksi ilə ifadə olunurdu.

İşarə əvəzliyi funksiyasını, əsasən, iki söz icra edirdi: **anniu** (və ya **annûm**) – “bu” və **ullû** (babilcə) // **ammīu** (aşşurca) – “o”. Hər 2 əvəzlik -**t** formantı əlavə olunmaqla (**annatu**) qadın cinsində işləmə bilirdi.

Qarşılıq əvəzliyi **aha’iṣ** || **ahamiṣ** “bir-birini” sözü ilə bildirilir.

Müəyyən əvəzlik ismin sonuna hallanma formasından asılı olaraq, -**šu** (adlıq halda), -**ši** (yiyəlik halda), -**ša** (təsirlik halı) formantları əlavə olunmaqla bildirilirdi və bütün hallarda “hansı ki” kimi mənalandırılır. E.ə. II minilliyin ortalarında bu məqsədlə, əsasən, -**ša** (təsirlik halı) formasından istifadə olunur.

Sual əvəzliyi canlı isimlərdən sonra **manum** “kim?”, cansız isimlərdən sonra **minum** “nə?” sözləri ilə bildirilirdi. Bu əvəzliliklər isim və sifət kimi eyni qaydada hallana bilsələr də, cəm formada və qadın cinsində göstəril-mirdi. Əlavə olaraq, **ajjum** “hansı?” sual əvəzliyindən də istifadə olunurdu.

Qeyri-müəyyən və ümumiləşdirici müəyyən əvəzliliklər adətən, sual və işarə əvəzliliklərinin təkrarı və ya sual əvəzliyinə -**ma** formantı əlavə olunmaqla bildirilirdi. Məsələn, **mannum** “kim?” əvəzliyindən **mamman**<**man-man** “kimsə”, “hər biri” və ya **mīnum** “nə?” əvəzliyindən **mimma**<**minma** “heçnə”, “heç bir halda” ifadələri yaranır.

Kəmiyyət əvəzliyi “çoxluq” anlamında işlənən **napharu**, **gimru**, **mimma**, **gabbu**, **attamannu**, **jamattu/jamuttu**>azərb. camaat kimi sözlərlə bildirilirdi.

Qayıdış əvəzliyi **ramānu/ramunu** (“özü”) leksemi və ya bədən üzvlərinin (əzaların) adları ilə – **pagru** (“bədən”), **qaqqadu** (“kəllə/baş”), **napištu** (“boğaz”>”nəfəs/həyat”) bildirilirdi. Qayıdış əvəzliyinin əzalarla ifadə olunması, ehtimal ki, Şumer dilinin təsiri ilə əlaqələndirilməlidir.

Say sistemi. Akkad dilində saylar kəmiyyətə və sıraya görə fərqlənirdi. Saylar da isim və sifət kimi qadın cinsinin formantını (-t) qəbul edə bilərdi. Kəmiyyət saylarına **ištenu** “1”, **šina** “2”, **šalašu** “3”, **erbu** “4”, **hamšu** “5”, **šeššu** “6”, **sebu** “7”, **samānu** “8”, **tišu** “9”, **ešru** “10”, **me’at** “100, **lim** “1000” və s. daxildir (bax: cədvəl №4).

Cədvəl 4

Rəqəm və ədədlərin qrafik ifadəsi

1		11		100	
2		12		200	
3		20		300	
4		30		400	
5		40		500	
6		50		600	
7		60		700	
8		70		800	
9		80		900	
10		90		1000	

99-ə qədər olan ədədlərin ifadəsi iki simvolun (“şaqli xətt” və “çarpaz” işarə) müxtəlif variasiyaları ilə reallaşdırılırdı. Bu simvollar “şaqli xətt” çoxfunksional idi və “1” rəqəmindən əlavə “60”, “360”, “3600”, “216000” kimi ədədləri də ifadə edirdi. “Çarpaz” işarə isə onluqdan əlavə “600” ədədini bildirirdi. Bu simvolların mənası riyazi sıradakı mövqeyinə görə dəyişirdi. Əgər bu simvollar kəmiyyət funksiyasında (nəzərə almaq lazımdır ki, onların hər ikisi də müəyyən kontekstlərdə heca və konkret sözləri ifadə edirdilər) tək yazılarsa, o halda onun rəqəm və ya ədəd kimi mənasını təyin etmək problem yaradır; belə halda mətnin məzmunundan çıxış etmək lazımdır. Əgər “60” ədədini yazmaq lazımdırsa o halda “şaqli xətdən” sonra mütləq bir “çarpaz” işarə qoyulmalıdır. Bu zaman vizual olaraq “1”+“10” alınır, lakin belə yazılış “70” (“60”+“10”) ədədini bildirir. “80”, “90” ədədləri yazılarkən “şaqli xətdən” sonra, müvafiq surətdə, 2, 3 “çarpaz” işarə qoyulur. Akkadlılar onluq say sistemi ilə yanaşı, şumerlilərdən mənimsədikləri altımsıqlıq say sistemindən də istifadə edirdilər: **šûšu** “60”, **šina šûši**

“120” (yəni “2”×“60”), **nēr** “600” və s. “100” ədədi xüsusi işarə ilə (qrafik baxımdan “1şaquli xətt”+”1 horizontal xətt” – **me**-hecasını bildirən işarə) ifadə olunurdu. 359-a qədər olan ədədlər bu işarə vasitəsilə yazılırdı. 360-dan 599-a qədər olan ədədlərin hər “yüzlüyü “1şaquli xəttlə” bildirilirdi.

Çıxma əməliyyatını bildirmək üçün “1şaquli xəttin”yuxarı sağ küncünə “1 horizontal xətt” çəkilmiş işarədən (=la- hecasını ifadə edən işarə; **la** inkar ədatı) istifadə olunurdu. Məsələn “19” ədədi adi qaydada yazılmış “10”+üç sırada yazılmış 9 ədəd “təklük” formada, və ya “10”+”10”+ “çixma işarəsi”+”1”, yəni “20-1” şəklində, yəni qrafik baxımdan “20”+yox+1” kimi qeyd oluna bilərdi.

“1/2”-dən “1/18”-dək olan kəsirli ədədlərin yazılışı qeydə alınıb. Bu kəsirli ədədləri bildirərkən “1 horizontal xətdən” yuxarıda 2-dən 18-dək ədədlər yazılırdı. Kəsirli ədədlərin hər birinin öz adı olub. Məsələn, “1/2” (və ya “0,5”, qrafik baxımdan “birin yarısı”) işarəsi **bar** adlanırdı.

Kəmiyyətin rəqəm-simvollarla ifadəsi dilindən asılı olmayaraq bütün mixi yazı sistemlərində bu qayda ilə həyata keçirilirdi.

Sıra sayları kəmiyyət saylarının sonuncu saitinin uzadılması ilə bildirilirdi və **-t** formantı əlavə edilməklə qadın cinsində də işləyə bilərdi. Məsələn, **samāne** (kişi cinsi), **samānûti** (qadın cinsi) “səkkizinci”. Sıra sayları cümlədə sifət kimi çıxış edə bilərdi və təyin etdiyi mübtədadan sonra yazılırdı. Məsələn, **abiabi-ja hamsum** “mənim (-ja) beşinci (**hamşum**) cəddim (**abiabi**)”. Lakin, əksər hallarda əks konstruksiya ilə qarşılaşırdıq. Məsələn, **ina şalşi girri-ja** “mənim (-ja) üçüncü (**şalşi**) yürüşümdə” (**girri**-). Sənədlərin tarixlənməsi zamanı sıra sayları, bir qayda olaraq, mübtədadan sonra yazılırdı və ondan sonra **-kam** hecası əlavə olunurdu. Məsələn, **ûm 7-kam** “VII gün”. Rəqəmlərin sonuna **-şu** suffiksini əlavə etməklə multiplikativ forma, yəni “dəfə” ifadəsi alınırdı. Məsələn, **išten-şu** “bir dəfə”.

Feil. Isimlər kimi feillər də ilkin mərhələdə **-um** sonluğuna malik idi; məsələn: **nabāl-um** “dağırtmaq”, **tabāl-um** “aparmaq”, **parāk-um** “ayırmaq”, **parāš-um** “uçmaq” və s. Feilləri ifadə edən sözlərin kökü iki samitdən (“zə-if feillər”) və ya 3-4 samitdən (“güclü feillər”) ibarət idi. Feilin finit (=şəxs) formaları saya, şəxsə və cinsə görə dəyişirdi. Feil uzun saitle bitərsə, deməli, xəbərin cəm forması ifadə olunur: **işbat** “aldı”>**işbatû** “aldılar”, **itur** “qayıtdı”>**iturû** “qayıtdılar”. Feillər suffiksəl və prefiksəl-suffiksəl formalarda təsriflənə bilərdi. Feilin zamana görə 4 təsrif forması qeydə alınıb:

1) *Perfekt* – danışq məqamına qədər baş vermiş, lakin nəticəsi indiki zamanda da özünü göstərən zaman forması (= tamamlanmış indiki zaman). V. fon Zodenin kəşf etdiyi bu zaman forması feil kökünün 1-ci samitindən sonra **-ta-** infiksi ilə yaradılır: **ša GEME2. pa-şu-un-ta e-tam-ru-u2-ni i-şaba-ta-aš-şu** “kim gizlənən kənizi görsə, onu tutmalıdır”, **a-nu-um-ma ka-**

ni-kam uš-ta-bi-la-ak-kum “indi möhürlü tableti mən göndərdim sənə”, **aš-ta-ap-ra-ak-ku-um** “mən indicə sənə göndərdim”.

2) *Prezens* – indiki zaman (bir dəfə və ya təkrar baş verən hərəkətin göstəricisi); feilin bitməmiş növü; ismin qarşısına **i-** prefiksi əlavə olunur və sözün ikinci samiti qoşalaşır: **i-dammik** “yaxçı olacaq” < **damik** “yaxşı”, **i-na pa-na i-ša-ap-pa-ra-ku-um-ma ul ta-ka-al-la-šu** “əvvəllər göndərərdin və onu ləngitməzdin”.

3) *Preterit* – keçmişdə baş verən hərəkəti ifadə edən zaman forması; danışıq anına qədər bitmiş hərəkəti bildirir: **ša ta-at-ru-da-aš-šu a-na ma-ah-ri-ia u2-še-ri-bu-ni-iš-šu** “hansını ki, sən göndərmişdin, yanıma gətirdilər”. Preteritdə feilin kökünə şəxs, say və cinsi ifadə edən suffikslər əlavə olunur: **a-šbat** “mən tutdum”, **i-mlik** “onlar qərara aldılar”, **ta-kšud** “sən çatdın”. Preteritdə 1 və 2-ci samitlər arasında sait səs olur.

4) *Permansiv* – hərəkətin daimiliyini göstərir.

İlk 3 zaman forması prefikslərlə, sonuncu – suffikslə ifadə olunurdu.

Feilin 4 porodiyası qeydə alınıb. Poroda dedikdə sistem əmələ gətirən (=paradiqma) birköklü feillər başa düşülür. Elmi ədəbiyyatda Akkad feilinin porodiyaları ya latın rəqəmləri ilə (I, II, III, IV), ya da latın əlifbasının baş hərfləri ilə (G, D, Š, N) işarələnirlər. Hər poroda feil formalarının tam paradiqmasını (perfektiv, imperfektiv, imperativ), hətta ismi, məsdəri və feili sifəti meydana gətirir. III və IV porodalar komponent (təyinedici) infikslərə uyğun olaraq N (**-na-** infiksində əsasən) və Š (**-ša-/ -šu** infiksində əsasən) adlandırılır.

I (G) porodada (əsas porodadır) 3 samitli kökü olan feillərin semantik qrupları seçilir. Bu zaman fəaliyyətlə bağlı feillər və sifətlərdən yaranmış hal feilləri fərqləndirilir. Bu fərqlilik feilin əvvəlinə sait səsin əlavə edilməsi ilə bildirilir və nəticədə sözün morfoloji funksiyası dəyişir. Hal (yəni sifətdən yaranan) feillərində əvvələ **i-** (nadir hallarda **u-** və ya **a-**) əlavə olunur. Məsələn: **i-dammik** “yaxşı olacaq”, **i-gpuš** “böyük olacaq”, **i-plah** “qorxdu”, **i-lbir** “qocaldı”, **i-kaššit** “o kəsir”, **i-šbat** “o tutdu”. Misallar II şəxsin təkinə (“o”) aiddir.

II (D) poroda feildəki ikinci samit səsin təkrarı (=iterativlik) ilə ifadə olunur; nəticədə hərəkətin (və ya fəaliyyətin) yaranma niyyəti bildirilir. Bu porodada 3 samitli kökü olan feillərdə sözün tərkibindəki sait səslər dəyişərək, **-u-** və ya **-a-** ilə əvəzlənir, lakin əvvələ sait səs qoşulmur. Məsələn: **lāmādum** “öyrənmək” > **lumudum** “öyrətmək” > lum-m-ud “savadlanmaq” (hər 3 sözün kökündə iki samitli **lm** “elm” durur), **akāšum** “getmək” > **ukkušum** “qovmaq”, **halākum** “yox olmaq” > **hulluqum** “məhv etmək” (>azərb. *həlak*), **tarādum** “göndərmək” > **tur-r-udum** “qovmaq”, **sahār** “çöndərmək”/”döndərmək” > **suh-h-ur** “kənarlaşdırmaq”, **šabāt** “tutmaq” > **šub-b-ut** “tutub saxlamaq”.

III (Š) porodada feilin qarşısına **ša-** (Babil dialektində **šu-**) preformativi əlavə olunur; nəticədə, hərəkətin (və ya fəaliyyətin) yaranma meyli və ya məqsədi bildirilir. Məsələn:

šu-knušum < **kunuššum** “işğal etmək”, **šu-rukum** < **urrukum** “uzatmaq”, **šu-rbûm** < **rubbûm** “böyümək”, **šu-kšud** “tutmağa imkan yaratmaq” < **kašûd** “tutmaq”, **šu-lbur** “qocalmaq” < **labir** “yaşlı”, **šu-mruš** “xəstələndirmək” < **marāš** “xəstəlik”.

IV (N) porodasında feilin kökü qarşısında **-na-** preformativi qoyulur. Lakin bu preformativ sözün birinci samiti tərəfindən assimilyasiyaya uğrayır. Məsələn: **inparis** > **ipparis** “bölüşdürmək”, **namluku** “məsləhətləşmək” < **malikum** “hakim”, **nabšum** “yaranmaq” < **bašûm** “olmaq”.

Hər dörd porodanın II dərəcəli növləri də var və onlar feilin daxilinə, əlavə olaraq, aşağıdakı infikslərin daxil edilməsi ilə ifadə olunur:

a) “T”: (**-t[a]**- infiksinə əsasən); fəaliyyətin istiqamətinin dəyişməsinə ifadə edir. Məsələn, **magār** “iltifatlı/xeyirxah olmaq” > **mi-t-gur** “razılaşmaq”, **ša’al** “soruşmaq” > **ši-t-’ul** “məsləhətləşmək”, **šakān** “qoymaq”/“yerləşdirmək” > **ši-t-kun** “yaratmaq”.

b) “T+N”: (ikiqat infiks: **-ta-na-**); fəaliyyətin (və ya hərəkətin) istiqamətinin təkrarlığını ifadə edir. Məsələn, **šapār** “[elçi] yollamaq” (“=”çapar”/“səfir”) > **‘a-š-ta-na-ppar** “daima yazmaq”, **‘alāk** “yerimək” > **‘itta-na-llak** “irəli-geri getmək”.

Bu subporoda **-tan-** perfektinin əlavə edilməsi ilə də yaranır. Məsələn: **ip-tan-arras** / **up-tan-arras** / **muš-tan-rišum**. İki feilin bu porodalar üzrə səslənməsinə və semantikasının dəyişməsinə diqqət yetirək:

1. **ša i-prus-u** “kim ki böldü” = **ša ta-prus-ī** “hansını ki sən (qadın) böldün” = **ša i-prus-ā** “kimlər ki böldülər”,

2. **i-llak** “[o] getdi” = **i-illak-û** “[onlar] getdilər” = **i-illak-a[m]** “[o] gəldi” = **i-illak-û-ni[m]** “[onlar] gəldilər”.

c) “T+D”: (**-ta-** infiksi+ikinci samit səsin təkrarı) D porodasına nəzərən qayıdışı ifadə edir. Məsələn, **patār** “azad etmək” > **pu-ta-ttur** “tamam ayrılmaq”.

“T” və “T+N” subporodaları “Š” porodasında da qeydə alınıb. Nəticədə, feilin daxilində ikiqat (**-ša-/šu-ta-**) və üçqat (**-ša-/šu-ta-na-**) infikslər zənciri yaranır.

Cədvəl 3-də **parasu** (“bölmək”) feilinin porodalar və subporodalar üzrə formaları verilib.

Porod.	Prezens	Preterit	Perfekt	İmperativ
I,1	iparras	iprus	iptaras	parus
II,1	uparras	uparris	uptarris	parris
III,1	uşapras	uşapris	uştapris	şapris
IV,1	ipparras	ipparis	ittapras	napris
I,2	iptarras	iptaras	iptatras	pitras
II,2	uptarras	uptarris	uptatarris	putarris
III,2	uştapras	uştapris	uştatapris	şutapris
IV,2	ittapras	ittapris	uştatapris	itapris
I,3	iptanarras	iptarras	iptatarras	pitarras
II,3	uptanarras	uptarris	uptatarris	putarris
III,3	uştanapras	uştapris	uştatapris	şutapris
IV,3	ittanapras	ittapras	itapras	itapras
III,1	uşparras	uşparris	uştaparris	şuparris
III,2	uştaparras	uştaparris	uştutaparris	şutaparris
II,4	uptatarras	uptatarris	–	–
III,4	uştatapras	uştatapras	–	–

Feilin 2 əsas ifadə forması (və ya tərzi) var:

1) *indikativ* – hərəkətin zamandan asılı olmayaraq baş verdiyini bildirir və feilin sadə ifadə forması olduğundan xüsusi göstəriciyə malik deyil.
 2) *imperativ* – feilin əmr, buyuruq, nəsihət mahiyyətli tərz; adətən II şəxsə yönəlir. İmperativdə zaman formalarında işlənən prefikslər düşür və nəticədə feilin kökündəki 1 və 2-ci samit səslər birləşir. Lakin mixi yazı qrafikasında sözün əvvəli ardıcıl 2 samitlə yazıla bilmədiyindən həmin samitlər arasına sait səs əlavə olunur (əlavə olunan sait sözün sonuncu saitə əsasən təyin olunur). Məsələn, **parasu** (“bölmək”) feili preteritdə **ta-prus**, imoerativdə **prus** (“böl”) formasını alır. Feilin II və III porodalarında imperativ forma bildirilərkən əlavə olunan sait sonuncu saitlə uzlaşmır. Məsələn, **puhrum** (“toplamaq”) feili II porodada **tu-pahhir**, imperativdə “yığ”/”topla” mənasında **pahhir** (aşşurca) və ya **puhhir** (babelcə) formalarını alır.

İmperativin arzu və əminlik formaları feilin əvvəlinə **lû** sözünü (və ya önşəkilçi) əlavə edilməklə də bildirilirdi: arzu formasında bu sözünü “qoy”, əminlik formasında isə “həqiqətən” mənalarını verir. Məsələn, **lû-ikşud** “qoy o haqlasın”, **lû-upahhir** “qoy o toplansın”, **lû şalmāta** “sağlam ol”, **lû baltāta** “yaşa!”, **lû allik** “həqiqətən getdim”.

Feilin ad formalarının 3 növü məlumdur:

a) *məsdər (infinitiv)* – feilin iş, hal və hərəkətini ən mücərrəd şəkildə ifadə edə də feilin şəxs, zaman, say (kəmiyyət), hal və hərəkəti ilə əlaqəsini əks etdirmir.

Məsdər bütün porodalarda ola bilər. Bu zaman isim kimi hal şəkilçiləri ilə (qədim mərhələdə, hətta, mimasiya -m) ilə tamamlanır. Məsələn, **parāsum** (“bölmək”) forması adlıq haldadır, **epešim** (“etməyin”) forması yiyəlik halındadır, **šebêram** (“sındırmağı”) forması təsirlik haldadır. Cümlədə feilin məsdər formasından əvvəl tabeli söz də yazıla bilər. Məsələn, **aššum šabum ana šêrî-ka la alākim** “qoşun sənə gəlməmək üçün”.

Cədvəl 4

parāsum (“bölmək”) feilinin porodalar üzrə ad formaları

Porod.	infinitiv	partizip	permansiv
I,1	parāsu	pārisu	pāris
II,1	pārrusu	muparrisu	parrus
III,1	šaprusu	mušaprisu	šaprus
IV,1	naprusu	mupparsu	naprus
I,2	pitrusu	muptarsu	pitrus
II,2	putarrusu	muptarrisu	putarrus
III,2	šutaprusu	muštaprisu	šutaprus
IV,2	itaprusu	muttaprisu	itaprus
I,3	pitarrusu	miptarrisu	pitarrus
II,3	putarrusu	muptarrisu	putarrus
III,3	šutaprusu	muštaprisu	šutaprus
IV,3	itaprusu	muttaprisu	itaprus
III,1	šuparrusu	mušparrisu	šuparrus
III,2	šutaparrusu	muštaparrisu	šutaparrus

b) *feili sifət (partizip)* – əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətini bildirir; zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir.

c) *sifət forması (permansiv)* – feilin bitmiş növündə **-āme** suffiksi ilə tamamlanır.

Tabeli budaq cümlələrdə xəbərin sonuna **-u** şəkilçisi əlavə olunur və feildən əvvəl **-ša** (“hansı ki”) əvəzliyi yazılır: **ša iprus-u** “hansı ki, parçalandı” > “bölünən”, **ša maršat-u** “hansı ki, xəstədir” > “xəstə”.

Zərflər isimlərdən, əvəzlilərdən, bəzən də saydan yaranır və bu zaman onların sonuna aşağıdakı suffikslər əlavə olunur:

- 1) **-a(m)** – təsirlik halının şəkilçisi. Bu şəkilçi əlavə olunarkən məkan və zaman zərfi yaranır: **imitt-am** “sağ tərəf”, **muš-am** “axşam”, **urr-am** “sabah”, **šatt-am** “bu il”, **pānit-am** “əvvəl”.
- 2) **-ā (<-ia)**: **dār-ā** (< **dār-ia**) “əbədi”, **ahann-ā** (<**ahu**) “bu sahilə”.
- 3) **-kīam**: **ajji-kīam** “harada?”, **ulli-kīam** “orada”, **ašra-kīam** “orada”.
- 4) **-u (m)**: **aharr-um** “sonra”,
- 5) **-ānu(m)**: **ēl-ānu** (və ya **el-ēnum**) “yuxarıda”, **šaniia-ānu** “ikinci dəfə”, **amm-ānum** “ora/oradan”.
- 6) **-iš** (terminativin sonluğu): **šapl-iš** “aşağıda”, **mušš-iš** “gecə”, **ašar-iš** “burada/buraya”.
- 7) **-āniš**: **šulm-āniš** “sağlamlıqda”, **el-āniš** “yuxarıda”, **šapl-āniš** “aşağıda”.
- 8) **-išam/-išim**: **ami-išam** “ora/orada”, **ūm-išam** “hər gün”, **šatt-išam** “hər il”.
- 9) **-ai > -ī/ê**: **al-ī** “harada?”, **tīmāl-ī** “dünən”, **šalšūm-ī** “sırağa gün”,
- 10) **-attam /-atti/atta**: **emûq-attam** “güclə”, **lumn-atta** “pis/kin”, **akkad-attu** “akkadca”.

Zərfin göstərilən şəkilçilərindən əlavə, leksemlərlə ifadə imkanları da mövcud idi. Yer, zaman, tərz-i-hərəkət və səbəb zərflərinin böyük qismi xüsusi sözlərlə bildirilirdi: **inanna/eninna** “indi”, **adi inanna** “indiyə qədər”, **kima inanna** “məhz”, **ištu inanni** “bundan sonra”, **zamar** “qəflətən”, **annûrig** “anidən”, **kā(m)** “belə”, **adi immate** “nə vaxtadək?”, **ammati** “nə zaman?”, **matīma** “hər vaxt”, **arka** “sonra”, **ahartiš** “gələcəkdə”, **dārā** “əbədi” və s.

Bağlayıcılar da köməkçi sözlərə daxildir. Tabeli bağlayıcıların əksəriyyəti sözünü kimi tətbiq olunur. Funksional baxımdan onların çoxu zamanla bağlıdır. Sözönləri sadə (bir komponentli) və mürəkkəb (2 komponentli) növlərə bölünür. **in** və **ina** sadə sözönləri çıxışlıq və yerlik halları ifadə etmək üçün işlənir: **ina bīti** “evdən”, **ina tuppi šutur** “tabletdə yaz!”.

ana sözünü yönlük hal göstəricisi rolunu bildirmək üçün tətbiq olunur: **ana šarruti-ia** “mənim şahıma”, **ana bēli-ka** “sənin ağana”. Bunlardan əlavə, **kī** (“necə”/“kimi”, “ilə”, məsələn, **kī iššati** “alov kimi”), **kīma** (“kimi”/“ötrü”, məsələn, **kīma abim** “ata kimi”), **lāma** (“əvvəl”/“qarşısında”, məsələn, **lām abūbi** “tufandan əvvəl”), **qaddu** (“birgə”, məsələn, **qadum šeriktum** “cehizi ilə birgə”), **ištū** “nə zaman”, **immati** “nə vaxt”, **qadu** “o vaxta qədər ki” və s. Fərqli anlamlarda işlənən tabeli bağlayıcılar bunlardır: **ana bīt** (“necə”, **aššu** “belə ki”, **appiš** “belə ki”, **ezib** “bundan başqa”, **aššêr** “ondan artıq”, **alla** “daha”, **elāt** “bundan başqa”, **tahê** “yanında” və s. İki komponentdən ibarət sözönləri bunlardır: **ina eli** (“üstündə”/“yanında”), **ina muhhi** (“üstündə”/“yanında”), **ina biri** (“arasında”), **ina qabal** (“ortada”), **ina tarši** (“o vaxtlar”, **ina pī** (“uyğun olaraq”) **ina pan** (“qarşısında”), **ina mahar** (“qarşıda”) və s.

Tabesiz bağlayıcılar 2 qrupa bölünür: 1) birləşdirici bağlayıcılar: **u** “və”/“lakin”. E.ə. I minilliyə qədər suffiksəl formada mürəkkəb cümlənin birinci xəbərinin sonuna **-ma** (“eləcə də”) şəkilçisi əlavə olunmaqla, 2) bölüşdürücü bağlayıcılar: **û** “və ya”, “və yaxud”, **ûlû/ulā** “ya da”, **şumma** “əgər”.

İnkər ədatı funksiyasını **lā** “yox” (Babil dialektində **ûl**, **uli**) leksemi icra edirdi və feildən əvvəl yazılırdı.

Sintaksis. Akkad dilinin sintaksisi Şumer dilinin təsiri ilə dəyişikliyə məruz qaldığından digər samimənşəli dillərin sintaksisinə bənzəmir. Yalnız bəzi ədəbi əsərlərdə və şəxs adlarında sami dillərinin sintaksisi üçün xarakterik hal ilə (məsələn, xəbərin cümlənin əvvəlində işlənməsi) qarşılaşırıq. Sadə cümlənin müxtəlif növləri var:

a) birtərkibli cümlələrə müraciət (və ya çağırış), nidalı, adlı, isimsiz cümlələr daxildir. Məsələn, **DUMU. MEŞ.-u₂-a** “oğullarım mənim”, **alik** “get!”.

b) ikitərkibli cümlələrə adlı və feil ilə olan cümlələr daxildir. İsmi olan cümlələr xəbərlə bitir.

E.ə. I minilliyin tarixi və poetik mətnlərində cümlədə sözlərin ardıcılığı sərbəst ola bilər:

a) xəbər əvvəldə dura bilər: **tu-uş-ta-am-ri-iş li-ib-bi** “ağrımağa məcbur etdin ürəyimi”, **uşka'in ana tuppim ša ālim** “əyildim tabletə, hansı ki, şəhərindir”,

b) cümlənin əvvəlində mübtəda, sonunda xəbər durur: **bêl-i šum-i izza-kar** “cənab+mənim ad+ mənim+ çağırdı” > “ağam adımdı dedi”,

c) cümlədə iki və daha artıq mübtəda olduqda xəbər cəm halda verilir: **mutum u aššutum ittaprusû** “ər və arvad ayrıldılar”.

Mənsubiyyət (genitiv) konstruksiyalı cümlələrdə tamamlıq isimdən sonra yerləşdirilir.

a) ismə **-šu** (III şəxsin təki, “onun”) əvəzliyinin və ya istənilən suffiksəl şəxs əvəzliyinin əlavə olunması ilə bildirilir: **abu-šu** “atası”+“onun” > “onun atası”, **bīt awilim** “ev”+“adamın” > “adamın evi”,

b) sifəti ziyəlik halında göstərməklə: **šar ta-ši-im-tim** “şah”+“ağıllı” > “ağıllı şah”.

Normal cümlə quruluşu belə struktura malikdir: mübtəda – vasitəsiz tamamlıq – xəbər. Zərflik ifadələr (əgər bütövlükdə cümləyə aiddirsə) mübtədadan əvvəl, əgər xəbərə aiddirsə xəbərdən əvvəl yazılır. Belə ardıcılıq sami dilləri üçün səciyyəvi deyil və Şumer sintaksisinin təsiri ilə əlaqələndirilir.

Təyinin təyin olunana (=təyinlənənə) münasibəti fərqli formalarda ifadə olunurdu. Əgər hər iki tərəf isimlə ifadə olunursa:

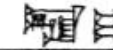
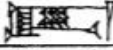
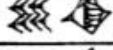
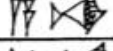
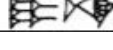
a) təyin təyinlənəndən sonra dayanır və bu zaman təyin yiyəlik halında göstərilir: **šar māt-i** “şah+ölkənin” > “ölkənin hakimi”. Bu ən qədim forma hesab olunur.

b) yiyəlik halındakı təyinlə təyin olunan arasında **ša** işarə əvəzliyi qoyulur: **šarru ša māt-i** “şah, hansı ki, ölkənin”; **kalbu ša āli** “it, hansı ki, şəhərin” > “şəhərin iti”.

c) **ša** işarə əvəzliyi yiyəlik halındakı təyinin qarşısında qoyulur və onlardan sonra dayanan təyinolunan mənsubiyyət göstəricisi ilə yazılır: **ša māt-i šarru-šu** “hansı ki+ölkənin+şah+onun”.

İsmin və ya feilin sonuna suffikslər zənciri əlavə olunarkən əvvəlcə cəm, ya da hal bildirən şəkilçi qoyulur, yalnız sonda mənsubiyyət göstəricisi yerləşdirilir: **kalab-ka** “it+sənin” – **kalb-i-ka** “itinin+sənin” – **kalab-kunu** “it+sizin”; **ikšudû-šu** “ona çatdılar” – **ikšudû-şunuti** “onlara çatdılar”.

Mətnlərin transliterasiyası və transkripsiyası aşşurşünaslıqda qəbul olunmuş ümumi qaydalar üzrə aparılır.

	<i>šum-ma A.ŠÀ-am</i>	<i>šumma eklam</i>
	<i>la i-ri-iš-ma</i>	<i>lā īriš-ma</i>
	<i>it-ta-di</i>	<i>ittadi</i>
	<i>ŠE ki-ma i-te-šu</i>	<i>še?am kīma itēšu</i>
	<i>a-na be-el A.ŠÀ</i>	<i>ana bēl eklam</i>
	<i>i-na-ad-di-in</i>	<i>inaddin</i>

Şəkil 24. Hammurapinin qanunlarından

Şəkil № 24-də Hammurapi qanunlarının 43-cü maddəsində yazılanların qrafik forması, transliterasiyası və Babil dialektində transkripsiyası göstərilir. Mətnin hərfi tərcüməsi belədir: “Əgər əkin sahəsini şumlamasa, həm də tullasa (yəni nəzarətsiz buraxsa –A.Ə.), taxıl qonşuları kimi əkin sahəsinin sahibinə verilməlidir”. Başqa sözlə, qanunların bu maddəsində deyilir ki, icarəyə əkin sahəsi və toxumluq arpa alan rəncbər öhdəsinə götürdüyü işi icra etməsə işinə xitam verilir.

III.4. Qısa lüğət.

1.**aklu** –çörək, 2.**tābûtu** –dostluq, 3.**mašku** – dəri, 4.**ālu** – şəhər, 5.**abu** – ata, 6.**abûtu** – əmr, 7.**ibbu** – təmiz, 8.**abbuttu** – qandal, 9.**abnu** – daş, 10.**abru** – tonqal, 11.**egēgu** – qəzəblənmək, 12.**ugāru** – əkin sahəsi, 13.**edinu** – düzənlik, 14.**eštu** – yeni, 15.**atmû** – söz, 16.**am/welum** – insan,

17.uznu – qulaq, 18.ihzu – bilik, 19.etēru – xilas etmək/tutmaq, 20.ēkallu – saray/məbəəd, 21.ikkaru – əkinçi, 22.ilu – tanrı, 23.elû – uca/yuxarı, 24.šûlûtu – qarnizon, 25.alāku – getmək, 26.alālu – sevinmək, 27.alpu – öküz, 28.elippu – qayıq/gəmi, 29.ummû – ana, 30.amtu – qulluqçu qadın, 31.amma – tayfa/xalq, 32.emēqu – güclü olmaq, 33.imēru – eşşək, 34.inbu – meyvə/bar, 35.enzu – keçİ, 36.anantu – döyüş, 37.enšu – zəİf, 38.asû – həkim, 39.asurrû – divar, 40.epinnu – kotan, 41.epēšu – yaratmaq/etmək, 42.išu – ağac/kiçik. 43.iku – kanal/xəndək, 44.ûknu – lacivərd, 45.aqrabu – əqrəb, 46.šābē – döyüşçü, 47.arhu – cəld/tələsik, 48.urruhu – saç. 49.arallû – cəhənnəm, 50.arnu – günah, 51.erinnu – sidr ağacı, 52.erşetu – torpaq/yer, 53.erēšu – arzu, 54.išātu – alov, 55.tēšû – qarışıqlıq/qiyam, 56.išşakku – kahin-hökmdar, 57.aşru – məbədin bir hissəsi, 58.eşrā – 20, 59.aşaridu – birinci, 60.il/štānu – şimal, 61.itûtu – seçilmiş, 62.utukku – iblis, 63.utullu – heyvan sürüsü, 64.bāb – qapı, 65.bēlu – cənab/ağa, 66.bīrtu – qala, 67.bal/štu – həya/abır, 68.biblat – qazanc, 69.bātu – yatmaq, 70.bitu – ev, 71.bakû – ağlamaq, 72.balātu – yaşamaq/həyat, 73.banû – təmiz, 74.basāru – xəbər gətirmək. 75.bāşu – qum/toz, 76.birqu – şimşək, 77.batûlu – gənc, 78.gugallu – rəhbər, 79.gigunû – məzar, 80.gammalu – dəvə, 81.gilittu – qorxu, 82.gimillu – hədiyyə, 83.gimru – bütün/hamı, 84.gapanu – üzüm tənəyi, 85.garû – düşmənçilik, 86.gišimmaru – palma ağacı, 87.zikru – ad/söz, 88.zunnu – yağış, 89.hašu – şübhələnmək, 90.hasīsu – ağıl, 91.hurāşu – qızıl, 92.huşahhu – aclıq, 93.kaspu – gümüş, 94.kûşu – qış/soyuq, 95.tamkāru – tacir, 96.targumannu – dilmanc, 97.sāgu – ibadət yeri, 98.suluppu – xurma, 99.sapānu – qalib gəlmək. 100.şihru – kiçik.

Dilimizdə işlənməkdə olan Akkad terminləri:

1. **targumannu** > *tərcüməçi*
2. **kurbānu** “bəxşiş” > *qurban*
3. **lubusu** > *libas*
4. **namrutu** “hədiyyə” > *nəmər*
5. **piru** > *fil*
6. **asiru** > *asir*
7. **qabru** “qəbir” > elam. **kabar** “arxiv” > azərb. *qəbir*
8. **šammu** “ot” > *şomu*
9. **tubbu** “sağaltmaq” > *tibb, təbib*
10. **šaparû** || **šipru** > *səfir, çapar*
11. **pitku** “gil-möhrə tikili” > *pətək*

12. **tamkaru**>*tacir*
13. **kappu**>elam. **kabut** “saxsı qab növü” >azərb. *qab*
14. **nurmû/nurimtu**>hurri. **nurandih**>azərb. *nar*
15. **inbu** “bar”, “meyvə” >*innab*
16. **azupiranu**>*zəfəran*
17. **armanu**>*alma*
18. **gubibat**>*kabab*
19. **binu**>hurri. **payna** “tamarisk”/”yulğun ağacı” >azərb. *biyan*
20. **muškenum** “muzdlu işçi”>*maskin*.

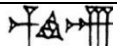
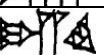
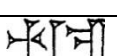
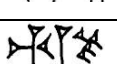
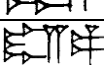
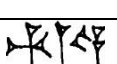
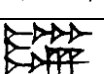
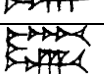
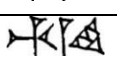
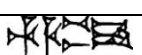
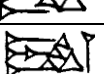
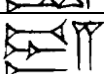
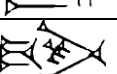
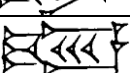
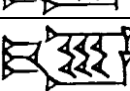
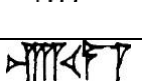
III. 5.

Cədvəl 8

E.ə. I minilliyin Aşşur qrafikası
(əsas fonetik işarələr)

1		aš, dil, ru ₃ , ina, ram ₂ , šup ₃	121		šam ₃ , šan
2		hal	122		ram, ag ₂ , am ₂
3		mug, puk, šuk ₂	123		šam ₂
4		ba, pa ₂	124		zik, zak, hiš ₂ , zib ₂ , haš ₂
5		zu, su ₂	125		qu, gum, kun ₃
6		su, kuš, sum ₃	126		gaz
7		ruk, šin, šun	127		kas ₅
8		bal, bul ₃	128		kas ₄ , im ₂
9		ad ₂ , gir ₂ , ul ₄	129		ur ₂
10		bul ₂ , bal ₂	130		il
11		tar, tir ₂ , kud, haš, sil, gug ₃ , tur ₆ , tim ₂ , šar ₇	131		du, gub, tu ₃ , ra ₂ , kin ₇ , ša ₄
12		an, il ₃ , le ₄ , sa ₈ , ana ₂	132		lah ₄ , sup ₂
13		ka, pi ₇ , zib ₄ , iṣ ₅ , su ₁₁ , zu ₂ , du ₁₁	133		tum, ib ₂ , tu ₄ , dam ₃ , tim ₃
14		bu ₃ , ba ₁₁	134		anšu “eṣṣək”
15		bum	135		wi ₅

16		ba ₅	136		uš, nit, iš ₁₀
17		em ₄	137		iš, mil
18		ma ₅	138		bi, kaš, šu ₁₃ , sa ₁₈
19		nak	139		šim, rik, ši ₆
20		re ₂ , er ₄ , ru ₉ , alu	140		kib, tur ₄ , ul ₃
21		ru ₄	141		dag ₂ , ia ₄
22		ru ₁₁	142		gag, da ₃ , kal ₃ , ri ₁₈ , du ₃ , ki ₇ , ka ₁₅ , ban ₄ , tu ₁₉
23		gal ₃ , suk ₃	143		ni, zal, li ₂ , i ₃ , ia ₃ , zar, dik
24		er ₃ , ir ₁₁	144		ia ₆
25		arhu "gün"	145		ir
26		šah, ših	146		mal, ga ₂ , ma ₃
27		la	147		par ₄
28		pin	148		ur ₃
29		mah, mih	149		dag, par ₃
30		tu	150		pa, had, sak ₃
31		li, gup ₃	151		sab, sip ₄
32		kur ₃ , pap, pa ₄	152		sap ₃ , sip ₂
33		puš ₃ , bur ₁₃	153		iš
34		mu, ia ₅ , šu ₁₀ , šum ₃ , i ₁₄	154		gu
35		ka, šal ₂	155		al
36		kad ₂ , šid ₂	156		ub, ar
37		kad ₃	157		mar
38		tad, kir ₂ , šid ₃ , tak ₅ , gid ₆	158		e
39		gil	159		dug, lut
40		ru, šub	160		un

41		be, bad, mid, ti ₆ , ziz, zaz, til, sun, qit ₃ , uš ₂ , gam ₅ , me ₄ , šum	161		git, sah, sih, suh, qi ₅ , lil ₂
42		na	162		šid, lag, rid, mis
43		šir, šur ₃	163		u ₂ , šam, ša ₁₇ , bu ₈ , ba ₆
44		kul, zir, zar ₄	164		ga
45		ti	165		il ₂ , gil ₃
46		bar, ba ₇ , maš, ma ₇	166		lah, lih, luh, rah, rih, ruh, nah
47		nu, la ₃	167		kal, rib, dan, lab, lib ₂ , qal ₄ , rub
48		maš ₂ , kun ₈	168		bit, e ₂ , 'a ₃ , 'e ₃
49		kun, ku ₁₄	169		nir, nar ₃
50		hu, pak, u ₁₁ , mus	170		gi ₄
51		u ₅	171		ra
52		nam, sim, bir ₅ , na ₇ , šen ₃ , šam	172		šur ₂
53		bgur ₅	173		lu ₂ , na ₆ , ad ₅
54		ig, gal ₂	174		šiš, ah ₂ , uri ₃ , nan
55		mud, mu ₁₂ , mat ₃	175		zag, za ₃
56		sa ₄ , še ₁₈ , ša ₂₁	176		qar
57		rad, ra ₄ , rit	177		id
58		zi	178		da
59		gi, qan ₂	179		lil
60		ri, dal, šar ₅	180		mur ₂
61		nun, zil, nu ₆	181		te ₅
62		tur ₃	182		aš ₂ , taš ₃
63		kab, hub ₂ , kup ₃	183		ma, wa ₆

64		kad, kut ₂ , kit ₉	184		gal, rab
65		dim, tam ₃ , tum ₈ , ti ₃	185		bar ₂ , ša ₂₃
66		mun	186		kuk, lu ₃
67		ak	187		gir, biš, puš ₃
68		en	188		mir, aga
69		tar ₂	189		bur
70		šur	190		ši ₇
71		suh, sih ₄ , muš ₂	191		tub ₂ , bum ₂
72		muš ₃	192		ša, zur ₈ , na ₅
73		sa	193		šu, qat
74		ga ₂ , kan ₂ , kar ₂	194		lul, lib, nar, lub, pah, lab, lu ₅ , bah, pih, puh,
75		tik, gu ₂	195		sa ₆
76		dur	196		iš ₈
77		biltu	197		gam, gur ₂ , gum ₄ , gar ₁₇
78		lal	198		kur, mat, šad, lad, kin ₂ , gur ₁₆
79		gur, taru	199		še
80		si	200		bu, sir ₂ , gid ₂ , šud ₂ , ra ₅
81		si ₂ , su ₂	201		uz
82		dar, dir ₂	202		šud, sir, su ₃ , sar ₄ , šuz
83		sag, riš, ša ₂₄	203		muš, šir
84		ma	204		tir
r/ 85		dir, mal ₂ , sa ₅ , su ₁₂	205		te
86		tab	206		kar, kir ₈

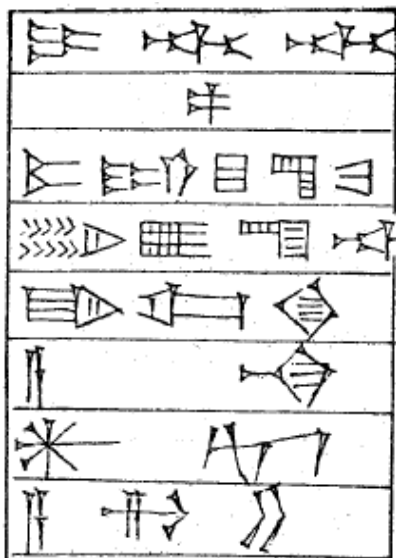
87		šum, tag, ta ₃	207		liš, lih ₄
88		ab, eš	208		ud, tam, tu ₂ , par, pir, lah, lih, hiš, u ₄ , bir ₂ , um ₂ , haš, hud, tu ₅ , sa ₁₅
89		nap	209		pi, tal ₂ , wa, wi, wu, a ₃
90		mul, nap ₂	210		lib ₃ , ša ₃
91		ug	211		uh ₂
92		az	212		šab, bir ₃
93		da	213		zib, zub ₂
94		ka ₂ , baba ₃	214		hi, i ₁₁ , ta ₈
95		um, u ₁₆ , dihi ₃	215		tap ₃
96		dub	216		a', u', e', ah ₂ , ih ₂ , uh ₂
97		ta	217		ah, ih, uh
98		i, nat ₂	218		kam
99		ia	219		im, šar ₅ , ni ₂
100		kan, he, li ₆	220		bir
101		tur, mar ₅	221		hur, har, hir ₂ , mur, kin ₂ , ur ₃
102		ad, ap ₃	222		huš, hiš ₄ , ruš
103		zi ₂	223		suh ₂
104		in	224		ha ₂
105		rab	225		eš ₄ , šu ₄ , guru ₁₂ , bu ₁₂
106		šar ₃	226		muh, mah ₃ , eli
107		sir ₃ , hir	227		lid, rim ₂ , ab ₂ , li ₈
108		sar, mu ₂	228		kir ₂
109		bat ₃ , dur ₈ , uq ₅	229		kiš ₂

110		si ₃ , sum	230		mi, sil ₂ , gi ₆ , wi ₄
111		nak	231		gul, sun ₂
112		kas, raš, buš, iš ₂	232		na ₂ , nu ₂
113		gab, duh, du ₈	233		nim, num, nam, tum ₄ , tu ₈ , ni ₆
114		ru ₆	234		kir ₂ , tum ₃
115		dah	235		lam, la ₁₁
116		am	236		zur, šar ₂
117		šir ₄	237		ban
118		ne, te ₃ , bil, bi ₂ , kum ₂ , šah, suh, seh, pi ₅ , li ₉ , kun ₉	238		gim, tim ₂ , tam ₆
119		rim ₃ , rum ₂	239		ul, du ₇
120		bil ₂ , bi ₅ , ne ₈	240		gir ₃ , ug ₂
241		gig	271		šu ₂
242		lim, ši, li ₃ , lum ₂ , lam ₅ , inu ₂ , gi ₈ , si ₁₇ , bat ₈	272		šal, rak, min ₂ , man ₂ , mim, mam ₂
243		pa ₃	273		zum, šu, zik ₂ sim
244		ar	274		nin, mim ₄ , nim ₂ , in ₅ , eriš
245		u ₃	275		dam, ta ₄ , tum ₉
246		hul	276		amat
247		di, sa ₂ , šub ₃	277		gu
248		til ₂ , dul ₆	278		alla
249		ki	279		uh ₃
250		tin	280		nig

251		dun, šul, šah ₂ , tun ₆	281		el
252		ku ₃ , kuk ₂	282		lum, hum, lu ₄ , num ₂ , nu ₄ , kuš ₂
253		pat, šuk	283		sah ₄
254		man, min ₃ , nis, mim, mam, šar ₃ , naš	284		šina
255		eš, sin, ba ₃	285		tuk, raš ₂
256		diš, eš ₄ , daš ₂ , ana, duš ₂ , il ₄ , li ₆	286		ur, lik, taz, tiz, tan ₃
257		lal, la ₂	287		a, tur ₅ , me ₅ , 'u ₄
258		la ₂	288		am ₃ , a ₄
259		kil, rim, rin, hab, ri ₃ , qir ₃	289		er ₂
260		zar	290		id ₂
261		u ₈	291		aja
262		pu ₂ , tul ₂ , hab ₂	292		za
263		pul	293		ha, ku ₆ , a ₇ , kir ₉
264		suk, as ₄	294		gug
265		me, šib	295		šik, ši ₃ , bik
266		meš, eš ₁₇	296		ur ₄
267		ib	297		tu, tun, puš ₄
268		ku, tuš, dur ₂ , zap ₂	298		ša, niq ₂ , gar, ni ₃ , ga ₄ , sa ₁₆
269		lu, dib, dap	299		i ₂ , ia ₂
270		kin, qi, šik ₂	300		aš ₃

III. 6. Akkaddilli mətnlərdən seçmələr

1. İtiti'nin mətni (e.ə. XXII əsrin ortaları)

1.i-ti-ti

2.PA.

3.DUMU.

4.ia-ku-la-ba

5.in sa-la-ti

6.ga-sur^{ki}

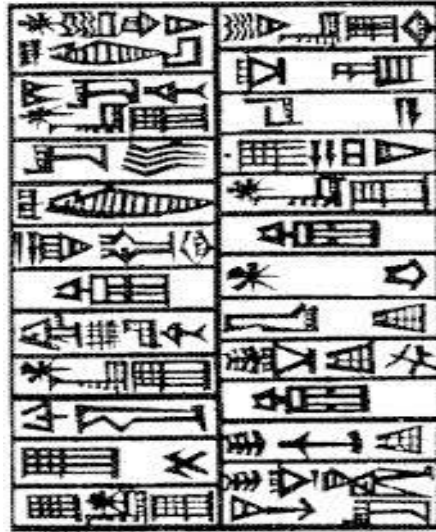
7.a-na

8.^dINANNA.

9.a-mu-ru

“İtiti – nəzarətçi, Yakulaba oğlu, Qasurdakı qəniməti ilahə İnannaya ithaf etdi”

2. Akkad hökmdarı Şarkalişarrinin kitabəsi (e.ə. 2158-2133)

1. ^dšar-ka-NI-LU₂.GAL.URU.

2. DUMU. da-ti-^den-lil₂

3. da-num

4. LU₂.GAL.

5. a-ga-de^{ki}

6. u₃

7. ba-u-la-ti

8. ^den-lil₂

9. ba-gim

10. E₂.KUR.

11. E₂. ^den-lil₂

12. šarrum EN.LIL₂.KI.

13. ša tuppum

14. si-a

15. [u]-sa-za-ku-ni

16. ^den-lil₂

17. u₃

18. ^dUD.

19. kas₅-su

20. li-su-ha

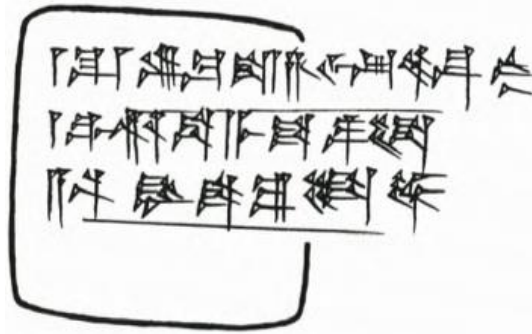
21. u₃

22. še-zir-su

23. li-il-qu-da

“Şarkalişarri – Dadi-Enlilin oğlu, Akkadın qüdrətli hökmdarı və tanrı Enlilin seçdiyi (?), Ekuru – Nippurun hökmdarı tanrı Enlilin evini inşa edən. Kim bu yazını dağıtsa, tanrı Enlil və tanrı Şamaş qoy onun özünü və soyunu məhv etsin”.

3. Təll-Şemşaradan tapılan hesabat (XVIII əsr)

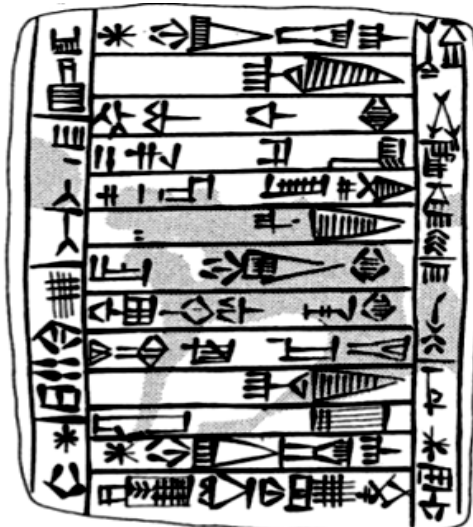
1. 1 TUG₂ 1 ru-qu₂ ša ^mha-ši-ip-te-šu-up

2. 1 GAL. KU.BABBAR. ša ^mme-ša-ku-li

3. a-na LUGAL. ša lu-li-im

“1 paltar, 1 inək, hansıları ki, Haşip-teşub, 1 gümüş qədəh, hansını ki, Meşakuli lulubilərin çarına [göndərmişlər]”.

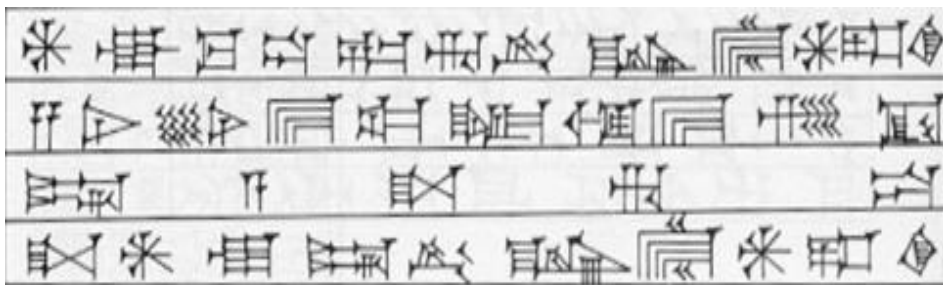
4. Atalsenin mətni (e.ə. XXII əsr)

1. ^dne (KIŠ)-eri (URU)-gal

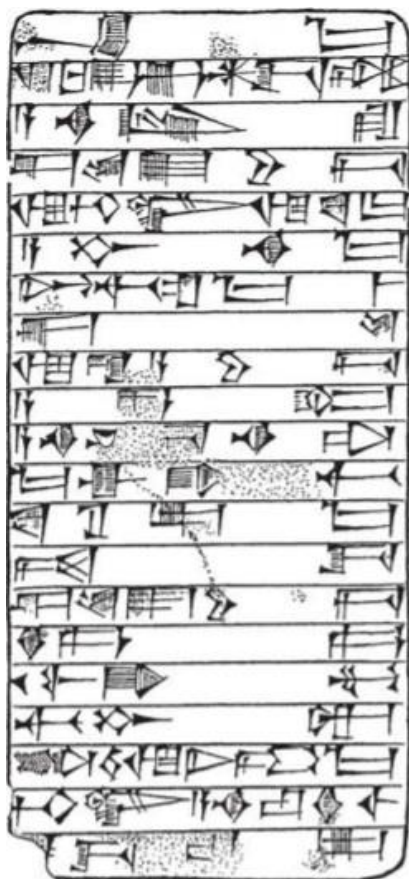
2. šarrum (LUGAL)
 3. ha-PI (wa)-lim^{ki}
 4. a-tal-si-en
 5. ramī (DAL) alim (URU) ip-šum
 6. šarrum (LUGAL)
 7. Ur-KIŠ^{ki}
 8. u₂ na-wa-ar^{ki}
 9. mar (DUMU) ša-dar-ma-at
 10. šarrum (LUGAL)
 11. bāni (DĪM)
 12. ^dne (KIŠ)-eri (URU)-gal
 13. etellu (NIR) ša nin-ú-tim
- Sol yan.** ša nin-ú-tim šù tuppam (DUB) šu-a-ti ù-sa-za-ku ^dŠamaš (UTU)
- Sağ yan.** ú ^dIštar (INANNA) šum-šu li-il-gu-ta
- Alt tərəf.** sa-um-si-en bānūm (DIM)
- “Tanrı Nerqala, Havilumun (Cəhənnəmin) hökmdarına Atalsien, şəhərin təməlini qoyan, Urkiş və Navarın sınıanmış hökmdarı, tanrı Nerqalın məbədinin təməlini qoyan Şadarmatın oğlu, dağıdıcı qəhrəman. Kim bu mətni pozarsa tanrı Şamaş [və] ilahə Iştar onun adını məhv etsin. Saumsien düzəldi.”

5. Babil hökmdarı Nabu-kudurri-usurun
(= I Navuxodonosor) kitabəsi

1. ^dnabu-ku-du-ur-ri-uşur LUGAL. KA.DINGIR.RA.KI.
 2. za-ni-in E₂.SAG.-il u₃ E₂.ZI.DA.
 3. IBILA. a-ša-re-du
 4. ša ^dnabu-IBILA. URU₃. LUGAL. KA.DINGIR.RA.KI.
- “Nabukudrriusur – Babilin şahı, Esagila və Ezida məbədlərinin sahibi, Babilin şahı Nabupalasarin birinci oğlu”.

6. Iškun-Dağanın məktubu (e.ə. XXII əsr)

Rs.

Üz tərəf:

1. en-ma
2. iš-ku-un^dda-gan
3. a-na LUGAL-ra
4. GANA₂^{lam} (=eklam) 'a-ru-uš
5. u₂ MAŠ₂. ANŠE. u₂-su₂-ur 6.a-pu-na-ma
7. gu-ti-um-ma-mi₂
8. GANA₂^{lam} (=eklam)
9. u₃-la a-ru-uš
10. a tag₂-bi
11. a-na ½ DA.NA.TA.
12. ma-aq-qa₂-ti
13. šu-ši₂-ib-ma
14. at-ta₂

15. GANA₂^{lam} ‘a-ru-uš
16. ki GURUŠ. GURUŠ.
17. u-wa-ka₃-mu
18. ti-bu-tam₂
19. šar(?) -ta-ud u₃ ni-kum-ma
20. MAŠ₂. ANŠE. a-na URU (=ālu) ki-li
21. ... it-ri-ip

“O zaman İşkun-Daqan Luqalraya belə [dedi]: “ əkin sahəsini [və] ölüş yerlərini şumla və keç[i]ləri, eşşək[ləri] qoru! Nə vaxt gutilər əkin sahələrini və ölüş yerlərini suya qər q etsələr (?) yarısını bağlayın ? əkin sahəsini ölüş yerlərində işləyənlər müdafiəyə qalxsınlar ? və ? keç[i]ləri, eşşək[ləri] şəhərdə yerləşdirin ?”

Arxa tərəf:

1. [šu]m-ma MAŠ₂. A[NŠE]-mi
2. [gu]-ti-u₃ it-ru-u₃
3. u₃ a-na-ku₈
4. mi-ma u₃-la a-ga-bi
5. KU₃ BABBAR-am a-na-da-kum
6. a-ni
7. na-‘a₃-aš₃ dšar-ka₃-li₂-šar₃-ri₂
8. u₃-ma₂
9. šum-ma MAŠ₂. ANŠE.
10. gu-ti-u₃ it-ru-u₃
11. in ra-ma-ni-ka₃
12. lu ta₂-na-da-nu
13. a-na lim-ma KI. a-la-kam
14. KU₃.BABBAR-am a-na da-nu-kum
15. u₃ at-ta₂ MAŠ₂. ANŠE.
16. u₃ la ta-na-za-ar
17. iš-pi₂-gi
20. gi nu-tim
21. a-ri₂-iš-ka₃
22. mu-bi lu ti-da

“Əgər keç[i]ləri, eşşək[ləri] gutilər qəsb etsələr, onda mən heçnə deməyəcəyəm, [o halda] sizə gümüş verməliyəmmi ? Buranı gördüm. İlahi Şarkalişarrinin canına and içirəm. Əgər keç[i]ləri, eşşək[ləri] gutilər qəsb etsələr [dəymiş ziyanı] siz ödəməlisiniz. Şəhərə gələndə əlbətdə sizə gümüş ödəyəcəyəm və onda (?) keç[i]ləri, eşşək[ləri] və nəzarət edə bilmədiyiniz torpaq müqaviləsini sizinlə yenidən bağlayacağam (?)”.

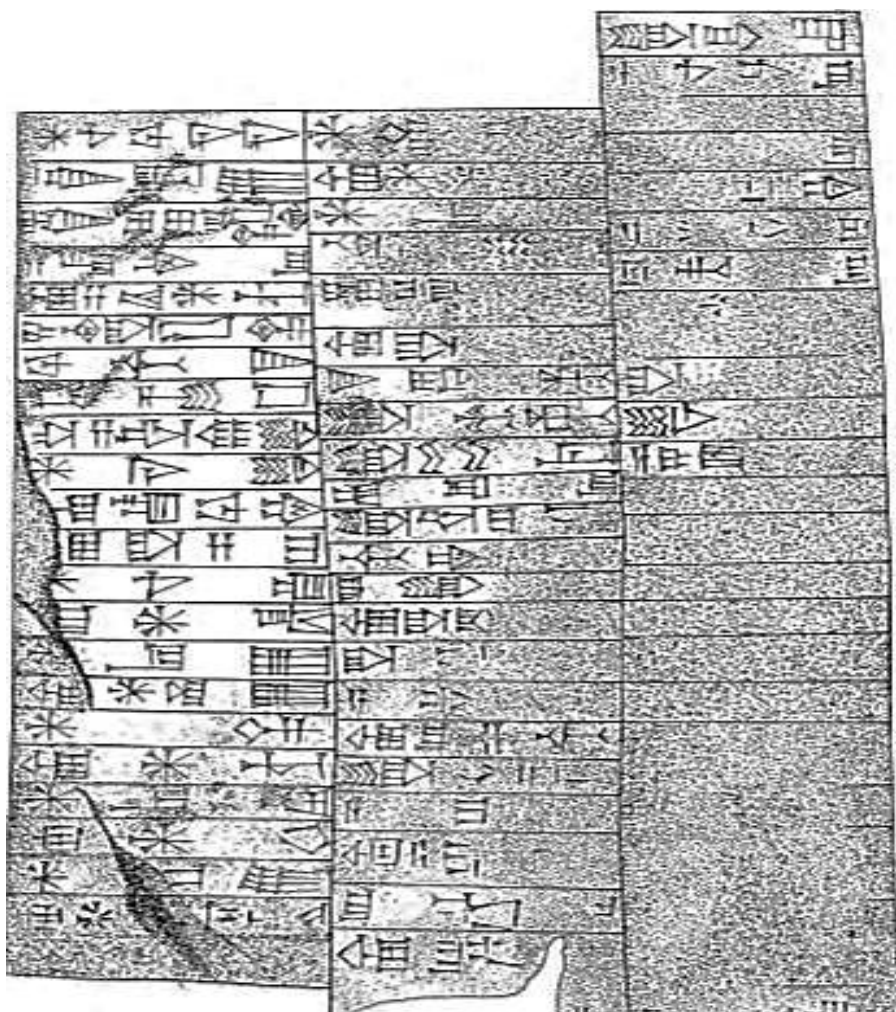
7. Hammurapinin qanunlarından

1. šum-ma a-wi-lum
2. a-wi-lum
3. u₂ te-bi-ir-ma
4. dub 1-kam i₃-nu an ši-ru-um
5. nu al-til ki ka ša₂-ta₂-ru
6. gaba-ri na₄-ru₂-a la-bi-ri
7. ša ha-am-mu-ra-bi
8. LUGAL. E. ^{ki} ina ^{uru}šu-ši^{ki}
9. uš-zi-zu im
10. ^{m.d.}AMAR.UTU.MU.URU.₂
11. a ša₂ ^mmu-šal-lim
12. [ša₂ URU.] a-ga-de^{ki}

“Əgər [bir] adam [digər] adam[ın] vəyazısını 1 dəfə ...daş stela...hansı-nı ki, Hammurapi – Babil hökmdarı Suz şəhərindədir, məhv etsə, Marduk-Muru...Muşallim, hansı ki, Akkad şəhərindədir.”

8. Anubanininin kitabəsi (e.ə. XXII əsr)

- 1.1.an-nu-ba-ni-ni
2. [L]UGAL. (šarrum) da-num
- 3.LUGAL. (šarrum) lu-lu-bi-im^{ki}
4. [z]a-la-am-šu
5. u₃ za-lam^dINNIN.
6. i-na ša-du-im
7. ba-ti-ir
8. [u]š-zi-is
9. ša-ša-al-mi-in
10. an-ni-in
11. u₃ tup-pa₂-am

12. u₃-ša-za-ku
13. an-nu-um
14. u₃ an-tum
15. ^den-lil₂
16. u₃ ^dnin-lil₂
17. ^dIM.
18. u₃ ^dINNIN.
19. ^dEN+ZU.
20. u₃ ^dUD. (Šamaš)
21. ^d?-lum 22. u₃ ^d[...]
23. [...]
- II.1. ^dnin?-...
2. u₃ ^d[...]
3. ^den-[...]
4. be-el[...]
5. i-lu [r]a-bi₂-[u₂-tum(?)]
6. u₃ ša-[...]
7. er-ra-ta[m₂]
8. le-mu-tam₂
9. li-ru-ru-uš
10. ze₂-ra-šu
11. li-il-qu₂-tu₂
12. ti-am-t[um]
13. e-li-[tum]
14. u₃ ša-p[il-tum]
15. ša...
16. a...
17. u₃...
18. ...
19. a...lu...
- 20.....
21. šu...
22. u₃... -šu
- III. 1. li-bi/ta(?)-la
2. a... šu
3. ...
- 4... šu
- 5...
6. a-....-lu
- 7....-ri-šu
- 8....

9. ša...

10. in-...

11. a-li-ib...

“Anubanini, qüdrətli hökmdar, Lulubumun hökmdarı, öz təsvirini və ilahə İştərin təsvirini Batir dağına həkk etdi. Kim bu təsvirləri və yazını dağıtsa, qoy tanrılar və ilahələr Anum və Antum, Enlil və Ninlil, Adad və İştə, Suen və Şamaş...[ilahə] Nin-...və...[tanrı] En-..., ağam, bö[yük] tanrı və...qarğışları ilə qoy lənətləsinlər, onun nəslini kəssinlər. Yuxarı dən[iz] və aşağı dəniz[iz]...”.

9. Fal sorğusu (e.ə. VII əsr)

1. a-šal-ka ^dUTU. EN. GAL-u₂ ki-i ^{md}AG.LUGAL.ŠEŠ. LU₂.GAL.SAG. a-di LU₂.ERIM. MEŠ.

2. ANŠE. KUR.RA. MEŠ. u₃ e-mu-qi ša₂ ^{md}aš-šur-DU₃-A. LUGAL.KUR. aš-šur ma-at it-ti-šu₂

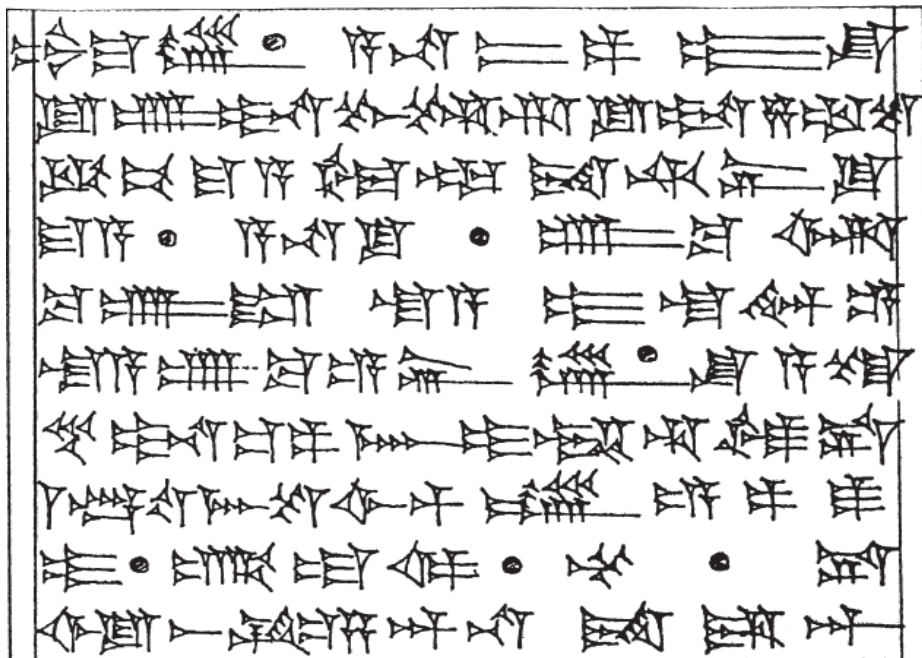
3. a-na tur-ri ša₂ bi-ra-a-ti KUR. aš-šur ša₂ LU₂ man-na-a-a iš-šu-u₂-ni it-tal-ku-ma

4. lu-u₂ i-na DU₃-eš GIŠ. TUKUL. MURUB.u₃ ta-ha-zi lu-u₂ i-na KA. DUG₃.GA. sa-lim tu-ub-ba-a-ti

5. i-na mim-ma ši-pir ni-kil-ti ša₂ NAM. LU₂. U₁₈ LU. Mal₂GAL.-u₃ bi-ra-a-ti ša₂-ši-na u₂-GUR-ra

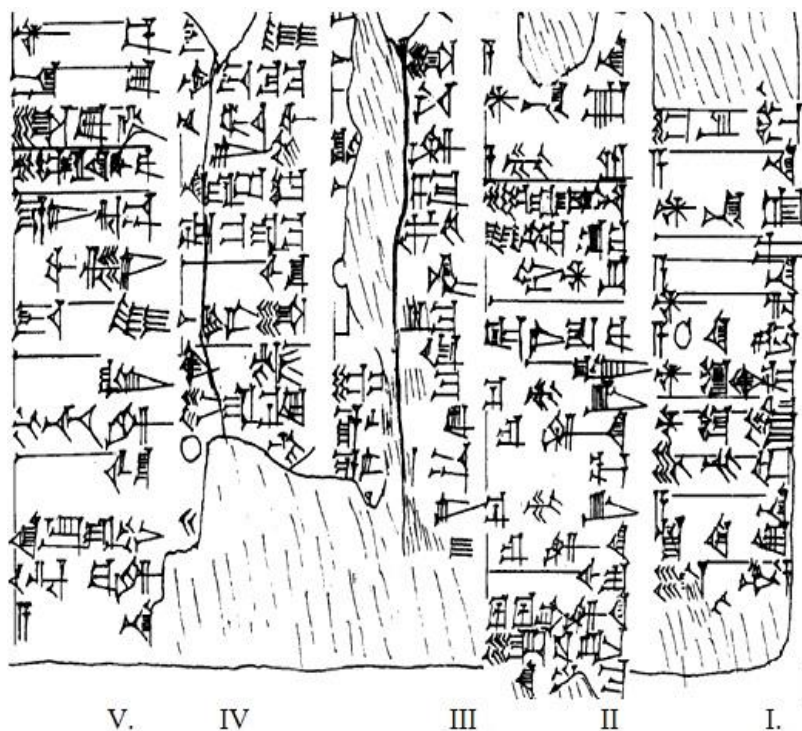
“Səndən soruşuram, tanrı Şamaş, böyük hakim, Nabu-şarri-usur, “xacələr başçısı” adamları ilə, atları ilə və sərəncamında olan Aşşur şahı Aşşurbana-palın qoşunu ilə mannalıların tutduğu Aşşur qalalarını qaytarmağa gedəcəklərimi? O döyüşlə, dostluqla və ya sülh danışıqları ilə, ya da hər hansı hiylə ilə bu qalaları qaytaracaqmı?”

10. Aşşur qanunlarından fraqment (e.ə. XIV əsr)

1. [š]um-ma LU₂.(=amêlu) a-na tab-ba-i-šu
2. lu-u₂ i-na pu-uz-ri lu i-na şa-al-te
3. iq-bi-ma-a DAM.(=assat)-ka id-di-ni-ku
4. ma-a a-na-ku u-bar^{ar}
5. ba-u-ra la-a i-la- ‘-e
6. la-a u₂-ba e-er LU₂.(=amêlu) şu-a-tu
7. 40 (=arbā) i-na GIŠ.PA.MEŠ.(=hattāte) i-mah-hu-uş-uş
8. 1 (=išten) ITI.(=urah) UD.MEŠ.(=ûmâtê) TE.ŠI.BAR.(=šipar)
LUGAL(=şarru) e-pa-aş
9. i-ig-ad-di-mu-uş
10. u₃ 1 (=AŞ).TUR.(=talant) AN.NA.(=anakkum) id-da-an
“Əgər insan öz dostuna adi halda və ya savaşarkən desə ki, “sənin arvadın hər yerdə yatır” və əlavə etsə ki, “mən bunu sübut edərim”, lakin bunu sübut edə bilməsə, bu adama 40 çubuqla vurulacaq. O, hökmdara tam 1 ay işləməli, başını qırıxdırmalı və cərimə olaraq 1 talant (=30,5 kq) qurğuşun ödəməlidir”.

11. Erridupizirin (e.ə. 2130-2124) kitabəsindən fraqment

I.1. šar-ru-tam₂

2. a-na ^den-lil₂

3. PA.

4. a-na

5. ^dINANNA a u-ki-il

6. ^dnin-hur-sag

7. ^dnin-tu

8. ŠE. NUMUN.-šu

9. a-na DAR.-ki-su

10. li-il-[gu-tu]

II.1. a-na ^den-lil₂ A.MU.RU.

2. mu-sar-ra za₃-ga-na ALAM-bi UGU. KIŠIB-ba gir-an-us₂

3. inim-ni-iš-ba LUGAL si-mu-ur₄-ri-im^{ki}

4. u₃ lu-lu-bi-im^{ki} uš-ba-al-ki-[it]-ma

III.1....-li [GIR] NITA ...-im...-ze...kur...na...ba

2. ...- ki šar...-ma e...-šu e-e[r-ri]-du-[pi-zi]-ir

IV.1. [d]a-num₂ ir-da-šu₄-ma nu-uh₂-pi-ir KUR. na-ra-ab-tam₂

SAG.GIŠ.RA.-ma

- “I....hakimiyyəti tanrı Enlil üçün və əsanı ilahə İştar üçün qoruya bilmədi. Qoy ilahələr Ninhursaq⁵ və Nintu⁶ onun (İnima-Nişbanın) nəslini kəssinlər... II. İnima-Nişba – Simurrumun hökmdarı Simurrumun və Lullubum ölkəsinin əhalisini üsyana səs<ləyirdi>. III. ...canışın...Erridupizir, IV. ...qüdrətli. Onu izlədi, Nuhpir dağının aşırımını silahla vurdu və Amyalini məğlub etdi. V. [Kim bu abidəni dağıtsa, qoy] tanrı Şamaş onun kökünü kəssin. Qübrətli Erridupizir, Kutiumun və dünyanın 4 cinahının hökmdarı...”

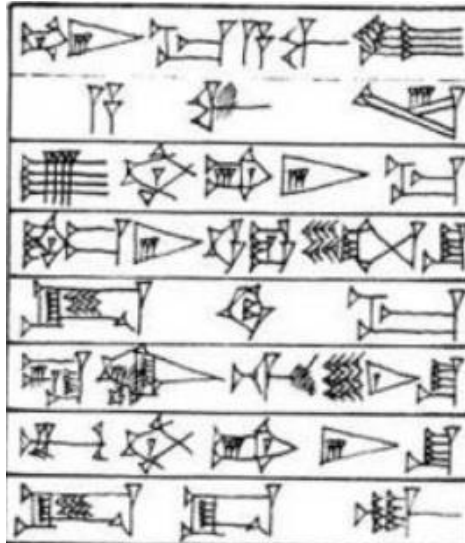
[illegible]

- 144

5. ak-muš-ud ERIN₂.MEŠ. ig-du-ru KUR^{-u} mar-šu
6. iṣ-ṣab-tu ^maš-šur-PAP.A.UR.SAG.EGİR.- šu₂-nu
7. kima MUŠEN.MEŠ.i-še-‘u ina KUR^{-e} KUR. ni-šir/muš
8. LU₂. AD. MEŠ.- šu₂-nu DUB.-uk 3 ME. 26 muk-tab-li- šu₂-nu
9. ú-na-pi-iṣ ANŠE.KUR.RA.MEŠ.-šu e-kim-šu
10. si-ta-te súhur-ru na-at-ba-ku -nu ša₂ KUR^{-e-e}
12. kul 7 URU.DIDLI. ŠA₃ KUR. Ni-šir/muš ša₂ a-na dan-nu-ti-šu₂-nu
13. iṣ-ku-nu ak-šu-ud GAZ.MEŠ.-šu-nu

1. “Babite şəhərindən çıxdım. Nisir dağı, hansını ki, 2. Lullu ölkəsi[nin sakinləri] “Kinipa dağı” adlandırır, yaxınlaşdım. 3. Bunasi şəhəri, onun möhkəm şəhərini, 4. hansı ki, Muzasina[ya məxsusdur], ətrafındakı 30 məskəni bir-bir 5. tutdum. [Onun] döyüşçülər[i] qaçıb dağa sığındı. 6. Aşşurnazirapal qəhrəman quş kimi izlədi onları 7. Dağ quşları kimi Nisir dağında [onların] 8. adamlarından 326-sını öldürüb cəsədlərini yaydı? 9. Onun atlarını ələ keçirdi. 10. Başqa [döyüşçüləri cəsədləri ilə] dağların yamaclarını toza bürüdü? 11. Bütün 7 ayrı-ayrı şəhəri, hansılar ki, Nisir dağının ortasında idi [və] möhkəmləndirilmişdi, 12. zəbt etdim, əsgərlərini?...”

13. Hammurapinin qanunlarından fraqment

1. šum-ma a-wi-lum a-wi-lam
2. ú-ub-bi-ir-ma
3. ne-er-tam e-li-šu
4. id-di-ma

5. la uk ti in-šu

6. mu-ub-bi-ir-šu

7. id-da-ak

“Əgər insan insanı ölümdə ittiham edirsə və bunu sübut etmirsə, onu ittiham edən öldürüləcək“.

14. Şəpratunun Kuvariyə məktubu (e.ə.XVIII əsr)

1. a-na ku-wa-ri qi-bi-ma
2. um-ma ^mše-ep-ra-tu
3. a-hu-ka-a-ma
4. ^mzu-zu-um ha-ni-za-ru-um
5. ša i-la-la-e^{ki} ša a-na ku-sa-na-ar-hi-im
6. iš-pu-ru-uš₂ il-li-kam-ma
7. ù it-ti LUGAL ša ku-sa-na-ri-im
8. it-ra-am a-na a-li-a-e^{ki}
9. ù it-ti-šu
10. in-na-me-er ù ni-iš DINGIR-meš ga-am-ra-am
11. i-na bi-ri-ti-šu-nu iš-ku-nu
12. ù LUGAL ša ku-sa-na-ri-im ^mna-aš-šu-ma-ar
13. ù ma-ru-[šu] ta-ru-gu-ur ^mšu-ur₂-ti
14. it-ti sa-bi-im 3 li-mi i-la-ku-nim
15. ù ^mbe-er-di-ge-en-da-e gal-^d[mar]-tu
16. ša zu-ut-li-im it-ti um-ma-na-ti-šu
17. a-na URU^{ki} ku-un-ši-im^{ki} i-la-kam
18. ù ki-gi-ir-sa it-ti sa-bi-šu
19. ù sa-bi-im ša ku-sa-na-ri-im ù šu-da-me-li-im
20. a-na ar-ru-ni-im^{ki} la-wi-im
21. it-ta-al-ku i-na li-bi URU^{ki}
22. i-ba-aš-ši ša i-da-bu-bu
23. um-ma al-kam URU^{ki} li-di-na-ak-kum
24. i-na an-na šum-ma LUGAL-meš ma-du-tum
25. ša lu-ul-li-im ša it-ti-ka
26. i-ki-ru is₂-sa-al-mu ù ni-iš₂ DINGIR-meš
27. ga-am-ra-am ša ta-ad-di-nu-šu-nu-šum
28. ta₃-ba-ti- šu-nu sa-ba-at-ma

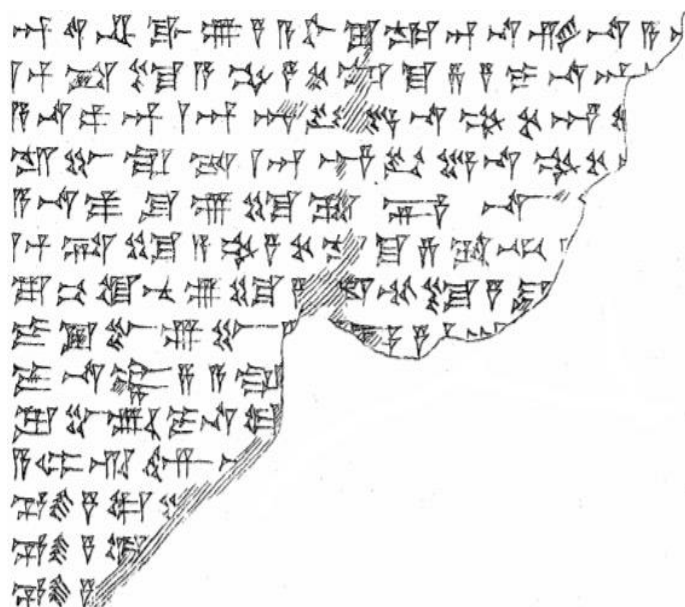
“Kuvariyə söylə: Bunu Sepratu, sənin qardaşın [deyir]. Zuzum – İlala vilayətinin canişini (?), hansı ki, Kusanarhim vilayətinə xəbər göndərmişdi, [yanıma] gəldi [...] onunla Kusanarhim hökmdarı Alia [şəhərinə...] və onlar öz aralarında and içib saziş bağladılar. Kusanarhimin hökmdarı Naşşumar və Şurti (?) [...] qoşunları ilə birgə gəldilər, [sayları] 3000 [nəfər idi] və Berdigendae [...] Zutlimdən Kunşum şəhərinə öz qoşunları ilə gəldilər. Kiqirza öz qoşunu ilə və Kusanarhimin qoşunu və Şudamelimin qoşunu ilə birgə Arru-nim [şəhərinin] mühasirəsinə imkan yaratdılar. Şəhərdə bir kəs tapılsay ki, desin: “Gəlin! Mən şəhəri sizə təhvil verirəm”. İndi sizə düşmən olan xeyli lullubi hökmdarı sizə sülh təklif etsələr və [sadiq qalacaqlarına] and içsələr onda onlarla ittifaq yaradın və sülhü qəbul edin.”

15. III Salmanasarın (e.ə.859-824)salnaməsindən

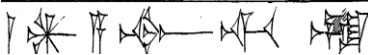
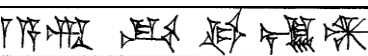
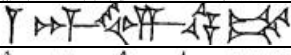
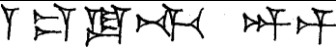
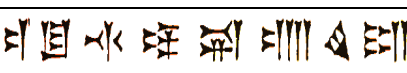
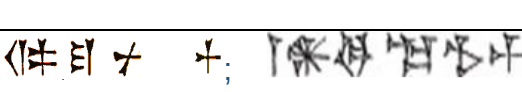
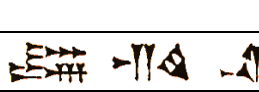
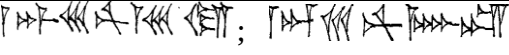
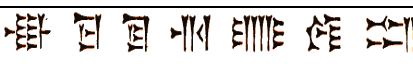
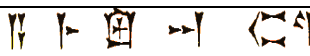
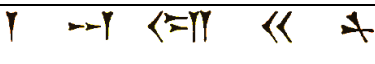
1. BALA.MEŠ-ia TA. URU. TAB. AN. at-tu-muš KUR. k[úl-la-
 2. -a]r BAL. KUR. za-mu-a ša bit-a-ni URU. b[i-ir-tu
 3. -a-ša-]ba-at TA. KUR. za-mu-a ša bit-a-ni a-di KUR. m[u-un-na
 4. ak-ta-ša]d TA. KUR. mu-un-na a-di KUR. al-lab-r[i-a
 5. URU. pad-]di-ra URU. dan-nu-ti-šu ša ^mia-an-z[i-bur-ia-aš
 6. KUR. al-lab-ri-a-a GIŠ.IG.KU₃.GI. MUNUS.ERIM.MEŠ. E₂.[GAL. MEŠ-šu₂]
 7. E₂.GAL.-šu₂ HI.A. aš-lu-la TA. KUR. al-lab-r[i-a
 8. a-di] URU. par₂-su-a TA. URU. par₂-su-a EN.URU.
 9. [TA. KUR.] ab-da-da-ni a-di URU. ha-ban
 10. ^dGIŠ.BAR. ak-mu me-lam-me ri-ti
1. “Hakimiyyətimin [16-cı ilində] Arbailu şəhərindən çıxdım, K[ulla]r dağı-nı 2. aşdım. Daxili Zamua ölkəsində q[ala 3. tik]dim. Daxili Zamua ölkəsindən M[anna] ölkəsinə qədər 4. [zəbt etd]im. Manna ölkəsindən Allabr[iya] ölkəsindək 5. Pad[dira şəhərini] – Yanz[iburiyaş]ın qalasını [işğal etdim] 6. Allabriya ölkəsinin qızıl qapılarını, [sarayının] qadın döyüşçülərini, 7. sarayının qənimətini ələ keçirdim. Allabr[iyadan] 8. Parsua şəhərinə [qədər], Parsua şəhərindən şəhər başçısı... 9. Abdadana [ölkəsindən] Haban şəhərinə qədər 10. ilahi parıltımla ...”

16. Fal sorğusu (e.ə. VII əsr)

- 1.^dUD. EN. GAL (= rab)^u ša a-sal-lu-ka an-na kin-na a...
 2. ^mbar-ta-tu-a LUGAL ša KUR. i[š]-ku-za ša i-na an...
 3. a-na pa-an ^{m.d.}a-šu[r-Š]EŠ -[S]UM-na LUGAL. KUR. aš-šur K[I...]
 4. i[š]-pu-ra kima ^{m.d.}a-šur-ŠEŠ -SUM-na LUGAL. KUR. aš-[sur KI. marat sarri ša bit ridu-ti]
 5. a-na aš-šu-u-tu id-dan-na ...
 6. ^mbar-ta-tu-a LUGAL ša KUR. i[š]-ku-za ša it-ti...
 7. dib-bi ki-nu-u-tu š[a a]l-mu-tu ša...
 8. i-dib-bu-u-bu-[...] ša...
 9. i-na as-sa-a-ra...
 10. dib-bu-u ša i-na qibi...
 11. a-mi-ri im...
 12. i-zib ša asar...
 13. i-zib ša asa[r...]
 14. i-zib ša [asar...].
1. “Tanrı Şamaş – böyük hakim, sorğuma doğru [cavab ver]. 2. Bartatua, hansı ki İşkuz ölkəsinin şahıdır,... 3. Aşşurahaiddinin – Aşşur ölkəsinin şahının, qarşısına... 4. baxmaq üçün? Aşşurahaiddinin – Aşşur ölkəsinin şahının qarşısına, [şahın qızına, hansı ki, saraydadır, gəldi?] 5. arzusu ilə? versə... 6. Bartatua, hansı ki İşkuz ölkəsinin şahıdır,... 7. etibarlı müqavilə bağlasa... 8-11. müqaviləyə əməl edəcəkmimi? 12. qurbanlıq... 13. qurbanlıq... 14. qurbanlıq...”

17. Hökmdar isimlərinin yazılış formaları

1		[^m .] ^d .UD.-ši- ^d .IM. Sa-am-si- ^d .IM. (Şamşi-Adad)
2		^m .I-ri-ba- ^d .İM (Eriba-Adad)
3		^m . ^d .Aşşur-TI.LA. (Aşşur-uballit)
4		^m .A-ri-ik-de-en-ilu
5		^m . ^d .IM.-nerari (=Adadnerari)
6		[^m .] ^d .A-şur-ni-ra-ri
7		[^m .] ^d .A-şur-EN-ni-še-şu (Aşşur-bel-nišeşu)
8		GIŞ.KU.TI. ^d Bar (=Tukulti-Ninurta).
9		^m .GIŞ.-ku-ti-DUMU.MAR.-E2-ša-ra (Tukulti-apal-eşarra= Tiqlatpalasar)
10		Şul-ma-nu-AŞARED, ^m . ^d .DI.-ma-nu-AŞARED (Şulmanuşared=Salmanasar)
11		Şarrum-gi-na (Sarqon)
12		^m . ^d .UŞU.PAP.MEŞ-irba (Sinahêriba=Sinahherib)
13		Aşşur-ŞEŞ.SUM.NA. Aş-şur-a-hu-i-di-[na]
14		Aşşur-bani-apla (Aşşurbanapal)
15		Amar-UD.-apla-MU. (iddin) (Mardukapaliddin)
16		EN.(bel)-LUGAL.(şarrum)-uşur (Belşarrusur)
17		AK.(nap)-TUL ₂ (pú)-kudur-ri-ú-şu-úr (Navuxodonosor)
18		A-me-lu- ^d AMAR.-UD. (Amel-Marduk)
19		Kur-ra-aş (Kuruş)
20		^m . ^d .Nergal-MAN.(şarrum)-PAP.(uşur) (Nerqalşarusur)
21		Da-ri-ia-muş (Dara)
22		si-im-ti-ši-il-ha-ak (Şimti-şilhak)
23		An-ti- ^c -ku-us (Antiox)

18. “Gilgameş haqqında epos”dan fraqment (e.ə. VII əsr)

1. e-nu-ma e-liš la na-bu-ú ša₂-
2. ma-mu sab-liš am-ma-tum šu-ma la
3. zak-rat ZU.AB. ma reš-tu-ú za-ru-
4. -šu-un mu-um-mu ti-amat mu-al-li-
5. -da-at gim-ri-šu-un A^{meš}-šu-nu
6. iš-te-niš i-hi-qu-ú-ma gi-pa-
7. -ra la ki-is-su-ra su-sa-a la
8. še-‘u-ú e-nu-ma DINGIR.DINGIR. la šu-
9. -pu-u ma-na-ma ma...

“1. Nə vaxt yuxarıda səma adlanmamışdı, 2. aşağıda yerə isim verilməmişdi, 3. təkcə Abzu, onların birinci yaradıcısı, 4. Mummu [və] Tiamat – onların hamısını 5. yaradan – öz sularını 6. birlikdə qarışdırdı. Qamış 7. dayazlığa yığılmadı, 8. arpa [olmadı]. Nə vaxt ki tanrılardan 9. kimsə parlamadı...”

19. Təll-Şemşaradan (qədimŞuşarra) məktub

Üz tərəf (a): 1. 'a'-[na] k[u-wa-ri]

2. qi₂-b[i-ma]

3. um-ma ia-d[i-nu-um]

4. ma-ru ka-a-[ma]

5. te₄-mu-um iš-tu ma-h[a-ar...]

6. im qu₂-ta-a-am

7. um-ma-mi şa-bu-um

8. 3 me-tim qu₂-tu-um şa-bu-u[m]

9. a-na e-be₂-ri-im

10. ku-un-ma

11. u₃ a-na uru ši-ik-ša-bi^{ki}

12. 'e'-re-ba-am

13. u₃-t'a'-[a]-am

Arxa tərəf (b): 1. a-na e-le-pi₂-im

2. šu-pu-[u]r-m[a]

3. e-le-pa-am şa-a-r[u]

4. li-da₂-ap-pi₂-ru

5. ki-ma ia-šu-ub-^dI[M]

6. e-mu-qa-am la i-[ra-aš-šu-ma]

7. ma-ta-am la u₂-[da-ba-bu-ma]

8. u₂-ra-‘am’ š[e-ra-am]

9. la ‘i’-m[a-ar-ra-šu₂-ni]

10. ša-ba-am...

“Kuvariyə söylə, bunu Yadinum, sənin oğlun [deyir]. Mənə çatdırdığın xəbərlərdə [...] necə hərəkət edəcəyimi [bildirirsən]. Ordu, 300 nəfərlik quti qoşunu çətinliklə [çayı] keçdi. Beləcə Şikşabbuma girişin [yolunu] tapdılar. Bu çayı necə keçdiklərini xəbər ver. Yaşub-Adad gələcəkdə güclənməyəcək [...] qoşun [...] və bu bəlanı ölkədən uzaqlaşdırmayacaq...”

20. Mannadan kəşfiyyat xəbəri

a) 1. ... [al]-tab-ra

2. e-mu-qu ša₂ KUR. aš-šur

3. ša₂ a-na URU. gu-mu-sa-nu

4. il-lik KUR. man-na-a-a

5. il-te-mu-u₂ ma-dak-tu₂

6. up-tah-hir

b) 1. a-hi ša₂ ma-dak-ti a-na

2. URU. gu-mu-sa-ni IGI.-šu₂

3. u a-hi a-na a-kan-ni

4. pa-ni-šu₂ at-tu-nu pit₂-ka-du

5. [...]ul mi-ni ša₂ si-i

“[...]Aşşur qüvvəsinin Qumusanu şəhərinə yaxınlaşmasından xəbər tutan mannalılar hərbi düşərgələrini qurublar. Düşərgənin bir tərəfi Qumusanu şəhərinə, digəri – bu (Aşşur – A.Ə.) tərəfidir. Sizə gəldikdə, ehtiyatlı olun [...] Növbəti təlimat[inızı gözləyirəm].”

Ədəbiyyat:

1. Липин Л.А. Аккадский язык. М., 1964.
2. Дьяконов И.М. Аккадский язык / Языки древней Передней Азии, М., 1967, с.263-328.
3. Каплан Г.Х. Очерк грамматики аккадского языка. С.-П., 2006.
4. Древняя Эбла (Раскопки в Сирии). М., 1985.
5. Немировская А.В. Аккадский язык (1-2 год обучения). Уч.-метод. пособие (типовые задания, список знаков, образцы текстов, парадигмы, глоссарий). СПб., 2011.
6. Borger R. Assyrisch-Babylonische Zeichenliste. 2nd ed. Neukirschen-Vluyn, 1981. (Aşşur-Babil mixi yazı işarələrinin tam kataloqu).
7. Soden W. von. Akkadisches Handwörterbuch. Band I-II, Wiesbaden. 1958-1981.
8. Labat R. Manuel d'épigraphie Akkadienne (signes, syllabaire, ideogrammes). Paris: Imprimerie nationale, 1952.

IV FƏSİL

ti – te hal – tam - ti

Elam dili

IV. 1. Dillərin təsnifatında yeri, dövrləşməsi və tədqiqi tarixi. Elam İran yaylasının ən qədim, bəşər sivilizasiyasının Şumer və Misirdən sonra üçüncü mədəniyyət mərkəzi hesab olunur. Elamlılar İran yaylasının elmə adı məlum olan ən qədim xalqıdır və bu coğrafiyanın ilk mətnləri onların dilində piktoqrafik işarələrlə tərtib olunub. Elamın tarixi ərazilərində (indiki Xuzistan, İlam, Fars, qismən Kermanşah ostanları) məskunlaşan qədim etnoslar 3 antropoloji əlamət üzrə təsriflənir:

1. uca boylu, qarabəniz və düz burunlu dolixosefal Xorasan tipi,
2. nisbətən qısa boylu, qıvrım saçlı və qarğa dimdiyinə bənzər burunlu braxisefal Assirioid tipi,
3. daha qısa boylu, daha qarayanız, enli burunlu və qalın dodaqlı Dravid tipi.

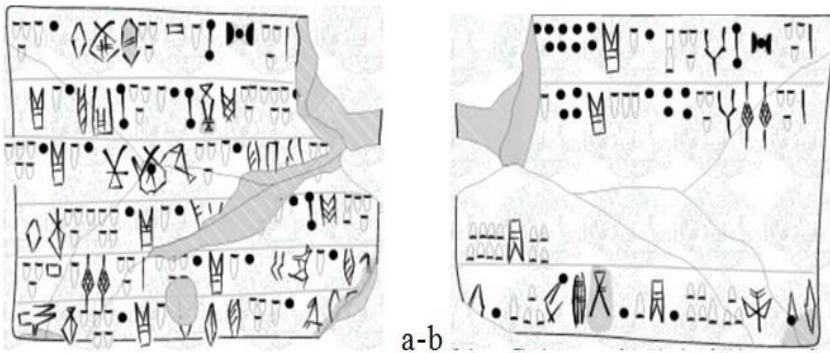
Elamlılar öz ölkələrini **Ha-tam₅-ti** və ya **Hal-tam₅-ti** (“Cənablar ölkəsi”, “Ağalar diyarı”) adlandırırdılar. Şumerlilər bu yeri **NIM. KI.**, aşşurlular və babillilər **Elam₅tum**, yəhudilər “**Elama**” adlandırırdılar. Müasir “Xuzistan” adı qədim farsların **[h]ūja** (və ya **[h]ūvja**) terminindən yaranıb və indiki Ahvaz şəhərinin adında qalıb. Bu yerin dili haqqında ilk məlumatlar Bisütun kitabəsindən qaynaqlanır.

1. Dövrləşmə. İran yaylasının ilk mətnləri Elam dilində və piktoqrafik işarələrlə tərtib olunub. Elamlılara məxsus iri məbədlərin və ilk dövlət qurumlarının təsərrüfat həyatında baş verən muhum əməliyyatların (ambarlara daxil olan və ya müəyyən məqsədlərlə oradan buraxılan mal və məhsulların, təsərrüfatların daşınan və daşınmaz əmlakı, o cümlədən, işçi heyəti, torpaq sahələri, ev heyvanları və s.) qeydiyyatına həsr olunmuş uçot-hesabat tipli gil lövhələrin ümumi sayı 1600-dən artıqdır və onlar e.ə. 2900-2300-cü illərə aid edilir. Bu yazılar İran yaylasının müxtəlif yerlərində (Suzda, Qodintəpədə, Sialkda, Təpə-Yahyada, Təpə-Məlianda, Ceroftda, Təpə-Sofalində) aşkara çıxarılıb. Ən qədim piktoqrafik sənədlərin dilini müəyyən etmək olmur; onların bəziləri yalnız rəqəm-simvollar, eləcə də uçota alınan obyekt və subyektləri ifadə edən ideoqrafik işarələrdən ibarətdir. Elam piktoq-

rafiyası yerli mənşəlidir; təsviri və sxematik işarələrin praformaları e.ə. IV minilliyə aid saxsı qabların üzərinə çəkilmiş dekor və naxışlarla eyniləşdirilə bilər.

İlk primitiv lövhəciklərdə rəqəm-simvollar yazılırdı; bunlar uçotu aparılan məhsulun kəmiyyətini bildirirdi. Uçotun obyektini və subyektini bildirən işarələr sonralar yaranmışdı. Bütövlükdə Elamın piktoqrafik sənədlərində 400-ə yaxın işarə və simvoldan istifadə olunmuşdu. Onları müxtəlif formada kombinə etmək və yeni mürəkkəb işarələr yaratmaqla saylarını bir neçə dəfə artırmaq mümkün olmuşdu.

Hesabat əməliyyatları, əsasən, sağdan sola yazılırdı. İlk mərhələdə lövhəciyin üz tərəfinə yerləşə biləcək qədər informasiya yazılırdı. Lövhəciyin arxa tərəfini isə yekunlaşdırma məqsədi ilə istifadə edirdilər. Lövhəciyin üz tərəfi dolduqda onu üfqi xətt boyunca elə döndərirdilər ki, lövhəciyin sağ və sol kənarları yerini dəyişirdi. Lövhəciyin hər iki üzündə yerləşdirilən informasiya yekcins olduqda (məsələn, eyni obyektin uçotunda və ya bir ünvanla bağlı uçot obyektləri sadalandıqda) lövhəcik üfqi xətt boyunca döndərilirdi. Arxa üzdə yerləşdiriləcək informasiya üz tərəfdəki informasiya ilə uyğun gəlmədikdə lövhəcik şaquli xətt boyunca döndərilirdi. Lövhəciyin üfqi və şaquli xətt boyunca 180^0 döndərilməsi birbaşa yekunlaşdırma əməliyyatı ilə bağlı idi. Arxa tərəfin istifadə olunduğu bütün hallarda lövhəcik horizontal xətt üzrə döndərilirdi. Yekunlaşdırma aparıldıqdan sonra əgər əlavə, əvvəlki informasiya ilə əlaqəsi olmayan məlumatı yazmaq tələbatı yaranarsa onu yazmaq üçün lövhəciyi şaquli oxu üzrə elə döndərirdilər ki, onun yuxarı və aşağı kənarları yerlərini dəyişirdi. Yalnız belə bir əməliyyatdan sonra yazılan əlavə informasiya yekuna nəzərən 180^0 fərqlə görünür. Bəzi hallarda mətnlərin yazılış istiqaməti dəyişə bilərdi (bax. şəkil 25). Hətta bir sətirin sağdan sola, növbəti sətirin isə əks istiqamətdə yazılması (bustrofedon amili) halları qeydə alınıb.

Şəkil 25. Piktoqrafik şifli təsərrüfat mətni

Təxminən e.ə. 2500-cü ildən protoelam piktoqrafiyasında mal və məhsulların keyfiyyət parametrlərini, uçot əməliyyatlarının xarakterini (alqı, satqı, ödəniş, mədaxil, məxaric və s.), hesabatla əlaqəsi olan yer və şəxs adlarının yazılışını reallaşdırmaq üçün əvvəllər işlənən piktoqramların bəzilərinə fonetik oxunuşlar tətbiq olunmağa başlayır və işarələrin ümumi sayı təxminən 650-yə çatdırılır.

Kuktik-İnşuşinakın (e.ə. 2200-2170) zamanında (ola bilsin ki, ondan bir qədər də əvvəl) bu yazı sistemi ilə tanrılara ithaf xarakterli hökmdar mətnləri tərtib olunmağa başlanır (bax. şəkil 26). İşarələr sadələşərək sxematik forma aldığından bu dövrün yazıları şərti olaraq “xətti mətnlər” adlanır. İndiyədək daş, gil və tunc əşyalar üzərində bu şriftlə yazılmış 40-a yaxın mətn aşkara çıxarılıb və onlarda 100-dən çox işarə qeydə alınıb, lakin təqribən yarısının oxunuşu təyin olunub.

Şəkil 26. Kuktik-İnşuşinakın xətti şriftli mətni.

Piktoqrafik və xətti mətnlər korpusu V.Şeyl (1905, 1923, 1935-ci illərdə), R. de Mekkenem (1949, 1956-cı illərdə) tərəfindən dərc olunub. V.Hinsin və A.Əlimirzəyevin araşdırmaları sayəsində xətti mətnlərin təxminən yarısının məzmunu və Kuktik-İnşuşinaka məxsis olması müəyyənlaşıb. Elamın piktoqrafik və xətti mətnləri, əsasən, sağdan sola yazılırdı. E.ə. XXIII əsrdən etibarən Şumer-Akkad mixi yazı sistemi Suziana vilayətində (Karun və Kerha çayları vadisi) yayılmağa başlayır. Elamda bu yazı sistemi 3 mərhələyə bölünür:

a. “Qədim” (e.ə. XXIII-XIII əsrlər) mərhələ “Naram-Suenlə müqavilə”, Simebalarhuhpakın və Untaş-Napirişanın mətnləri ilə təmsil olunub. Bu mərhələdə yazı işarələrinin sayı 209-a endirilir, əsasən, hecalı işarələrdən və az sayda determinativlərdən istifadə olunur.

b. “Orta” (e.ə. 1300-522-ci illər) mərhələdə işarələrin qrafikasında xeyli dəyişiklər baş verir və özünəməxsus “Elam qrafikası” formalaşır “sait+sa-

mit” strukturlu hecalar yalnız müvafiq samit səsi bildirməyə başlayır (xüsusilə, sözün sonunda). Məsələn, **-ik-** hecasını bildirən isarə **-k-** səsini ifadə edirdi.

c. “Yeni” (Əhəməni dövrü) mərhələdə işarələrin sayı 113-ə endirilir. Daha 9 işarə “Persepol xəzinə kitabələri” adı ilə tanınan Əhəmənilər dövrü təsərrüfat sənədlərində qeydə alınıb (bunlardan 38-i loqoqram idi) və onların qrafikası Babil işarələrindən fərqlənir, lakin rəqəmlərlə bağlı simvollar dəyişmişdir. Determinativlər sözün əvvəlində yazılır, onun məhz determinativ kimi işləndiyini bildirmək üçün qarşısında xüsusi “ideoqram-ışarə” yazılır; məsələn, **idGGUL** “nəsil”. Aşağıdakı məvhumlar loqoqrafik işarələr və determinativlərlə ifadə olunurdu:

1. kişi/adam, 2. tanrı, 3. təqvim ayl, 4. kişi, 5. taxıl/arpa, 6. daş, 7. dəniz, 8. yekun/cəm, 9. “10 **qa** (ölçü vahidi), 10. gəmi, 11. meşə/ağac, 12. pivə, 13. ölkə/dağ, 14. çaxır, 15. yol, 16. **qa** (ölçü vahidi), 17. yağ, 18. “1/2” / yarı, 19. qapı, 20. baş, 21. mən, 22. adam, 23. oğul, 24. dəri, 25. “10”, 26. toxum/nəsil, 27. mülk/əmlak, 28. eyni/həmin, 29. “60”, 30. “100”, 31. “1/2”, 32. qadın, 33 at/dəvə, 34. “60”, 35. un, 36. pul/qızıl/gümüş, 37. şah, 38. qoyun.

2. Tədqiqi tarixi. Bisütun qayasının Mada satraplığının sərhəddində yerləşdiyini nəzərə alaraq üzərinə həkk olunmuş kitabənin II variantının dilini ilkin mərhələdə E. Bürnuf, J.Sen-Marten, N.Vesterqaard və digərləri “Mada (=Midiya) dili” adlandırılırdılar. XIX-XX əsrlərin qovşağında alimlərin bir qrupu (J.Oppert, F.Vaysbax, H.Koşay) bu dili “turan”, “Altay-Ural” və ya “fınn-tatar” kimi adlarla təqdim edirdilər. Həmin dövrdə alimlərin digər qrupu (G.Hüzing, F.Bork, H.Vinkler, N.Marr) bu dilin Qafqaz qrupu dillərinə qohumluğu ideyasını dəstəkləyirdilər. Yeni mətn nümunələri tapıldıqca bu dilin adına aydınlıq gətirmək mümkün oldu. Həmin mətnləri yazdıranlar özlərini “Anşanın və Suzun hökmdarı” adlandırdıqlarından bu dili həmin toponimlərə müvafiq olaraq adlandırmaq təklif olundu. Bu toponimlərdən birincisi Elam dövlətinin tarixi vilayətini, digəri siyasi-ideoloji mərkəzini təmsil etdiyindən XX əsrin əvvəllərində bu mətnlərin dilinin “Elam dili” adlandırılması qəbul olundu. Bu dildə tərtib olunmuş mətnlərin nəşri və tərcüməsində fransalı keşiş Vinsent Şeylin, Ferdinand Borkun, Corc Kameronun, Riçard Hallokun, Pyer Stevin, həmyerlimiz Yusif Yusifovun xidmətləri olmuşdur. Elam mətnləri korpusu F.Köniq, M.Stev, F.Malbran-Labat (Əhəmənilərəqədərki mətnlər) və C.Kameron, R.Hallok (Əhəmənilər dövrü mətnləri) tərəfindən hazırlanıb. Elam dilinin qrammatikası, əsasən, Orta dövrün mətnləri ilə öyrənilir; bu mərhələnin 170-dən artıq kitabəsi kərpic, metal əşyalar, əhəngdaşdan hazırlanmış stela və heykəllər üzərinə həkk olunub.

Elam dilinin qədim və müasir dillərin hər hansı biri ilə genetik qohumluğu müəyyən olunmayıb. Hazırda bu dilin mənşəyi barədə 4 nəzəriyyəyə üstünlük verilir:

1) Alimlərin bir qrupu (İ.M.Dyakonov, D.Mak-Alpin və başqaları) Elam dilini dravid qrupu dillərin (teluqu, malayalam, kannada və s.) əcdadı hesab edir (nəzəriyyə XIX əsrin ortalarında R.Kolduel tərəfindən irəli sürülmüşdü).

2) B.Rozenkrans Elam leksemlərini Anadolunun hind-Avropa mənşəli dillərindəki (o cümlədən het) sözlərlə müqayisə etmişdi.

3) V.Blajekə görə bu dil Afro-Asiya makrodil ailəsi daxilində qərarlaşmışdı.

4) Q.S.Starostin leksikoloji material əsasında belə qənaətə gəlmişdi ki, Elam dili dravid və Afro-Asiya dilləri arasında körpü təşkil edirdi.

IV.2. Elam dilinin grammatikası. V.Hins və H.Koxun 1987-ci ildə nəşr etdirdikləri ikicildli Elam lüğəti 700-dən artıq leksemi əhatə etsə də təqribən 200 sözün mənasını dəqiq təyin etmək mümkün olub; bu səbəbdən Əhəmənilərəqədərki dövrün mətnlərinin tərcüməsi, əksər hallarda, şərtdir.

Elam dilinin fonetikasi olduqca yoxsuldur; 4 sait (**a,u,i,e**) və 12 samit (**p,t,s,y,k,h,m,n,r,l,ç,ş**) fonemlər qeydə alınıb (**-o-** saitinin olduğu güman edilir). Azsaylı diftonqlar (**ai,au,iu**) Əhəməni dövrünə yaxın bir sait səslə əvəzlənir; məsələn, **mauri>marri** “tutmaq”. Emfatik səslər qeydə alınmayıb. Qrafika kar və cingiltili samitlərin yazılışında fərq qoymurdu. Aşağıdakı səslərin bir-birini əvəzləməsi qeydə alınıb:

1. **t || ş || s: temti = šimti** (“Simut-sarar teonimində, **Simut-martaš / Simut-wartaš** hökmdar ismində) “ağa”, “sahib”, “hökmdar”,

2. **m || p || b:** bu 3 samit bəzən **-v-** səsinin yazılışına tətbiq oluna bilərdi: **ni-ka-me = ni-ka-be < nikawe** “bizim”.

3. **š || l:** **nuški = nulki** “qorumaq”,

4. **r || n:** **šar = šan** “olmaq”,

5. **u || i:** **unlina = inline** “üçün”.

Morfemlər 1 və ya 2 samitdən və o qədər də sait səslərdən ibarətdir. Mürəkkəb sözlərin bir qismi 2 morfemin birləşməsindən yaranırdı; məsələn, **lan-šiti-mm(e)-a** “indi” (<**šiti** “zaman” sözündən), **sima-taha** “vermək”. Mürəkkəb sözlərin digər qrupu kökün reduplikasiyasından yaranıb; məsələn, **pepsi** “tikili” (< **peši + peši** = “tikmək” + “tikmək”), **kukta** “mühafizə” (< **kuti + kuti** = “qorumaq” + “qorumaq”). Bəzi isimlər feillərin sonuna **-me, -ir** və ya **-k** formantlarını əlavə etməklə yaranıb: **takki** “yaşamaq” > **takki-me** “həyat”, **pet** “döyüş” > **pet-ir** “düşmən”.

Elam dilində aşağıdakı Akkad sözləri qeydə alınıb: **alim<alu** “şəhər”, **apul<abullu** “darvaza”, **bašišu< pašišu** “kahin”, **karaš<karāšu** “düşərgə”, **kiten<kidinnu** “tanrı mühafizəsi”, **zalmu<šalmu** “abidə/heykəl”, **zubar<suparru** <şumer. **zabar** “mis” və s. E.ə. VII əsrin II yarısından elamlılar Anşana köçən qonşuları farslardan bir sıra terminlər mənimsədilər: **amparaš** “ambar”, **baribataš** “tövlə”, **baziš** “vergi”, **bumiya** “yer/torpaq”, **dahyauš** “ölkə”, **datam** “qanun”, **nutammaš** “keyfiyyət” və s.

İsmlər canlı (=aktiv) və cansız (=inaktiv) olmaqla tək və cəm halda işlə-nə bilər. Canlı ismlər tək halda **-r** və ya **-k** (**sunki-r** / **sunki-k** “çar”) formant-ları ilə tamamlanır. Ehtimal olunur ki, **-k** müəyyənliyi, **-r** formantı isə qeyri-müəyyənliyi ifadə edirdi. Orta Elam dövründə **-k** mənsubiyyət göstəricisi ki-mi çıxış edir: **sunkik anšan šušun-ka** “Anşan [və] Suzun hökmdarı”.

İsmi cəm forması çox vaxt **-p** formantı ilə ifadə olunurdu³ (**sunki-p** “çarlar”), lakin cansız ismlərin cəm formada işləndiyi hallar qeydə alınma-yıb. Bu formant bəzən reduplikasiyaya uğrayırdı; məsələn, **am-ma na-ap-pi-pi-ir** “tanrıların anası”, **na-ap-pi-ip šu-še-en-pi** “Suzluların tanrıları”. Cansız ismlərin cəm halda işlənməsi qeydə alınmayıb. Isimlər feillərlə uz-laşdırılaraq şəxs əvəzliliklərinə müvafiq formalarda verilirdi (bax: cədvəl №1).

Müərrəd və passiv ismlərin sonuna **-me** və ya **-ume** suffiksləri əlavə olunurdu:

sunki-me “şəhlik”, **takkime-ume**: “həyat+mənim”>”həyatım”,

zalme-ume: “heykəl+mənim”>”heykəlim”,

halik-ume: “bəzək +mənim”>”bəzəyim”.

İlkin mərhələdə ismlər qismən hallanmaya məruz qalırdı. Əhəmənilər dövründə ismlərə hallanmanı ifadə edən enklitikanın əlavə olunması artır. Adlıq və təsirlik halları şəkilçi qəbul etmirdi. Qədim mətnlərdə yyələk halına bənzər mənsubiyyət göstəricisi tətbiq olunurdu. Məsələn:

1. **lutti-r naram-suenni-ra lutti-r uri peti-r naram-suenni-ra peti-r uri** “Naram-Suenin dostu mənim dostumdur, Naram-Suenin düşməni mənim düşmənimdir”,

2. **temti alimeli-ri** “yuxarı şəhərin sahibi”,

3. **siyan dManzat-me** “tanrı Manzatin məbədi”,

4. **siyan dİšnikarab-ni** “tanrı İšnikarabın məbədi”,

5. **gugunnum dİnšušinak-ne** “İnšuşinakın ibadətگاهی”,

6. **Haššina hiše Hatamti-irra** “Assina adlı eləmlı”,

7. **Šilhak-İnšušinak šak Šutruk-Nahhunte-ek** “Šilhak-İnšuşinak – Šutruk-Nahhuntenin oğlu”.

Bu sonluqlardan **-ek** yalnız e.ə. XII əsrin mətnlərində qeydə alınıb və ehtimal ki, Anşan dialektinə aid edilməlidir; **-n** şəkilçisi e.ə. VII əsr mətnləri üçün xarakterikdir.

Yönlük hal ismə **-ikki** formantı əlavə olunmaqla bildirilirdi; məsələn, **Harminuyaip-ikki ir parikka** “Armeniyaya, ora/oraya çatdım”; **u2-ikki tingik** “məne gətirilər”; **taššup madabe-ikki tibbe-dah** “qoşunu Madaya

³ Zahirən başçı dilindəki (Dağıstanda) **-bi** cəm şəkilçisini xarirlədir, lakin bu təsadüfi bən-zərlikdir. Çünki başçı dilinə qohum olan digər vaynax (və ya nax) qrupu Şimal-Şərqi Qaf-qaz dillərində (çəçen və inquş) cəm şəkilçisi funksiyasını **-š** formantı ifadə edir.

yalladım”; **u2-ikki** “məndə”; **ka-at hi ikka** “taxt+bu+yerlik hal” > “bu taxt-da”. Ümumiyyətlə, bu şəkilçi lokativ hallar üçün səciyyəvidir və komponent kimi çıxışlıq hal formantına daxildir.

Yerlik hal **-ma** formantı ilə də yaranırdı: **naşir-ma KUR. harakatarış hiş-e hami** “Naşir+yerlik hal+dağ+harakatarış ad+onun+orada” > “Naşirə, Harakatarış adlı dağa, ora”.

Çıxışlıq halında ismə **-ikki-mar** sonluğu əlavə olunurdu; məsələn, **u2-ikki-mar** “məndən”. Bəzən **-mamar** şəkilçisi bu funksiyanı icra edirdi: **ulhi-unini-mamar** “saray”+“mənim”+çıxışlıq halı > “mənim sarayımdan”; **hube-mamar** “oradan”. Çıxışlıq halı sadə formada **-mar** suffiksi ilə də bildirilirdi: **titkimme-mar** “yalandan”; **anşan-mar** “Anşandan”.

Hadisənin baş vermə zamanı **-ma** (yerlik hal şəkilçisi kimi) formantı vasitəsilə bildirilirdi. Məsələn, **GIŞ. ku-te-ib-ma be-el-ma** “əşya il [boyu] qorunur”.

Cümlədə təyinolunan təyinedicidən əvvəl yazıldığından mənsubiyyət göstəricisi təyinedicinin sonuna əlavə olunurdu.

Say. Kəmiyyət əksər hallarda mixi qrafikalı rəqəm-simvollarla ifadə olunduğundan (bax. şəkil 27) onların necə səsləndiyini bilmirik. Müəyyən olunub ki, “1” – **ki-r** // **unra**, “2” – **kara**, “3” – **ziti**, “½” – **pirnuba** kimi səslənirdi. Rəqəmlərin və ədədlərin sonuna **-ummemana**, **-mema**, **-mena**, **menama** və ya **-edana** kimi formantları əlavə etməklə onların sıra sayı bildirilirdi. Məsələn, **23-ummina** “XXIII”.

1/3		4		10		70	
1/2		5		20		80	
2/3		6		30		90	
1		7		40		100	
2		8		50		1000	
3		9		60		10,000	

Şəkil 27. Yeni Elam dövrünün rəqəm və ədədləri

Kəsirli ədədlərin sonuna **-irmaki** formantı əlavə olunurdu: məsələn, **1/3-irmaki** (**ir+ma+ki** = hərfən “onun içində 1 var”; ehtimal ki, **maki**<**maški** “hissə”). Feillərin sonuna əlavə edilən **-umme** formantı hadisənin davamiyyətini ifadə edirdi. Məsələn, **şaparak-umme** “döyüş” (< **şaparak** “vurmaq” feilinin davamlı təkrarı).

Əvəzlik. Əvəzliyin şəxs (bax: cədvəl 1), işarə, anaforik (təkrar), yiyəlik, sual, qeyri-müəyyən, qayıdış, ümumiləşdirici-müəyyən, ayırıcı-seçici və emfatik növləri tətbiq olunurdu.

Cədvəl 1

Şəxs əvəzlilikləri

şəxslər	qədim	orta	yeni
mən	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>
sən	<i>ni</i>	<i>ni/nu</i>	<i>nu</i>
o	–	<i>e</i>	<i>e</i>
biz	<i>nika</i>	<i>nika</i>	<i>nuku</i>
siz	<i>num(i)</i>	<i>num(i)</i>	<i>num(i)</i>

Yiyəlik əvəzliliklərindən I şəxsin təki (“mənim”) 3 formantla göstərilə bilirdi:

a) aktiv isimlər üçün ismə **-uri** suffiksi əlavə olunurdu: **libar-uri** (“qul+mənim”>”qulum”,

b) suffiksəlməyən (yəni, sonluğunda **-r/-k/-m** şəkilçiləri olmayan) aktiv isimlərə **-ta** (nadir hallarda **-uri**) suffiksi əlavə olunurdu: **atta-ta/uri** (“ata+mənim”>”atam”),

c) **-ume**: **zalmu-ume** (<akkad. **šalmu** “heykəl”) “heykəl+mənim”; **takkime-ume** “həyat+mənim”,

ç) **-unini**: **ulhi-unini-mamar** “saray”+”mənim”+çıxışlıq halı > “mənim sarayımdan”.

I şəxsin cəminin yiyəlik əvəzliyindəki forması leksemlə (**ni-ka-me** = **ni-ka-be** < **nikawe** “bizim”) ifadə olunurdu.

II şəxsin təkinin yiyəlik əvəzliyindəki forması müvafiq leksemlə eyni səslənən **-ni** formantı ilə yadılır: **par-ni** “ailə+sənin” > “sənin ailən”.

II şəxsin təkinin yiyəlik əvəzliyindəki forması müvafiq leksemlə eyni səslənən **-num** formantı ilə yadılır.

III şəxsin təki – **e** (“onun”); **hiš-e** “ad”+”onun” > “onun adı”. Bu şəxs əvəzliyinin digər qramatik forması da (yönlük halda?) qeydə alınıb: **-ir** “onu”,

III şəxsin cəminə yönlük və yerlik hallarında **-kaš** (**hupe-kaš** “onlara”), **-te** (**hupe-te** “onları”) suffiksləri əlavə olunurdu.

Cədvəl 2-də **sunkik** (“hökmdar”) sözünün şəxs əvəzliliklərinə uyğun formaları verilib.

Şəxs	suffiks	misal	mənası
I (lokutiv)	-k	sunki-k	şah-mən
II (allokutiv)	-t	sunki-t	şah-sən
III (delokutiv); tək	-r	sunki-r	şah-o
III (delokutiv); cəm	-p	sunki-p	şah-onlar

Yeni Elam mərhələsində **-t** formantı ümumiləşdirici-abstrakt mahiyyət daşıyaraq əvəzlilərə əlavə olunurdu. Bu formantlar nəinki isimlərə, eləcə də onlarla məntiqi və sintaksis baxımdan bağlı olan digər cümlə üzvlərinə də əlavə olunurdu. Məsələn, **nan-ip kir-ip sunki-ip** “hökmdarın qulları deyirlər”. Bəzi isimlər adlıq halda **-t**, **-n** sonluqları ilə tamamlana bilərdi (**hala-t** “kərpic”, **sude-t** “gecə”, **sade-t** “gündüz”, **siya-n** “məbəd”). Belə hallarda deyilən sonluqlar formant kimi qəbul olunmamalıdır. Formant kimi **-t** (qrafik **-ut**) təsdiqedicə suffiks funksiyasını icra edirdi; məsələn, **nuku sunki-p-ut** “biz [həqiqətə də] şahlardanıq”.

1000 il ərzində mənsubiyyət göstəricisi qismində fonetik baxımdan 3 fərqli formantın (**-r**, **-me**, **-ni/-in**) tətbiqi qeydə alınıb: **siyan ʔinšušinak-me** “Tanrı İnşuşinaka aid məbəd”; **taššup pars-in a-ak madabe** “qoşun”+”pars”+mənsubiyyət formantı+”və”+”madalılar” > “fərqli döyüşçüləri və madalıları”; **zaumin ʔuramazda-na** “tanrı Ahuramazdanın istəyi ilə”; **šak kuraš-na** “Kuraşın oğlu”; **šak ummanuna-ra** “Ummanunanın oğlu”. Funksional baxımdan mənsubiyyət göstəriciləri yiyəlik hal ilə eynilik təşkil edir.

Feilin 5 forması qeydə alınıb:

1. *arzu forması* feilin sonuna **-n** formantı əlavə olunmaqla qurulurdu: **hih-en** (və ya **hih-na**) “qoy ithaf edir”. Bəzən bu məqsəd üçün **-a/unka** sonluğundan istifadə olunurdu: **туру-unka** (“danışacağam”), **peran-anka** (“oxuyacağam”).

2. *əmr forması* qədim mərhələdə **-ti** (**hap-ti** “dinlə”), e.ə. VI-V əsrlərdə **-š** (**halpi-š** “öldürün”) şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

3. *inkar (və ya qadağa)* forması cümləyə **in**, **ani**, **anu**, **nu** ədatlarını daxil etməklə qurulurdu: **uriš anu titkime elmanti** “inan+inkar+yalan+sanma” > “inan, yalan olduğunu sanma”.

4. *məsdər forması* feil ilə şəxs əvəzliyi arasına **-ma-** infiksini əlavə etməklə qurulurdu: **tiri-ma-na** “demək”, “söyləmək”, **kuši-ma-na** “tikmək”.

5. *cəm forması* **-h-** infiksi ilə bildirilirdi: **hutta-h-ta** “etdilər”.

6. E.ə. V əsrdə III şəxsin təkində keçmiş zamanı ifadə etmək üçün feilin sonuna **-ta₂** formantı əlavə olunurdu; məsələn, **peiš-ta₂** “o yaratdı”, **huttaş-ta₂** “o etdi”.

Feillərin zaman kateqoriyası indiki və keçmiş zamanların qarşılığı ilə ifadə olunurdu. Feillərin 3 təsriflənmə (yəni şəxsə görə feilin şəkilçi qəbul etməsi) formaları müəyyənləşdirilib:

a) təsirli feillərin keçmiş zamanı, b) təsirsiz feillərin keçmiş zamanı, c) indiki zamanda.

Feilin aşağıdakı formaları qeydə alınıb:

a) məsdər – **-n[a]** formantı ilə yaranırdı,

b) aktiv-tranzitiv – feilin kökü ilə üst-üstə düşürdü,

c) keçmiş zaman formasını bildirmək üçün feilə **-šima** sonluğu əlavə olunur: **siian sunkip uripupi imme kuših-šima** “məbəd+[hansını ki]+şahlar+əvvəlkilər+inkar+tikmək+keçmiş zaman formantı” > “əvvəlki şahların tikmədikləri məbəd”.

ç) keçmiş zamanın passiv-tranzitiv forması feili sifət formantı (**-k**) ilə yaranırdı.

Bağlayıcılardan **ak** “və”/ “və ya”, **kudda** “və”, **anka** “əgər”, **sap** “ondan sonra”, **idaka** “ilə”/”birgə” və s. qeydə alınıb.

Nidalardan yalnız biri (**e**) məlumdur və o, tanrılara müraciətlə əlaqədar işlənirdi: **e^dinšušinak** “Ey tanrı İnşuşinak”.

Sintaksis. Cümlənin təsdiq forması ism **-ut** formantının əlavə olunması ilə yaranırdı: **nuku sunki-p-ut** “biz”+”şah”+cəm formantı+təsdiq şəkilçisi > “biz həqiqətən hökmdarlarıq”. Cümlənin indiki zaman forması (III şəxsin təkində) feilin məsdər formasına **-ri** formantı əlavə olunmaqla yaranır: **nan** “danışmaq” (məsdər forması) – **nan-ri** “deyir”. Məsələn: **dariamuš sunki nan-ri** “Şah Dara deyir”.

Cümlə “mübtəda – tamamlıq – xəbər” strukturu üzrə qurulurdu. Aşağıda cümlə quruluşunu göstərən misallar verilir:

1. **sunkip urpuppa akkara upat aktippa inri huttanra u huhtah** “şahlar, əvvəllər hansılar ki, şirli kərpic düzəltməmişlər, mən düzəltdim”.

2. **hi dayama akkabena u sunki appini kit** “bu ölkəni, hansıları ki, mən şah onların idim/oldum”.

3. **appi 9 sunkip appa u mauriya** “onları, 9 şahı, onları mən tutdum”.

4. **kammadda akka makuš ir halpiia** “Qaumata, hansı ki, maqdır, onu/orada öldürdüm”.

5. **appa anka uikkimar ap tirikka hube huttaş** “onlara əgər mənim tərəfimdən nələr deyilirdisə, onu edirdilər”.

6. **meni taššup appa unina aški inni huttaş** “sonra köməkçilər/qoşun, hansılar ki, mənimdir, bir hissəsi [heç nə] etmədilər”.

7. **uramazda un nušgišni** “Ahuramazda məni qorudu”.

8. **martiia hupirri ir marriša ir halpiš** “Martiya[nı], onu tutun, onu öldürün”.

9. **hi appi tuppi hi ma tallik** “nə onlara mətndə bu yazıldı”.

10. **sunkime hube appa kammadda dušti sunkime aminnu karadaları par nukame taş** “hakimiyyəti, onu, hansını ki, Qaumata özününkiləşdirmişdi, həmin o hakimiyyət əzəldən nəslimizin idi/olmuşdu”.

11. **innakki habadana dariiamauş uddašta** “məhz bu sarayı Darayavauş ucaltdı?”

12. **u erentim tipuh ak siian inşuşinakme ha kuşih** “mən yazılı kərpici və məbədi İnşuşinaka onunla [birlikdə] tikdim”.

13. **mita taşşup appa betip halpiş** “gedib köməkçiləri/qoşunu, hansılar ki, düşmənlərdir, öldür”.

14. **nahhunte ir şarara ani uzzun** “günəş orada, altında gəzməsinlər”.

15. **uriş anu titkime elmanti** “inan, yalan bilmə”.

16. **sap taşşup hupibe mişdaşba ikki parip** “o vaxt ki köməkçilər/qoşun, onlar Mişdaşba[nın] yanına çatdılar”.

IV.3. Qısa lüğət.

1.**atta** – “ata”, 2.**amma** – “ana”, 3.**ahar** – “ora”, “orada”, 4.**am//amda** – “indi”, 5. **hamer** – “indi”, 6.**appuka//hapuka** – “əvvəl”, 7.**huh** – “belə”, 8.**akka** – “kim”, 9.**akkar** – “kimsə”, 10.**akkap** – “kimsələr”, 11.**hat//hatti** – “qəzəb”, 12.**hal//halme** – “ölkə”, “region”, 13.**hal-marriş** – “şəhər”, 14.**halat** – “gil”, 15.**hul** – “hücum”, 16.**halpi** – “öldürmək”, 17.**hal-ta//haltete** – “məhsul”, 18.**araş** – “ambar”, 19.**ikel** – “hücum”, 20.**kelu** – “idarə etmək”, 21.**kellira** – “komandır”, 22.**hun** – “su”, 23.**hurpi** – “meyvə”, 24.**kiti** – “qaramal”. 25.**sip** – “qapı”, 26.**zila** – “buna görə”, “belə”, 27.**pir/pirru** – “birlikdə”, 28.**pur** – “pyedestal”, 29.**pulu** – “dağıtmaq”, 30.**mit** – “isti”, 31.**melk** – “dağıtmaq”, 32.**maşum** – “yer”, 33.**mete** – “rəhbərlik etmək”, 34.**mite** – “irəli getmək”, 35.**kuti** – “yardım etmək”, 36.**kutira** – “köməkçi”, 37.**huhun** – “istehkam divarı”, 38.**kuta** – “ox”, 39.**linra** – “tullamaq”, 40.**tullin//tanra** – “zadə”, “dağıdılmış hissə”, 41.**lumunra** – “yandırmaq”, 42.**ak** – “və”, 43.**şunni** – “yaxınlaşmaq”, 44.**tumpanra** – “müharibə etmək”, 45.**ir-şarara** – “onun altında”, 46.**ri-ukku-rir//ukku** – “onun üstündə”, 47.**rişa//irşa** – “böyük”, 48.**upat** – “kərpic”, 49.**ulhi** – “ev”, “imarət”, 50.**na** – “danışmaq”, 51.**tahha** – “qorumaq”, “rəhbərlik/kömək etmək”, 52.**haşa** – “hesablamaq”, 53.**halnut haşira** – “revizor”, 54.**hani** – “sevgi”, “istək”, 55.**hapi** – “təzyiq göstərmək”, 56.**hit** – “keçi”, “heyvan sürüsü”, 57.**hite** – “narahat olmaq”, 58.**hulu(h)** – birləşdirmək”, 59.**hutta//huhta** – “etmək”, 60.**hiş** – “ad”, “isim”, 61.**kat** – “taxt”, 62.**kap** – “gizlətmək”, “xəzinə”, 63.**kariri//kurriri** – “çəpiş”, “körpə”, 64.**kiri** – “tale”, “xoşbəxtlik”, 65.**ankirir** – “tərəfdaş”, 66.**sitme** – “tale”, “xoşbəxtlik”, 67.**kiten//kittin** – “qanun”, “ədalət”, 68.**sa** – “hərəkət etmək”, “getmək”, 69.**sana** – “ilahə”/“xanım”, 70.**sarra** – “dağıtmaq”, 71.**si** – “xeyir-dua vermək”, 72.**suku** – “yazını pozmaq”, 73.**sinki** – “suda boğulmaq”, 74.**zi** – “baxmaq”, “görmək”, 75.**silin** – “bolluq”, 76.**sukka** – “gətirmək”, 77.**zikka**

– “oturmaq”, 78. **şak** – “oğul”, “ekvivalent”, 79. **zulu** – “qışqırmaq”, 80. **sara** – “yığmaq”, 81. **şalu** – “zadəgan”, 82. **şara** – “aşağı”, 83. **şarama** – “növbəti”, “sonra”, 84. **şali** – “budaq”, 85. **şinni** – “gəlmək”, “yaxınlaşmaq”, 86. **şura** – “bağışlamaq”, 87. **tukki** – “kəsmək”, 88. **tengi** – “göndərmək”, 89. **tepu** – “girov”, 90. **du** – “almaq”, 91. **tuha** – “dağıtmaq”, 92. **nap** – “tanrı”, 93. **na//nan//name//nanme** – “gün”, “sutka”, 94. **nuške** – “qorumaq”, 95. **pikti** – “kömək”, 96. **pera** – “oxumaq”, 97. **putu** – “quzu”, 98. **mutir** – “qadın”, 99. **laki** – “uzanmaq”, 100. **murun** – “torpaq”, 101. **hu/hi** – “bu”, 102. **anka** – “nə vaxt”, 103. **sap** – “nə vaxt”, 103. **irşeikki** – “çox”, 104. **harikki** – “az”, 105. **meluk** – “uzun”. 106. **şadanika** – “geniş, enli”, 107. **şama** – “ip, kəndir”, 108. **işti** – “ət”, 109. **san** – “qan”, 110. **kassu** – “bığ”, “buynuz”, 111. **şe** – “saç”, 112. **ukku** – “yuxarı”, 113. **elte** – “göz”, 114. **sihha** – “diş”, 115. **şim** – “burun”, 116. **buni** – “ürək”, 117. **rielpamin** – “canlı”, 118. **sikaşda** – “su içmək”, 119. **hap** – “ocaq”, 120. **terika** – “qidalanmaq”, 121. **zurzur** – “nəfəs almaq”, 122. **salu** – “əyan”.

Dilimizdə işlənməkdə olan Elam sözləri.

İlk dəfə A.D.Mortman 1870-ci ildə nəşr etdirdiyi "Über die Keilinschriften Zweiter Gattung" adlı məqalədə Elam dilində türk sözlərinin olduğunu bildirmişdi. Elamşünaslığın yaradıcılarından olan F. Vaysbax vaxtı ilə bu dili türk dillərinin praformasını kimi təqdim etmişdir. 1938-ci ildə Hamit Zübeyir Koşay "Elam-Türk Dilakrabılığı" adlı məqalə nəşr etdirmişdir. Hazırda bu nəzəriyyə tarixşünaslığın arxivinə verilsə də, müəyyən parametrlərdə Elam və türk dillərinin üst-üstə düşdüyünü inkar etmək olmaz.

Aşağıda 30-a yaxın sözün müqayisəsi verilir

1. **bat** “ayaq” > *bud*, 2. **hal** “torpaq”, “yer” > *el*, 3. **hurtu-r** “döyüşçü”, “qoşun” > *ordu*, 4. **husa** “qamış” > *həsir*, 5. **ihşi** > *işiq*, 6. **irti** (dialekt formaları **riti/rutu**) “xanım”, “qadın” > *ilti* (qardaşların həyat yoldaşları), 7. **kassu** “buynuz”, “qoyun” > *keçi, quzu*, 8. **kik** “səmə”, “tanrıların məkanı” > *göy*, 9. **killi** “yundan toxunulmuş əşya” (terminin məna kateqoriyası **SIG** “yun” şüneroqramı ilə yazılırdı) > *kilim*, 10. **kiman** “ox” > *kaman*, 11. **Kirpisir** teonimi > “zirehli geyimli” > *kirpi*, 12. **kur/kurpi** “əl” > *qol*, 13. **kutu** “ev heyvanı”, “sürü” > *xotuğ*, 14. **murun** “torpaq” > *ça-mur* sözündə, 15. **patin** “vilayət” > *bətn, vətən*, 16. **piti** “saxsı qab növü” > *piti* (yemək növü). Milli mətbəximizin Şəki bölgəsi üçün səciyyəvi olan nümunəsi – *piti*, ənənəvi olaraq, saxsı qabda bişirilir, 17. **pur** > *barmaq*, 18. **sarum** > *sərv ağacı*, 19. **şalur** “alicənab” > “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qazan xanın ləqəbi “*salur*”, 20. **şaparrak-me/şaparrak-umme** “döyüş” > azərb. *şapalaq*, 21. **şutur||şutar** “qanun” > azərb. *sədr*, 22. **silh** “güc/qüvvət” > azərb. *silah*, 23. **siri** “qulaq” > *sırğa*, 24. **şak** “varis oğul” > azərb. *çağa, uşaq*, 25. **tüt** > azərb. *dil*, 26. **urtak** > azərb. *ortaq*, 27. **GIŞ. z/şali** (“ağac” determinativi ilə bildirilən əşya) > *şələ, çalı*, 28. **sana** “xanım” > *Sənəm* qadın ismi, 29. **zul** > *su* və *şələlə* sözündə

IV.4. Yeni Elam dövrünün mixi yazı işarələri

1	a		10	at		19	gi		28	ia	
2	ah, ih, uh		11	fa		20	GUL, NU- MUAN		29	meš	
3	ak		12	ke, kat		21	ka		30	ik	
4	am		13	da		22	hal		31	in	
5	an		14	du		23	har, mur		32	ip	
6	ap		15	e		24	hi		33	ir	
7	as, ax		16	el		25	hu		34	is, is, ix, GIS	
8	Aš		17	en, EN		26	i		35	iš	
9	as		18	gi, ib		27	I dat		36	ITU	

37	ka		46	kup		55	MA		64	muš	
38	kam KAM	 	47	kur	 	56	man	 	65	na	
39	kán	 	48	kut tár, zil		57	MAŠ	 	66	náp	
40	kar	 	49	la	 	58	maš	 	67	ni	
41	nasan		50	lak		59	mas	 	68	nu	
42	raš		51	li	 	60	me, ME		69	pa	
43	ki, KI	 	52	lip, šA	 	61	mi	 	70	pan	
44	kin?		53	lu, dip	 	62	min, SAL	 	71	pár	
45	ku	 	54	ma		63	mu, MU	 	72	pi	

7: nár		82 sa		91 še		100 tin	
7c nu, bu		83 sak, SAG		92 ši		101 tu	
7: ra		84 si, du?		93 šu		102 tyn	
7c rak		85 sin		94 tak		103 tur, TUR	
7: rap		86 zu		95 tam		104 u	
7c raš, tuk		87 sum		96 tās		105 ū	
7: ri, tal		88 ši		97 tē		106 ukr	
8c ru		89 šir		98 ti		107 ul	
8: RUH		90 ša'		99 tim, TIM?		108 um	
				109 un		111 za, za	
				110 ut, UD		112 zik	
						113 ANŠU	

IV. 5. Elamdilli mətnlərdən seçmələr

1a. Elam-Akkad müqaviləsi (Üz tərəf)

I. ha-ap-[ti] ^dbi-ni-k[ir ak] ki-ki-ip ^dhu-ba-an ^dA.MAL. (=Amba) ^dzi-it ^dna-hi-ti ^dNIN.NINNI.ERIN. ^dsi-mu-ut [^ds]i-ir-na-[b]i₂-ir [^dh]u-sa [^du]g-ga-b-na [^di]m-it-ki [...] [^dt]ul-la-at [^dh]u-ur-bi [^dh]u-ut-ra-an [^dni]n-urta [^s]i-a-šum ^dma-zi-a[t] ^dnin-kar-ak ^dna-ru_x-de₃ ^dgu-[gu]-mu-uk-ti-ir ^dhu-um-qa-at ^dru-hu-iš-na ^dru-hu-sa-[ak] [^d...]

II. [^d...] [^d...] ^dni-ar-z[i]-na ^dla-am₃-ba-ni ^dkir-pi-si-ir ^dhu-ur-ba-hi-ir ^daš₂-ha-ra ^dni-tu-ti-ir hi-ti-u₂-uk ^dsi-im-it-sa-ra-r[a]-ar [^d...] [^dsu-si]-ib-ba [ni-ka tah]-hi-aš₂ na-bi₂-ip gi-ri-ip zu-ki-ip ^dna-hi-ti ha-ti-ir zu-kir ^dNIN.NINNI.ERIN. hu-u[r-tu-ur] zu-ki[r] ^dsi-a-[šum] [^d]na-a[p-ir] [^dn]a-ru_x-de₃ gi-[da]-ar zu-kir [...]

III. [...] ^dsi-i[m-it] a-ka₃-[de₃^{ki}] in-g[i tu-un] uš-hi-u₃-ri si-um-[it] pi-il-[bi-ti] [ni-gi-si-ba-an] bi-ti-ir na-ra-am-^dEN.ZU.-ni-ra] [bi-ti]i-ir u₃-ri duk/lut-

ti-ir na-ra-am-^dEN.ZU.-ni-r[a] lut-ti-ir u₃-ri li-e₁₁ duk/lut li-e₁₁ hu-ur-[t]u₂
da-ri-ip na-ra-am-^dEN.ZU.-ib-ba [ni]-gi-si-ba-an b[i]-t[i-i]r [na-ra-am]-
^dEN.ZU.-[ni-r]a

IV. [...] in [pu-ti]-ik-ra [in]-gi tu-un [a]-gi [u]š-hi-u₃-ri pi-il-bi-ti [d]e₃-pi-
ir [a-ka₃-de₃]KI. ha-a[p-hu] in-ri [...]

V. [...] sa-[de₃-it...] in-[ri] hu-da-[ra] pi-il-ga-ni su-de₃-it sa-de₃-it hu-da-
ra gu₃-li-ir [n]a-ra-am-^dEN.ZU. [ir] me-ri [pu-b]i₂-šu-ra [ir in]-gi [ha-ni-i]n
na-[bi₂-ip]

VI. [...] a-ba-[...] ha-[...] ba-la a-ka₃-de₃^{ki} [ak ba-la]-u₃-[ri] hi-[it-a-a] zi-
hi-[tu-un] hu-tu[KI. ak] hu-ur-[tu^{ki}] bi₂-ti-i[r] in-[ri] [...] me- [...]

I. Ədalətli (?) Binikir [və] səmaların [sakinləri]: Huban, Amba, Zit, Nahiti, İnşuşinak, Simut, Sir[i]napir, Husa, Uqqabna, İmitki, ...Tullat, Hurbi, Hutran, Ninurta, Siaşum, Maziat, Ninkarak, Narude, Ququmuktur, Humkat, Ruhuşna, Ruhuşak, ...

II. ... Niarzina, Lambani, Kirpisir, Hurbahir, Aşhara, Nitutir, Tivuk, Simit-sararar, ...Qoy Suzun tanrıları bizi qorusun. Hökmdarlar bu tanrılara and içirlər. Hökmdar qəlbən tanrı Nahitiyə sadıqdır. Hökmdar qəlbən tanrı İnşuşinaka sadıqdır. Hökmdar qəlbən tanrı Siaşuma, tanrı Narundeyə sadıqdır...

III. ...Akkada itaətsizliyi qəbul etmərəm. Qoy mənim komandanım bu müqaviləni itaət etməyənlərdən qorusun. Naram-Suenin dostu mənim dostumdur, Naram-Suenin düşməni mənim düşmənimdir. Onun (=Naram-Suenin – A.Ə.) qurbanları (?) qəbul olundu. Onun qurbanları mənimə qoy təbəələrim Naram-Suenin müttəfiqlərini qorusunlar. Naram-Suenin dostu

IV. [mənim dostumdur, Naram-Suenin düşməni mənim düşmənimdir. Onun (=Naram-Suenin – A.Ə.) qurbanları (?) qəbul olundu. Onun qurbanları mənimə qoy təbəələrim Naram-Suenin müttəfiqlərini qorusunlar]...Qaçqınları qəbul etməyəcəyəm. Mənim komandanım Akkad vəzirinin müqaviləsini pozmayacaq. Hökmdarlar tanrılara

V. and içirlər. ... Mənim komandanım, nə gecə, nə də göndüz, sənə zərər yetirməyəcək...[Dar gündə] Naram-Sueni köməyə çağırın, lakin sonradan qürərlənənləri sevməyəcəyimə and içirəm. Tanrıları

VI. ... Akkadın qoşunu və mənim qoşunum. Hit[aa öldür]ülüb, Hut[un və] Huur[tu şəhərləri] düşmə[nə qal]madı”.

1b. Elam-Akkad müqaviləsi
(Arxa tərəf)

- I.** [... ba-l]a a-[ka₃]-de₃^{ki} ha-da[m-ti] in-g[i] tu-[un] a-g[i....] g[i]-g[u₂] s[i]-in-g[u₂] ir [...] hu [...] in-[gi] gu₂-l[i-ir] na-ra-am-^dEN.ZU. ir [...] pu-[bi₂-šu-ra] ir [in-gi] ha-[ni-in] na-[bi₂-ip] [...]
- II.** [...] -ir li-e₁₁ hu-ur-tu₂ [...] -ba-a[n] [zi-l]a-ni-[e] [hu-ut]-ti-li [...] -ba [...] ha-al m[a-s]i-li ma-an a-ni a-ha hu-r[a]-in g[i]-li zi-la-ni-e-ep a-[t]i-i-in si-ha-a[r] zi-la-[ni-e] hu-[...]
- III.** [...] ha-ti-ir zu-kir ^dNIN.NINNI.ERIN. hu-ur-tu-ur zu-ki[r] ^dsi-a-šum ^dna-ar-[ir] ^d[...] gi-[...] hu[...] na[...] hu-ur-[tu-ur] da-r[i₂-ir] na-ra-am-[^dEN.ZU.] -ni-[ra] li-e₁₁ a-ha-ar si-ba duk/lut lu-gi-li ki-ti ki-lu a-ni a-ha-ar ha-in zi-la-ni-e a-si₁₁-in a-ha-ar ha-aš₂-ak-li si₁₁-duk/lut-[li] ba-[...]
- IV.** [...] bi₂-[ir-ra-a]k-li hu-ut nu-uk-li hu-ra-ak-li ba-la-ni-bi ma-an su-ri-ni-in in-ni-ip li-ih a-ni [zi]-hi-in r[u_x-t]i-ni-ri gud-si-li [^dsi-m]u-ut a-ka-da ba-hi-si-li bi-ti-ir na-ra-am ^dEN.ZU. -ni-ra li-ti-bi₂ gu₂-lu lik-li ha-ni-

ni-e pi-il-ga-li ru_x-tu-ni-ri ru-hu-ur zi-ga-lu-gu-ra gu₂-si-iš-li ki-ri-ir-ri [...]

V. [...] gu-gu a-ha ku-ru-uk-li na-bi₂-ip gi-ri-ip zu-ki-ip gu₂-la sa-an sa-mi-in [ha]-al-hi bi₂-i[r]-ga-an zi-la-ni-e-pe ha-aš₂-ak-li ha-ar a-ni a-ha-at ti-ga-in hu-ur-ti-pe ni-ka pi-ti-in a-ha-an ha-aš₂-ak-li pi-il-mi-in hu-ni-bi₂-in si₁₁-ma a-ha-an ha-aš₂-ak-li na-bi₂-ip gi-ri-ip zu-ki-ip [^d] na-hi-ti [ha]-ti-e zu-kir [...]

VI. [...]a-ga-ra pi-il na-ra-am-^dEN.ZU. bi₂-ir-ti-ir ^dNIN.NINNI.ERIN. mu-ut-hu-ha na-bi₂-ip [...]a-ak-na [...]li [zi-l]a-ni-e [ku-tu]-uš-li [ru]-hu-[sa]-ak [hu-ut]-ti-ik-li [ru-tu]-ni-ri [gud-si]-li ni-bi [pi-il]-ga-li

I. [Verdiyim] sözə sadıq qaldığım üçün Akkada düşmən olana dözə bilmə-rəm. Dar gündə] Naram-Sueni köməyə çağırın, lakin sonradan qürrələnen-ləri sevməyəcəyimə and içirəm....

II. ... Onun qurbanları naminə qoy təbəələrim Naram-Suenin müttəfiqlərini qorusunlar. Sənin heykəlini düzəldəcəyəm, qoy o, Suzun və Akkadın tan-rılarına ithaf olunsun. Ədavəti aradan qaldıracağam ki, burada hökmranlıq etməsin. Əmrə uyğun olaraq sənin heykəlini ... Sənin heykəlini düzəl-dəcəyəm...

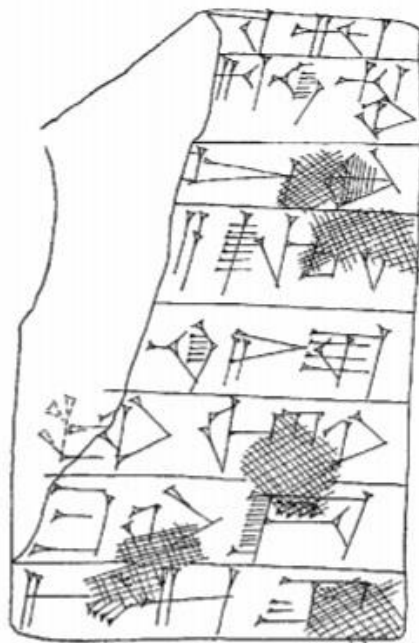
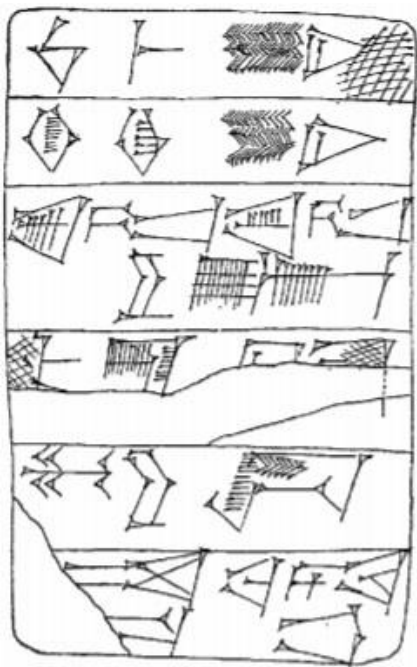
III. ...Naram-Suenin elçisi burada şərəflə qarşılanacaq. Ümid edirəm ki, o, burada kədərsiz yaşayacaq. Sənin heykəlin burada hörmət və ehtiramla qorunacaq.

IV. Düşmən ölkə zəbt olunacaq, sərvəti talanacaq və aparılacaq. Sənə əda-vəti olanı [qüdrətinlə] əzəcəksən. Bunun üçün qoşunumu səfərbər edirəm, qoy onlar sənin tərəfindən geri qaytarılmasınlar. Qoy sənin zövcən məhsul-dar olsun, qoy tanrı Simut kəlamı ilə ona əmin-amanlıq təmin etsin, Naram-Suenin düşmənlərinə isə [ölüm gətirsin]. Sənə [ölkəmdə] sevgi yaradaca-ğam. Qoy zövcən sənə oğul-varis bəxş etsin. İlahənin əri kimi...

V.... Qoy burada [aramızda] həmrəylik bərqərar olsun. Hökmdarlar tanrılara and içirlər. Qoy yardım üçün yalvarışlar olmasın. Qoy aramızda ixtilaf ol-masın. Sənin heykəlinə ehtiram olsun və burada sənə qarşı hörmətsizlik olmasın. Qoy təbəələrimiz qələbəmizə ehtiram etsinlər. Qoy burada tanrıla-rın qarşısında bağlanmış müqaviləyə əməl olunsun.

VI....Qoy hamı Naram-Suenin kəlamına (?) əməl etsin, çünki biz bu [müqaviləni] İnşuşinaka həsr etdik. Qoy o (=tanrı İnşuşinak – A.Ə.) sənin heykəlini hifz etsin. Qoy qardaşla bacının övladı dünyaya gəlsin. Qoy sənin zövcən törəyib artıran olsun...”

2. İthaf mətni (e.ə.III minilliyin sonu)

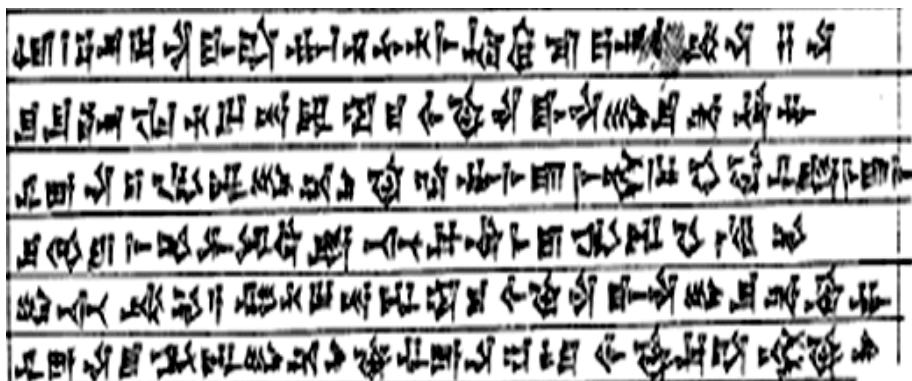

- Üz tərəf: 1. si₁₁-me-in
2. ki-ki-in
3. zu-ur₂-zu-ur₂-ru-un
4. ha-la-a[t]
5. mu-ru-it
6. [...]-ad-ba-ad-[d]u-ut

- Arxa tərəf: 1. [...-t]a₂-ri
2. [...-ri] na-hu-te
3. [...]-al-ah
4. [...]-a aš₂-š[i-...]
5. [...] na-ni-iš
6. [h]a-te-u₃-te
7. ku-te-it
8. gi-ri-i[t]

“..., göyün...kərpici torpaqdan...günəş...qoruyan xidmətçi”.

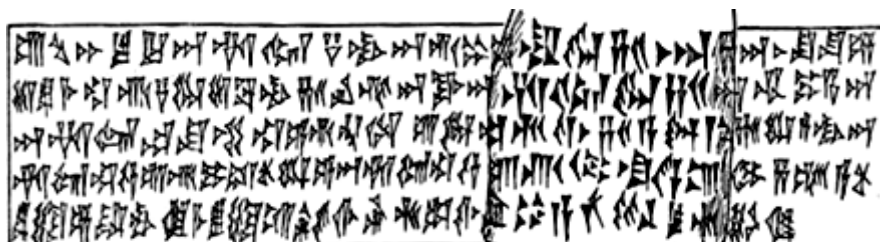
3. Untaş-Napirişanın (e.ə. 1275-1240) məbəd tikintisi haqqında kitabəsi

1. ú^mun-taş-^dGAL ša-ak^mhu-ban-nu-me-na-ki su-u[n-ki-]ik an-za-an
2. šu-šu-un-ka hu-ur-tu₃ ra-al ku-ši-ih^dGAL. ^din-šu-ši-na-ak
3. si-ia-an-ku-uk-ra in-du-ni-ih ta-ak-me u-me tu₄-ur hi-ih si-it-me ú-me
4. šu-ul-lu-me-ga pi-? ? ti-ma-na me-lu-uk-ra ? ?-ga
5. in-ti-ik-ga-a ... ku-ši-ih^dGAL. ^din-šu-ši-na-ak
6. si-ia-an-ku-uk-ra in-du-ni-ih si-ia-an ap-pa ku-ši-ih ma-ša tu₄-ih-ni

1. “Mən – Untaş-Napirişa Hubannumenanın oğlu, Anşan [və] 2. Suzun çarı, təbəələrə birgə (?) tikdim. İlahə Napirişa, tanrı İnşuşinak[ın heykəllərini] 3. Siyankukda yerləşdirdim (?) Ömrümü bununla...4. xoşbəxtlik qazandım...5. ...tikdim. İlahə Napirişa, tanrı İnşuşinak[ın heykəllərini] 6. Siyankukda yerləşdirdim? Məbəd, hansını ki, tikdim...”.

4. Halluduş-İnşuşinakın (e.ə. 1205-1185) inşaat mətni

1. ú GAM hal-lu-taş-^dNINNI. LAM. ša-ak^dhu-ban-tah-ra-ah-ha [sunkik] AŞ. An-za-an AŞ. šu-šu-un
2. li-ku-me-na ri-ša₂-ah li-ba-ak ha-ni-ik^dGAL. ^dNINNI. LAM. ah-ha-an si-ia-an

3. ^dNINNI. LAM. -na šu-mu-na e-ri-en-tim ú-ah-na ti-pi-ha a-ah šil-ha-ah a-ak ^d.

4. NINNI. LAM. na-pir₂-ú-ri mi-it-ú-mi i-du-mi-ah za-am a-nu

5. ku-tu-un da-ak-ki-me ku-tu-iš ir-hi-šir ti-um-pi-ir tak a-nu in-ku ti-in-ki

“1. Mən – Hutelutaş-İnşuşinak, Humpantahrahın oğlu, Anşanın [və] Suzun [çarı], 2. böyük hökmdar, ilahə Napirişanın [və] tanrı İnşuşinakın sevimli bəndəsi, burada 3. tanrı İnşuşinakın məbədinin özülünə (?) kərpici mən burada yazdım, burada...və 4. tanrı İnşuşinak – mənim tanrım, mənə xoşbəxtlik (?) verdi, arzuma zidd (?) olmadı. 5. ...həyatıma...yox...gətirdi.”

5. Kutir-Nanhuntenin (e.ə. 1155-1150) tikinti mətni

1. [u₃] ^mku-tir-^dnah-hu-un-te ša-a[k ^mšu-ut-ru-uk-^dnah-hu-un-te-ki-ik]

2. [l]i-ba-ak ha-ni-ik ^din-šu-ši-na-ak-ki...

3. [...u₂-pa]-at-ma ku-ši-ik a-ak mi-ši-ir-ma-na...

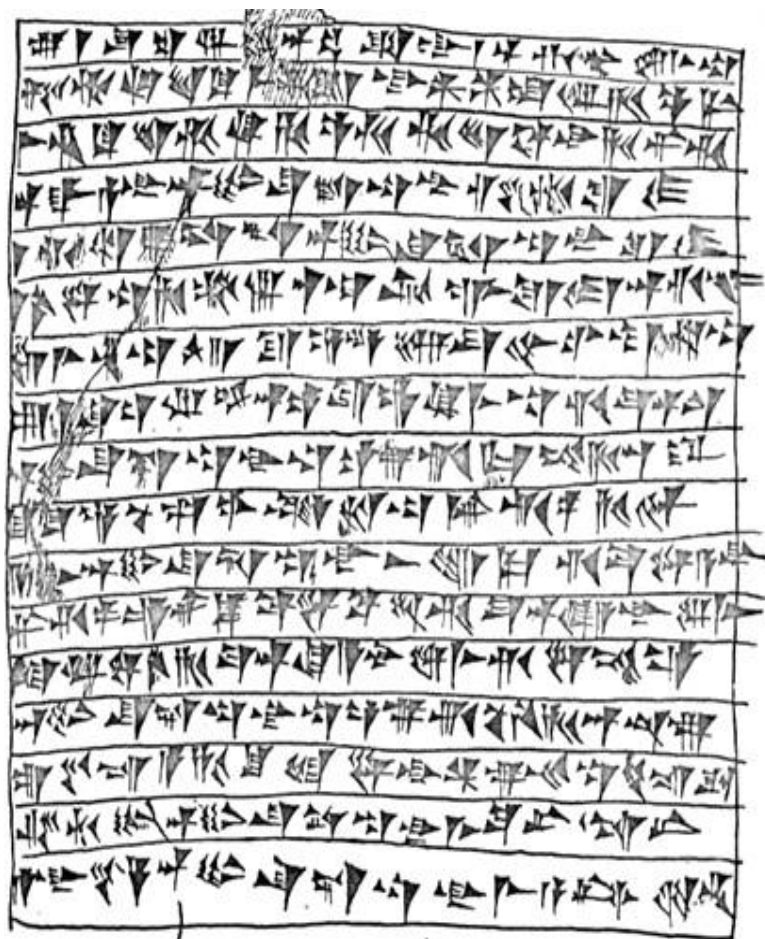
4. a-ak ^din-šu-ši-na-ak na-pir-u₂-ri...

5. [^din-šu-ši-n]a-ak na-pir-u₂-ri hu-ut-ta-ak ha-li-[ik-u₂-me...]

6. [a]-ak a-ha-an hi-ih...

“1. [Mən] – Kutir-Nahhunte, [Şutruk-Nahhuntenin oğlu], 2. tanrı İnşuşinakın sevimli bəndəsi... 3. kərpicdən tikdim...dağılan [məbədi] 4. ...və tanrı İnşuşinak, mənim tanrım... 5. ...tanrı İnşuşinak, mənim tanrım...6. ...və burada bu...”

6. II Šutruk-Nanhuntenin (e.ə. 715-699) mətni

1. ú ^mšu-ut-ru-u[k]-^dUD ša-ak ^{m,d}hu-ban-im-me-na
2. gi-ik-ki li-ku-me [ri]-ša-ak-ka₄ ka₄-at-ru ha-tam₃-tuk
3. me-en-ku li-ik-ki ha-tam₃-ti-ik li-ba-ak ha-ni-ik
4. ^dGAL a-ak ^din-šu-uš-na-ak -gi-ik su-gir₃
5. hu-te-l[u]-du-uš-^din-šu-uš-na-ak su-gir₃
6. ^mšil-hi-na-ha-am-ru-^dla-ga-mar su-gir₃ ^dhu-ban-
- 7.-im-me-na PAP 3 su-un-kip šir₇-ma pu pi-it-te-na
8. ú ^mšu-ut-ru-uk-^dUD su-un-ki-me hu-ma-an-ka₄
9. ^din-šu-uš-na-ak na-pir₂-ú-ri ur-tah-ha-an-ra
10. ku-ku-un-nu-um pi-it-te-na sa-ri pa-ha-hi
11. a-ak ^din-šu-uš-na-ak AŠ kar-[in]-taš hu-ma-hi a-ak
12. zal-hu-pa-e ir-ku-ba-hi ba-li-ik-ma-an-ki a-ak im-me

13. tu-ru-hi šil-ha-ma-an- ki a-ak im-me hu-hi-tah-e
14. ^din-šu-uš-na-ak na-pir₂-ú -ri nu šil-ha-an-du- ú
15. ú hi-iš a-ha ku-tu-hi ak-ka₄ ú-mu-na hi-iš-da(?)
16. zi-ti-in ^din-šu-uš-na-ak-me ma-ni-iš-ni
17. a-ak hi-ša₂ ^din-šu-u[š]-na-ak-me a-ni pi-te-en

“1. Mən – Şutruk-Nanhunte, Hubanimmenanın oğlu 2. hakimiyyəti genişləndirən (?), Elamın böyük hamisi, 3. Elam taxtının sahibi,... 4. ilahı Napirişanın və tanrı İnşuşinakın sevimli bəndəsi. Çar 5. Huteluduş-İnşuşinak, çar 6. Şilhina-hamru-Laqamar, çar Huban- 7. immena, bütövlükdə 3 çar sələflərim məndən ötrü birləşdilər (?) 8. və Şutruk-Nanhunte çarlığını qurdu. 9. Tanrı İnşuşinak – mənim tanrım, ...10. qanunla...11. və tanrı İnşuşinak Kar-İntaş şəhərini... və 12. ...və...13. ...və ...etdim. 14. Tanrı İnşuşinakın – mənim tanrımın gücü (?) olmadan 15. mən [öz] adımı orada qoydum...16....tanrı İnşuşinak...17.və tanrı İnşuşinakın adına ibadət etməsin(?)”

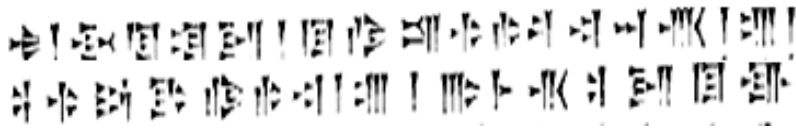
7. Şilhak-İnşuşinakın mətni (e.ə. 1150-1120)

1. ú ^mšil-ha-ak-^din-šu-ši-na-ak ša-ak
2. ^mšu-ut-ru-uk-^dnah-hu-un-te-gi-ik-ki
3. li-ba-ak ha-ni-ik ^din-šu-ši-na-ak-ki su-un-ki-ik
4. ^{aš}an-za-an ^{aš}šu-šu-un-ka li-ku-me ri-ša-ak-ki ka₄-at-ru
5. ha-ta-am-ti-ik hal-m[e-ni-i]k ha-ta-am-ti-ik
6. ša-am-ši sa-hi-ia hu-u[h-t]ah... ^{aš}šu-šu-un...

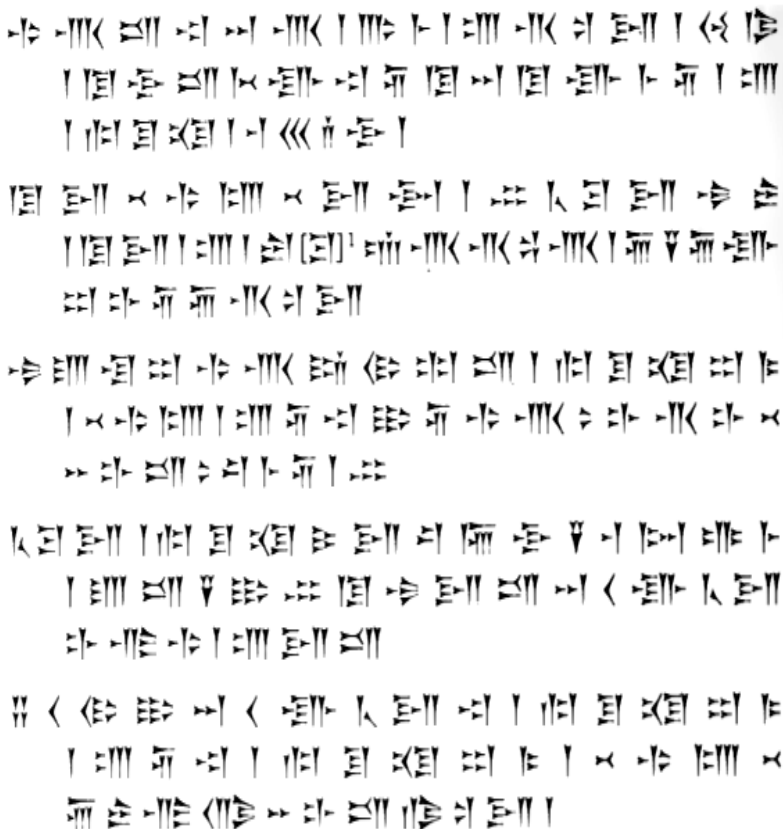
“Mən – Şilhak-İnşuşinak, Şutruk-Nahuntenin oğlu, tanrı İnşuşinakın sevimli qulu, Anşan [və] Suzun hökmdarı, hakimiyyətimi genişləndirdim. Elamın sahibi, Elamın ağası...etdim. Suz şəhəri...”

8. Bisütun kitabəsindən fraqment (e.ə. 510)

1. hi ^mkam-ma-ad-da ^mma-ku-iš ti-tuk-ka na-an-ri ^mu₂ ^m
2. pir-ti-ia TUR. ku-raš-na ^mu₂ ^msunki (LUGAL)-me hu-ud-da-ma-ra
“O, Gaumata, maq, yalan söylədi: “Mən – Bardiya, Kuraşın oğluyam, şəhliq mənimdir”.

9. Bisütun kitabəsindən fraqment (e.ə. 510)

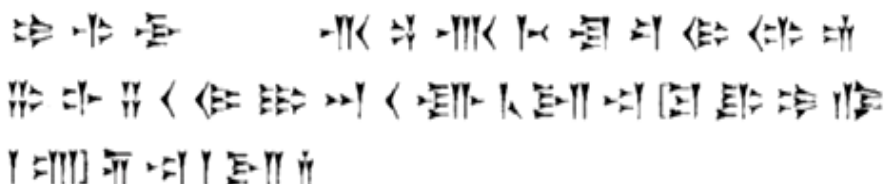

1. ti-ri-iš na-an-ri ^mSUNKI-me u₂ hu-ut-ta₂ ^mNUMUN^{meš}
2. ^mma-ak-iš-tar-ra-na ni-ma-an ma-ra me-ni ^mu₂
3. ^mtaš-šu-ip ^mpar₂-sip a-ak ^m

4. ma-da-pe₃ ti-ip-pe₃ ta₂-ah ^mtak-mas-pa₂-da hi-še
5. ^mma-da ^mu₂ ^mli-[pa₂]-ru-ri hu-pir₂-ri ^mir-ša-ir-ra
6. ap-pi-ni ir hu-ut-ta₂
7. hi zi₂-la ap ti-ri-ia mi-te-iš ^mtaš-šu-ip ^map-pa
8. pe₃-ti-ip ^mu₂-ni-na in-ni ti-ri-man-pi hu-pi-pe₃
9. hal-pi-iš ma-an-ka₄ me-ni ^mtak-
10. -mas-pa₂-da ^mtaš -šu-ip i-ta-ka₄ sa-ak ša₂-par₂-rak-um-me
11. ^mzi-iš-ša₂-in-tak-ma hi ta₂-iš ^du-ra-maz-da
12. pi-ik-ti ^mu₂-ni-na
13. za-u-mi-in ^du-ra-maz-da-na ^mtaš -šu-ip ap-pa
14. ^mu₂-ni-na ^mtaš -šu-ip ap-pa pe₂-ti-ip-pe₂
15. ir-še-ik-ki ha-pi-iš ku-ut-ta₂ u₂

“1....yalan söylədi: “Şahlığa mən göndərilmişəm, 2. Makiştarranın nəslində-nəm”. Bundan sonra mən 3. parslılar[dan] və madalılar[dan olan] qoşunumu 4. topladım? Takmaspada adlı 5. mada[lını], mən, qulumu... 6. onlara [qarşı] ora göndərdim 7...onlara dedim: “gedin, qoşun, hansı ki, 8. düşməndir, [özlərini] mənim saymırlar, onları 9. öldürün. Ondan sonra Tak- 10.-maspada qoşunu ilə döyüşdü 11. Zissantakma[ya?], ona qarşı? Ahuramazda 12. kömək etdi mənə 13.Ahuramazdanın istəyi ilə qoşun, hansı ki, 14. mənim qoşunuma düşmən idi, 15. məğlub edildi. Mən...”

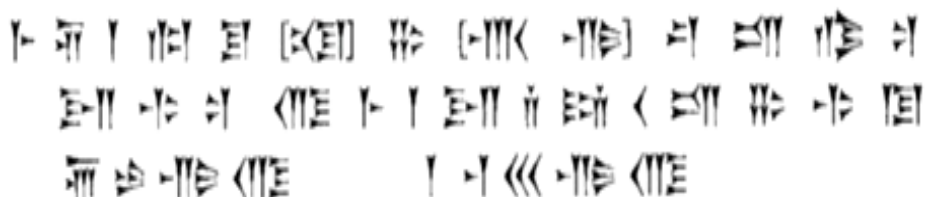
10. Bisütun kitabəsindən fraqment (e.ə. 510).

1. ...uk-ti ak-[ka₄....-i]k hu-pir₂-ri sil-la-ka₄ mi-ul-e
2. ha-pi za-u-mi-in ^du-ra-maš-da-na [ba-tur uk-ku 3. ^mu-ni]-na ^mda-a-[ia-u-iš]

“...və üsyan etdi...Tanrı Ahuramazdanın istəyi ilə...mənim öl[kə...]”

11. Bisütun kitabəsindən fraqment (e.ə. 510)

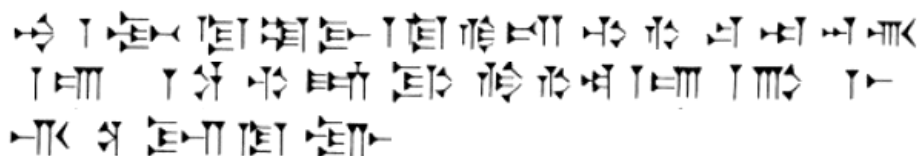
1. me-ni ^mtaš-šu-[ip] ha-[ri-ik]-ka₄-iš ku-ut-[ta₂]

2. ...-da ti-ut-ki-me ^mda-a-ia-u-iš ha-ti-ma

3. ir-še₃-ik-ki [ku-ut-ta₂] bar₂-sip₃-ik-ki

“Sonra qoşun qəzəbli oldu, ...yalan ölkədə xeyli çoxaldı, həm Parsada...”

12. Bisütun kitabəsindən fraqment (e.ə. 510)

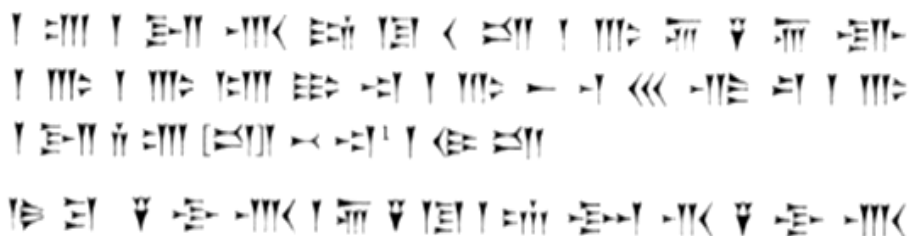
1. hi ^mgam-ma-ad-da ^mma-ku-iš ti-tu-ka na-an-ti

2. ^mu₂ ^mbir₂-ti-ia TUR. ku-raš-na ^mu₂ ^msunki (=eššana)-me

3. hu-ud-da-ma-ra

“O Qaumata, maq, yalan dedi: “mən Bardiya[yam], Kuraşın oğlu[yam], şahlıq mən edəcəyəm”

13. Bisütun kitabəsindən fraqment (e.ə. 510)

1. ^mu₂ ^mda-ri-ia-mu-u-uš ^msunkik (=EŠŠANA) ir-ša-ir-ra

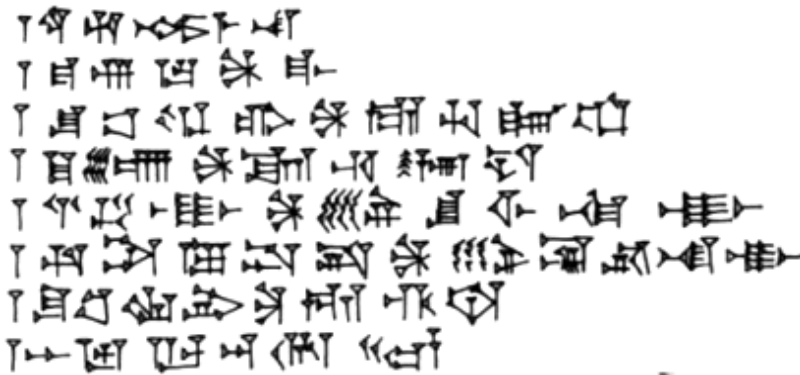
2. ^msunkik ^msunki-ip-in-na ^msunki AŞ. par-sin-ik-ka₄ ^msunki

3. ^mda-a-u₂-[i]š-pe₃-na ^mmi-iš-

4. taš-ba ša-ak-ri ^mir-ša-ma ^mru-hu ša₂-ak-ri

“Mən – Dariyamuş, böyük şah, şahlar şahı, Parsa ölkəsinin şahı, ölkələr şahı, Mištaşba oğlu, İrşama nəvəsi”.

14. Elam şahlarının isimləri (e.ə. XII əsr)

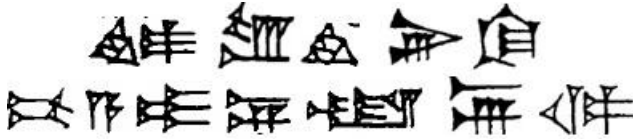

1. ^mhu-ban-nu-me-na
2. ^mun-taş-^dGAL
3. ^mšu-ut-ru-uk-^dna-hu-un-ti
4. ^mku-tir-^dna-hu-un-te
5. šil-ha-ak-^din-šu-ši-na-ak
6. hu-te-lu-du-uş-^din-šu-ši-na-ak
7. ^mšu-ut-ru-uk-^dna-hu-te
8. hal-lu-taş-^dNINNI-LAM (=Inšušinak)

Ədəbiyyat:

1. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. М., 1967, с.85-112.
2. Хачикян М.Л. Эламский язык / Древние реликтовые языки Передней Азии. с. 95-118.
3. Əlimirzəyev A. Erkən Elam cəmiyyəti: siyasi-iqtisadi münasibətlər və yazı tarixi (e.ə. IV-III minilliklər). Bakı, 2011.
4. Reiner E. The Elamite language // Handbuch der Orientalistik, Band II, Leiden, 1969, pp. 54-118.
5. König F. Die Elamische Königsinschriften. Graz, 1965.
6. Grillo-Susinni F. Éléments de grammaire élamite, Paris, 1988.
7. Hinz W., Koch H. Elamische Wörterbuch. Band I-II, Verlag von Dietrich Reimer in Berlin, 1987.

V FƏSİL

**hur-ru-he ir-di
bi-a-i-ni-li ir-di**

Hurri və biayni dilləri

V. 1. Dillərin təsnifatında yerləri, qrafika və fonetikanın xüsusiyyətləri. Yazılı mənbələrin məlumatına görə e.ə. III-I minilliklərdə Zaqrosun yuxarı ətəklərindən (İran yaylasının şimal-qərbi) Tavr dağlarına qədər (Şimali Suriya) hurri (və ya subar) dialektlərində danışan tayfalar məskunlaşmışlar. Bu bölgə Şumer mətnlərində **SU.BİR**₄. (hərəkət: “çölün bədən”), Akkad yazılarında Subartu, sakinləri “şubur/şubar” adlanırdı. Sonralar Subartu termini anaxronika kimi Şimali Mesopotamiyaya (və ya Aşşur çarlığına) şamil olunurdu. E.ə. XVIII-XIV əsrlərdə bu coğrafiyada əhalisi əsasən, hurrilərdən. siyasi elitası isə ilkin mərhələdə arilərdən ibarət olan dövlət mövcud olmuşdu. Bu dövlət 3 adla tanınırdı: Mitanni (dövləti yaradanların dilində), Haniqalbat (akkadca), Naharina (qədim Misircə: “Çaylar arası?”). Onun şimal hissəsi Het mətnlərində Hurri adlanırdı. Hurrimənşəli şəxs adları ilk dəfə e.ə. XXII əsrdən qeydə alınıb, hurri dilindəki ilk kitabə də həmin dövrə təsadüf edir. Bu mətn Urkiş (indiki Suriyada Təll-Mozan) və Namar (Diyalanın aşağı axarında) şəhərlərinin çarı Tişatala aiddir. Həmin şəhərlərin bir qədər sonrakı dövrdə çarı olmuş Atalşenin mətni isə Akkad dilində yazılıb. Sonrakı dövrdə hurri şəxs adları Arrapha, Nuzi, Suz, Şuşarra, Babil, Alalah, Katna, Uqarit, Mari və digər şəhərlərin mətnlərində qeydə alındı. Son hurri isimləri (Hu-Teşub, Nik-Teşib, Şervi-Teşub, Anhitte, Liqi-Teşub və s.) e.ə. VIII-VII əsrlərə aiddir və onlar Şubriyada qeydə alınıblar.

Hurridilli mətnlərin əksəriyyəti e.ə. II minillikdə tərtib olunub (Maridən tapılmış ən qədim nümunələr e.ə. XIX-XVIII əsrlərin qovşağında yazılıb). 500 sətərə yaxın ən böyük mətn Mitanni çarı Tuşrattanın Misir fironu III Amenhotepə diplomatik məktubudur (e.ə. XIV əsrin əvvəllərinə aiddir və Əl-Amarna arxivindən tapılıb). Hurridilli mifoloji və dini səpgili mətnlər

Het dövlətinin paytaxtı Hattuşaşdakı (indiki Çorum vilayətində Boğazköy) arxivdən tapılıb. Hurri dilinin öyrənilməsində Şumer-hurri və Akkad-hurri sözlükləri həlledici rol oynadı. Bəzi hurri mətnləri Uqaritdə (indiki Latakiya yaxınlığındakı Ras-Şamra) tətbiq olunan kvazi əlifba strukturlu konsonant mixi yazı sistemi ilə tərtib olunub. Ehtimal ki, bu dağ xalqının etnoniminin kökündə Akkad leksikasındakı **hurru** “mağara” (>yiyəlik halda **hurri**; “mağara adamları?”) sözü durur. Qədim Misir mətnlərində Fələstin və Suriyanın əhalisi **h’r** (=huru), Təvratda isə Ölü dənizindən cənubda məskunlaşanlar **hōrī** adlandırılıblar. Hurridilli mətnlər Azərbaycandan kənarda tapılıb və onlarda birbaşa tariximizlə bağlı faktlar qeydə alınmayıb. Lakin onlarda qeydə alınan yer və şəxs adları etimologiya baxımından maraq doğura bilər. Belə ki, hurri dilinin elementləri Mannada nəzərə çarpır. Digər tərəfdən, hurri dilinin qədim tayfalarımızdan olan qutilərin dilinə yaxınlığı ehtimalı aktuallığını saxlamaqdadır.

Hurriilər e.ə. XIII əsrin birinci yarısında tarixin siyasi səhnəsindən çəkilərək yerlərini etnik cəhətdən onlara qohum olan və əsasən Van gölü hövzəsində yaşayan biayni etnosuna verirlər. Həmin dövrdə biaynililərin yaratdığı siyasi qurumu aşşurlular Uruatri, e.ə. IX əsrdən Urartu (və ya Nairi < akkadca **nāru** “çay”) adlandırırdılar; ölkənin yerli adı “Biayni” olmuşdu. Urartululardan ilk dəfə I Sarduri Aşşur dialektində kitabə yazdırmışdı. İşpuininin zamanında urartulular Aşşur mixi yazı sistemini mənimsəyərək öz dillərində mətnlər yazmağa başlayırlar. E.ə. 820-ci ildən e.ə. VII əsrin sonuna qədər bu dildə yazılan mətnlərin ümumi sayı 600-dən artıqdır. Onlar Şərqi Anadoluda, Cənubi Qafqazda, Cənubi Azərbaycanda, qismən də İraqın şimal-şərqində tapılıb. Sübut olunub ki, urartuluların dini-ideoloji mərkəzi Ardini (“şəhər”; aşşurlular onu Musasir “İlan yuvası” adlandırırdılar) indiki Rabatəpənin yerində (Ravanduzun 18 km-liyindəki Mudcesir kəndi yaxınlığında, Qərbi Azərbaycan ostanında) olmuşdur. Urartu dili 2 dialektə (Van, Musasir) bölünür, hurri dialektlərinin sayı çoxdur (Babil, Uqarit, Hattuşaş, Mitanni və s.). Tipoloji baxımdan (yəni morfoloji quruluşuna görə) hər iki dil aqluyutativ (iltisəqi) dillər qrupuna daxildir; hər ikisi də müasir Vaynax (<Biaina) qrupu dillərinin (çəçen, inquş və batsbi) əcdadı hesab olunur. Hurri-biayni dillərinin tarixi dövrləşməsi təyin edilməyib. Hurri dilindən təxminən 500 leksem, biayni dilindən isə 620-yə yaxın izoqlas (onlar təqribən 400 ciyarında sözün müxtəlif qrammatik formalarını əhatə edir) qalıb. Hər iki dildən təxminən 85 söz və şəkilçinin fono-semantikasi üst-üstə düşür. Bu dilləri, həm də, erqativ konstruksiyalı olmaları birləşdirir, yəni təsirli və təsirsiz feillərin subyekt və obyektlərin yaranmasında eyni şəkilçilərin iştirak etməsi eyniləşdirir. Məsələn, biayni dilində bu tip feillərin subyektə erqativ halda verilir və **-še** (cəm halda **-aše**) formantı ilə bildirilirdi. Feillərin obyektə isə absolyutiv halda (I – şəkilçisiz hal; cəm formasını bildirmək üçün ona **-li**

formantı əlavə olunur), ya da adlıq halda bildirilir. Bənzər vəziyyətlə hurri dilində də qarşılaşırıq. Burada qarşılıqlı feilin subyekti tək halda **-š** (cəmdə -**šuš**), subyekti isə tamamilə biayni dilində olduğu kimidir. Hər iki dildə mücərrəd isimlər **-še** formantını qəbul edir; ismi sifəti yaradan şəkilçi də (**-hi**) eynidir. Bənzərlik ismin hal şəkilçilərində, inkar formantlarında (biay. **-ui** = hur. **-uya**), hətta teonimlərdə (Teşub/Teyşeba, Heba/Huba, Şimiqi/Şivini) və s. nəzərə çarpır. Bununla belə, hər iki dildə fərqlər də mövcud olmuşdur. Məsələn, hurrilər yaxın məsafədəki predmetlərə **andi**, uzaqdakılara isə **anni** işarə əvəzliliklərini tətbiq edirdilər. Urartulular isə belə hallarda önşəkilçilərdən istifadə edirdilər: **ina-** (yaxınlıqdakı predmetlərə), **ika-** (uzaqdakı predmetlərə). Bundan əlavə, hurri dilindən fərqli olaraq biayni dili bağlayıcılar və enklitika sarıdan yoxsul idi.

İlk dəfə F.Hommel hurri-biayni dil ailəsini “alarodi” (termin Herodota məxsusdur) adlandırmağı təklif etmişdi; İ.M.Dyakonov bu fikri dəstəkləyənlərdən idi. Hər iki dilin genetik bağlılığı ideyası XX əsrin ortalarında Y.Braun və G.Klimov tərəfindən irəli sürülüb; onlar urartuluların dilini Nax-Dağıstan qrupu dillərə bağlayırdılar. A.Kammenhuber, Y.Lössye kimi bəzi Qərb alimləri bu fikrə qarşı çıxırdılar. Sonralar Y.Deşeriyev, İ.M.Dyakonov və S.Starostin hurri-biayni dillərini 5 qoldan ibarət Şərqi Qafqaz dillərindən birinə (avar-and-çez) aid etmişlər. Lakin daha sonra S.Starostin belə qənaətə gəlmiş ki, hurri-biayni və Nax-Dağıstan dilləri birlikdə hipotetik Çin-Qafqaz makrodil ailəsinin dillərindən olmuşlar. Təqribi hesablamalara görə 170 sözün kökü Urartu və Nax-Dağıstan dillərində üst-üstə düşür. Hurri dilindəki mətnlər Aşşur yazı stili ilə tərtib olunurdu; sözlər, əsasən, hecalı şəkildə yazılırdı. Bununla belə, ümumi isimlərin kökü ideoqramla (akkadoqramlarla sözlü şəkildə), şəkilçilərin isə hecalı formada yazıldığı hallarla da qarşılaşırıq. Hurridilli mətnlərin qrafikası Orta Aşşur mərhələsinin yazı stili eynidir, yalnız Urkiş hökmdarı Tişatalın mətni Qədim Akkad yazı stilində tərtib olunub. Akkad mixi qrafikası hurri dilinin fonologiyasını tam əhatə etməsə də, hurrilər özlərindən yeni işarələr icad etmədilər. Hurri dilində 6 sait səsin olduğu güman edilir: **a, e, i, u, o, ə**; son iki səs, birbaşa qrafik ifadəsi mümkün olmadığından, müvafiq olaraq, **-u-** və **-e-** səsləri ilə bildirilirdi. Ehtimal ki, uzun saitlərdən istifadə olunmurdu. Diftonqlardan (iki fərqli saitin yanaşı yazılışı) geniş istifadə edilirdi. Dilimizdəki bütün samit səslər (**-ğ-** və **-c-** istisna olmaqla) hurri fonologiyasında da qeydə alınıb, bu baxımdan digər qədim dillərdən zəngindir. Akkad dilində olduğu kimi 3 emfatik səslər (**-q-**, **-š-**, **-th-**) mövcud idi. Biayni dilindən fərqli olaraq geminatlıq (eyni samitin qoşalaşması) halları qeydə alınıb.

Urartu mixi yazı növünün mənşəyi ilə bağlı 2 nəzəriyyə mövcuddur. Qərb alimlərinə görə bu yazı e.ə. X-IX əsrlərin (Yeni Aşşur dövrü) Aşşur mixi yazı sistemindən törəyib. Belə ki, daş və metal əşyalar üzərinə həkk olunmuş monumental epigrafik nümunələrdəki işarələrlə Yeni Aşşur dövrü

mətnlərinin işarələrinin formal əlamətləri (=zahiri görünüşü) üst-üstə düşür. Lakin Urartuda tətbiq olunan ikinci yazı stili (təsərrüfat sənədlərinin “cəld yazı” növü) üçün işarələrin Qədim Babil dövrü formaları səciyyəvidir və onlar Yeni Aşşur dövrü mətnlərində qeydə alınmayıblar. Hətta, TUG₂ (“paltarlıq parça” ideoqramı) və SIG₂ (“yun” ideoqramı) işarələri forma baxımından III Ur dövrünün (e.ə. III minilliyin klassik Şumer yazı sistemi) analoji işarələrindən fərqlənir. Akkad mixi yazı sisteminin het-hurri növündə bu işarələrin nisbətən sadələşdirilmiş növü tətbiq olunurdu. Bundan əlavə, hətlərdə və hurrilərdə olduğu kimi, Urartu mətnlərində də sait səslərin söz daxilində ardıcıl yazılışı gözlənilirdi. Məsələn, **me-i-nu-a** yazılışının “Minua” kimi oxunması təklif olunur. Bu və digər səbəblərdən İ.M. Dyakonov hesab edir ki, Urartu mixi yazı növünün kökündə hurri (=Mitanni) yazı növü durur. Lakin Mitanni-Het və Urartu yazı növləri arasında 3 əsrlik boşluq var. İ.M.Dyakonovun nəzəriyyəsinin sübutu gələcəkdə Şərqi Anadolu da e.ə. 1200-830-cu illərə aid qeyri-akkaddilli, ələxsus hurridilli mixi yazılı mətnlərin tapılmasına bağlıdır. Urartulu mirzələrin “cəld yazıda” işarələrin arxaik formalarına üstünlük vermələri konkret olaraq mirzənin anaxronikaya meyilli olması ilə izah edilə bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, nə Het dövlətində, nə də Mitanni ölkəsində daş bloklar və qayalar üzərinə monumental mixi kitabələr həkk etdirmək praktikası olmayıb. Bu ənənə Urartuda Aşşurun təsiri ilə yaranıb. Bundan əlavə, Mitannidən fərqli olaraq, Urartu yazı növündə, Aşşur və Het dövlətlərində olduğu kimi, geteroqramlardan geniş istifadə olunurdu. Bəzi hallarda, açıq-aşkar, Aşşur qrafikasının təsiri hiss olunur. Məsələn, **e-ú-ri-i-e** yazılışı, ola bilsin ki, **e-ú-RIⁱ-e** kimi transliterasiya olunmalıdır; yəni burada **-i-** işarəsi fonetik komplement rolunda çıxış edərək qarşısındakı işarənin **-tal-** yox, **-ri-** kimi oxunduğuna işarə edir.

Cədvəl 1

hur.-biay. fonemləri	Akkad qrafikasında
f, v	p, b, u
ə	e
o	u
j	ş
-č	s
x	h

Urartu mixi mətnlərində, qrafik variantlar nəzərə alınmamaq şərti ilə, 176 işarə tətbiq olunurdu. Təqribən 155 işarə fonetik (hecalı), 23 işarə determinativ, 180 işarə ideoqrafik (sözlü) funksiyalarda işlənirdi; əlavə olaraq rəqəm-simvollarından istifadə olunurdu. Lakin dövrün Aşşur qrafikasıdan

fərqli olaraq Urartuda tətbiq olunan hecalı işarələr, bəzi istisnalar olmaqla, polifonik deyildilər. Aşşur yazı stili hurri-biayni dillərinin fonetikasını tam əhatə etmədiyindən mirzələr bəzi səsləri adekvat fonemlərlə əvəz edirdilər (bax: cədvəl 1).

Bu oçerk sözlərin transliterasion (yazılış) variantları üzərində qurulsa da, bəzi hallarda rekonstruksiya olunmuş transkripsiya (səslənmə) variantlarından da istifadə edilib. Biayni mətnlərində geminatlığa (eyni samit səsin qoşalaşması) və sait səslərin uzadılmasına yol verilmirdi.

V.2. Tədqiqi tarixi. Hurri dilinin tədqiqi 1890-cı ildə H.Vinkler və L.Abel tərəfindən “Mitanni mətni”nin nəşri ilə başlanıb. Bir qədər sonra bu mənbə P.Yenzen, Brunnov, A.Seys və L.Messerşmidtin tədqiqat obyektinə çevrildi. İlk dəfə 1909-cu ildə F.Bork hurri dilinin geneologiyası məsələsinə münasibət bildirdi. 1906-1912-ci illərdə Boğazköydə alman arxeoloqlarının qazıntılarında tapılan mətnlər hurri dilini öyrənənlərə zəngin material verdi və 1924-cü ildə A.Unqnad Gilqameş eposunun hurri variantının interpretasiyasına təşəbbüs göstərdi. 1931-ci ildə F.Türo-Danjen Ras-Şamradan tapılan Şumer-hurri sözlüyünün fraqmentini, 1939-cu ildə isə Mari arxivinin 6 hurridilli kitabəsini dərc etdi. 1937-ci ildə V. fon Brandenştayn Uqaritin kvazi-əlifba mətnlərindən birinin hurricə yazıldığını müəyyənləşdirdi. Ötən əsrin 30-40-cı illərinin qovşağında İ.Fridrixin və A.Qetzenin hurri dilinə həsr olunmuş əsərləri işıq üzü gördü. 1941-ci ildə E.Şpayzer hurri dilinin qrammatikasına dair ilk fundamental monoqrafiyanı dərc etdi və beləcə aşşurşunaslıqda yeni sahənin – hurritologiyanın (=hurrişunaslığın) təməlini qoydu. 1960-cı illərdə bu sahəyə linqvistlərin güclü axını nəzərə çarpır. F.Buş, V.Farber, F.Haaz, A.Kammenhuber, V. fon Zoden, M.Salvini, E. fon Şuler və digər tədqiqatçılar hurri mətnlərinin anlaşılmasında töhfələrini verdilər. İki tədqiqat əsəri xüsusi əhəmiyyətə malikdir: İ.M.Dyakonovun 1971-ci ildə Münhendə çapdan çıxan “Hurri-Urartu dilləri” və E. Laroşun 1980-ci ildə Parisdə nəşr olunmuş “Hurri dilinin lüğəti”.

İlk dəfə 1829-cu ildə fransız səyyahı E.Şuls Van gölü yaxınlığında aşkar etdiyi Urartu hökmdarlarının kitabələrinin təsvirini çəkir. Bu təsvirlər 1840-cı ildə nəşr olunur. Onlar Mortmanın, F.Lenormanın və Qayurun tədqiqat obyektinə çevrilirlər. 1882-ci ildə A.H.Seys o dövrə qədər məlum olan kitabələri nəşr edir və onların oxunmasına təşəbbüs göstərir. Cənubi Qafqazda ilk Urartu mətnləri 1862-ci ildə Qanlıca kəndində (Arpaçayın sol sahilində) və 1863-cü ildə Kolagirən (indiki Zəngəzurdə Tsovinar) və Hətəmxan kəndlərində (Göyçə gölünün cənub sahilində) tapıldı. 1898-ci ildə M.Nikolski Cənubi Qafqazdan tapılan Urartu kitabələrini nəşr edir. 1900-cü ildə İ.Sandalçıyan Venesiyada Urartu mətnlərinin nəşrini həyata keçirir. 1916-cı ildə

İ.Orbeli Van qayasında II Sardurinin kitabəsini tapır və N. Marr Qafqaz dilləri əsasında onu uğursuz tərcümə edir.

Biayni dilində tərtib olunmuş kitabələr elmi dövriyyəyə daxil olan ilk vaxtlarda onların sirrini müxtəlif dillər, o cümlədən erməni dili əsasında izah etməyə təşəbbüs göstərilmişdir. Buna sövq edən başlıca amil Əhəməni şahənşahı I Daranın üç dildə (trilingva) Bisütun qayasına həkk etdirdiyi kitabəsindəki terminologiya olmuşdur. Kitabənin pars (=qədim fars) və Elam variantlarında “Armeniya” və “Harminuyap” terminlərinin Babil variantında qarşılığı olaraq “Uraştu” göstərilir. Babil dialektinin fonologiyasındakı -št- səs birləşməsi Aşşur dialektində -rt- səs birləşməsinə uyğun gəlir. Deməli, e.ə. VI minilliyin ikinci yarısında parslar (=farslar) keçmiş Urartunun ərazisini və orada məskunlaşanları (etnik mənşəyindən asılı olmayaraq) “Arminiya”, “arminiya-lı” adlandırırdılar. Digər tərəfdən, Ermənistan respublikasının (=Qərbi Azərbaycan) ərazisində Urartu kitabələrinin tapılması onların qədim erməni dilində yazıldıqları ehtimalını bir qədər də artırırmışdı. Lakin ermənipərəst alimlərin gözləntiləri boşa çıxdı. Urartu kitabələrinin tərtibində Aşşur (bəzilərinə görə Mitanni) yazı sisteminin işarələri və normaları tətbiq olunduğundan onların oxunması ciddi problem yaratmadı. Determinativlərin və ideoqramların geniş istifadə olunması mətnlərin məzmununu anlamaqda xeyli rol oynadı. Nikolay Marrın təklif etdiyi “Yafetik” nəzəriyyə tədqiqatı yanlış istiqamətə yönləndirdiyindən 1930-cu illərdə bu metodla Urartu kitabələrinin tərcüməsindən imtina olundu. Çünki bu nəzəriyyə qədim dillərin “Ümumdünya daşqınından” sonra formalaşdığı fikrini təlqin edirdi. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları qədim dillərin bir-birindən fərqlini Nuhun övladlarının müxtəlif yerlərə səpələnməsi ilə izah edirdilər. Müvafiq olaraq, bir-birinə qohum olan dilləri Nuhun oğlanlarının adı ilə “sami” (böyük oğul Samın şərəfinə; buraya sami qrupu dillərini daxil edirdilər), “hami” (ortancıl oğul Hamın şərəfinə; buraya Afrikadakı dilləri daxil edirdilər) və “yafetik” (kiçik oğul Yafəsin şərəfinə; buraya dünyanın digər dillərini daxil edirdilər) adlandırırdılar.

Yalnız Aşşur-Urartu bilinqlərinin (ikidilli mətnlər) tapılması biayni leksikası və qrammatikası haqqında düzgün təsəvvürün yaranmasına təsir göstərdi. Alınan nəticələr Urartu kitabələrini erməni dilində oxumaq həvəsində olanlara ağır zərbə vurdu. Düzdür, erməni dilində xeyli sayda biayni terminlərinin olduğu müəyyənləşib. Lakin bu leksik mənimsəmələr, əsasən, sosial və texniki terminlərlə və bir neçə bitki adı ilə məhdudlaşır; sonuncu fakt Anadolulı florasının etnik ermənilərə yad olduğunu göstərir. Əsas qrammatik amil – dilin tipoloji strukturu baxımından erməni və biayni dilləri tamamilə fərqlənir; birinci – flektiv, ikinci – aqlütinativ (iltisafı) quruluşa malikdir.

Filologiyada uğursuzluğa düşər olan erməni “tədqiqatçıları” və onların havadarları Urartu irsinə sahib çıxmaq üçün indi nəzərlərini başqa sahələrə yönəldirlər. Özlərini Cənubi Qafqazın aborigen xalqı hesab edən ermənilər

Urartu dövlətinin siyasi tarixinə, maddi irsinə, mədəni dəyərlərinə sahil cıxmaqda davam edirlər. Lakin təkzibolunmaz faktdır ki, Cənubi Qafqazda aşkara çıxarılan və ya bu coğrafiyada qazanılan qələbələrdən, quruculuq işlərindən, təsərrüfat sahəsindəki uğurlardan bəhs edən kitabələrində Urartu çarları bir dəfə də olsun “Armeniya” adlı siyasi qurumu və ya erməni toplumunu (=hayları) yad etmirlər. Doğrudur, Urartu mətnlərində “Arme” adlı məmləkət qeydə alınıb. II Sarduri (e.ə. 764-735) Van kitabəsində Suriyanın şimalına edilən hərbi yürüş zamanı siyasi mərkəzi Nihiriya (sami dillərində “Çay sahilı”) olan Arme “ölkəsini” məğlub etdiyini, oradan xeyli sayda əsirlərin aparıldığını bildirir. Lakin bu ölkə Urartunun hüdudlarından xeyli kənarda, indiki Diyarbəkirdən şimal-qərbdə yerləşirdi.

Urartu kitabələrinin oxunmasında İ.Fridrixin, A.Getzenin, K.Lemann-Hauptun, M.Seretelinin və İ.Dyakonovun böyük xidmətləri olub. 1927,1935 və 1958-ci illərdə İ.Meşşaninov Urartu yazıları ilə bağlı 3 kitab nəşr edir. 1953-1954-cü illərdə G.Melikişvili o vaxta qədər məlum olan bütün kitabələri tərcümələri ilə birgə nəşr edir; 1960 və 1970-ci illərin əvvəllərində o sonradan tapılan digər kitabələri də nəşr edir. Avropada Urartu kitabələri F.Köniq və M.Salvini tərəfindən korpus şəklində nəşr olunub. 500-dən artıq Urartu mətnlərinin rus dilində son nəşri N.Arutunyan tərəfindən 2001-ci ildə həyata keçirilib. İ.Meşşaninova məxsus biayni lüğəti 1978-ci ildə (müəllifin ölümündən sonra) nəşr olunub. Hurri-biayni dilləri kompleks halda İ.M.Dyakonov və M.Xaçikyan tərəfindən tədqiqata cəlb olunub. Biaynidilli mətnlərin az qismi het-luvi heroqliflərinə bənzəyən yerli heroqlifik yazı ilə tərtib olunub; bu yazı sonadək dəşifrə olunmayıb.

V. 3. Hurri dilinin qrammatikası. Hurri dilində bütün isimlər **-i/e** sonluğu (nadir hallarda **-a**) ilə bitir, lakin isimlərin hallanması zamanı və artikulyasiyada bu sonluq itirdi. Bəzi səs birləşmələrində hal şəkilçiləri dəyişikliyə məruz qalır. I ekvativ hal (**-ōš**) Hattuşaş və Marıdə tərtib olunmuş hurridilli mətnlərdə, II ekvativ hal (**-nna**) Mitanni dialektində qeydə alınıb. Sonuncu hala nadir hallarda rast gəlinir; formal olaraq yiyəlik və allativ hallara bənzəyir (bax: cədvəl 2).

Mürəkkəb strukturlu isimlərin bir qismi “isim+isim” prinsipi ilə yaranıb. Məsələn, fəaliyyət sferası ilə bağlı terminlər **uglu** sözü ilə tamamlanır (İ.M.Dyakonov onu **-uglu**, yəni formant kimi təqdim edir). Müqayisə et: **zilik-uglu** (“şahid”), **halzu-uglu** (< akkad. **halši** “qala”), **mazar-uglu** (< akkad. **maşşaru** “qorumaq”), **manzad-uglu** (< akkad. **manzazu** “xidmətçi”). Zənnimizcə bu terminlərdəki **-uglu** formant yox, qoşma isimdir və Şumer **ugula** > akkad **waklu** terminindən mənimsəmədir.

Hal şəkilçiləri

hallar	tək	cəm
mütləq / müstəqil (absolyutiv)	-Ø	-Ø, -lla
erqativ	-š	-(a)šuš
yyələlik	-pe, -we	-(a)še
yönlük	-pa, -wa	-(a)ša
yerlik	-a	-(a)ša, -a
allativ (haraya?)	-ta	-(a)šta
ablativ (haradan?)	-tan	-(a)ştan
birgəlik (ilə, yardımı ilə)	-ae	qeydə alınmayıb
ablativ-birgəlik (ilə, yardımı ilə)	-ne	-(a)šani, -(a)šane
komitativ (birgə)	-ra	-(a)šura
assosiativ (necə?)	-nn(i)	qeydə alınmayıb
Iekvatib (necə, eynən)	-uš	qeydə alınmayıb
II ekvativ	-nna	-(a)šunna
“E” halı	-ē	qeydə alınmayıb

Feillər morfoloji baxımdan təsirli (hərəkətin obyektə vəhdəti) və təsirsiz (hərəkətin obyektə keçməməsi) növlərə bölünür. Yalnız təsirli feillər şəxsə və saya görə mübtədə ilə uzlaşır. Cümlədə isim olmadıqda təsirsiz mübtədəyə şəxs əvəzliyi əlavə olunurdu. Təsirli növ feilə **-u** formantı əlavə olunmaqla bildirilirdi: **ši-u** “aparmaq”. Təsirsiz növ feilə **-a** formantı əlavə olunmaqla bildirilirdi: **ši-a** “keçmək”.

Xəbəri indiki zamanda bildirərkən heç bir şəkilçidən istifadə olunmurdu; keçmiş zaman **-uš**, gələcək **-ēt** şəkilçiləri ilə ifadə olunurdu. **-t** suffiksi təsirli cümlələrin bütün zaman formalarında işlənirdi və belə cümlələrdə mübtədə III şəxsin cəmində durur. I, II şəxslərin cəminin suffiksləri təsirli feillərin və inkarın şəkilçilərinə (Mitanni dialektində **-i** və ya **-wa**) qatışırdı.

III şəxsin tək və cəm formalarında isə fərqli zaman formasından sonra qoyulan **-t** suffiksi ilə bildirilirdi. Hattuşaşdakı hurri dialektində III şəxs **-m**

(təkdə) və **-itu** (cəmdə) suffiksləri ilə bildirilirdi. Hurri dilində feili sifətin indiki zamanı **-iri-** suffiksi ilə yaradılırdı (məsələn, **pai-ri** “tikilən”, **hapiri** “hərəkət edən”, “köçəri” > ”Hapiru” sosial-siyasi termini). Xəbərin məsdər forması **-umme** suffiksi ilə yaradılırdı (məsələn, **pahr-umme** “yaxşı olmaq”).

Hurri-biayni dillərində feilin 3 zaman forması olub:

a) bitmiş tərz (və ya nəql forması); **-uz-** infiksi ilə bildirilirdi. E.Şpeyzer bu formanı “perfekt”, İ.Fridrix – “preterit” adlandırmışdı.

b) göstəricisi olmayan tərz və ya “prezens”,

c) bitməmiş tərz (= gələcək zaman); **-ed-** və ya **-št-** infiksləri ilə bildirilirdi: **āše ḥaldi-ia ašh-ašt-u-l-a** “nə vaxt tanrı Haldiyə qurbanlıq olacaq”.

Mürəkkəb cümlələrdə feillərə əlavə olunan son şəkilçi (**-an**) bağlayıcı rolunu (“və”. “həmçini”) icra edirdi: **unnukaalla-an** (“onlar olacaqlar və”).

Əvəzliyin iki formasından istifadə olunurdu:

a) müstəqil (bu zaman əvəzlik fəaliyyətin və ya halın subyekti olur),

b) tabeli (ismi və ya feili predikatla (yəni mübtəda ilə birlikdə nəqli cümlənin əsas forması) ifadə olunan hal subyektlərinin bildirilməsi zamanı) əvəzlilərdən. Şəxs əvəzlilikləri cədvəl 3-də verilib.

Cədvəl 3

Şəxs əvəzliliklərinin formaları

hallar	I tək	II tək	III tək	I cəm	II cəm	III cəm
absolyutiv (leksem)	ište	pe	mane, manni	šattil, šattitil(la)	pella	manella
absolyutiv (enklitik)	-t(ta)	-m(ma)	-n(na), -me, -ma	-til(la)	-p(pa)	-l(la), -lle
erqativ	išaš	peš	manuš	šieš	pešuš	manšoš
yiyyəlik	šupe	pepe			peše	
yönlük	šupa	pepa		šaša ?	peša	manša
локатив					peša ?	
аллатив	šuta			šašuta?		
ablativ			manutan			
komitativ	šura		manura			manšura, manšora
ekvativ	šonna		manunna			

Etno-toponimik sonluq kimi **-hi** (biayni dilində **-ni** və ya **-hini**) şəkilçisindən istifadə olunurdu. Hər iki dil arasında yaxınlıq inkar formantlarında: **-uya** (hurrici), **-ui** (biaynicə), gələcək zaman şəkilçilərində: **-le** (biaynicə), **-lewe** (hurricə) və digər komponentlərdə nəzərə çarpır. I şəxsin aoristi feilin kökünə **-bi** şəkilçisi əlavə olunmaqla bildirilirdi: **šiu-bi** “mən apardım”. III şəxsin aoristi feilin kökünə **-ni** şəkilçisi əlavə olunmaqla bildirilirdi: **šiu-ni** “o apardı”.

Mənsubiyyət bir neçə formantla ifadə olunurdu. Ən geniş yayılmış **-hi** şəkilçisi insanların etnik mənsubiyyətini və coğrafi bağlılığını göstərirdi: **lulla-he** (“lullubi”, “lullubili”), **hurru-he** (“hurri”), **diau-hi** (“Diau ölkəsinin sakini”), **etiu-hi** (“Etiu ölkəsindən olan”). Nadir hallarda bu formantın fəaliyyət sferasını göstərdiyi qeydə alınıb: **šureš-hi** (“silahlı”, “silah düzəldən”?). Bu formant Urartu mətnlərində də qeydə alınıb: **sarduri-hi** (“Sardurinin”). Coğrafi nomenklaturada mənsubiyyətə işarə edən daha iki formant (**-ri** və **-ga**) qeydə alınıb: **ninua-ri** (“neynəvalı”), **halab-ga** (“hələbli”). Ailə terminlərinə **-uzzi** formantı əlavə olunurdu: **ašti-uzzi** (“qadına məxsus”), **še-ni-p-uzzi** (“qardaşıma aid olan”).

Zərfi ifadə edən şəkilçilərdən **-b** şəxs adlarında qeydə alınıb: **una-b-teššub** (“Gələn Teşşub”), **agi-b-teššub** (“Gətirən Teşşub”). Bəlkə də Sarlaqab, Yarlaqab, Lasirab kimi quti hökmdar adlarındakı **-b** sonluğu bu funksiyanı icra edirdi.

Rəqəmlərin adları:

1 – **šuki**, 2 – **šini**, 3 – **kike**, 4 – **tumni**, 5 – **nariya**, 6 – **eše**, 7 – **šinti**, 8 – **iri**, **kira**, 9 – **tamri**, 10 – **êmani**.

Sıra saylarının adları:

I – ?, II – **šinzi**, 3 – **kiški**, IV – **tumnušše**, V – **narišše**, VI – ?, VII – **šintišše**, VIII – ?, IX – ?, X – **êmanze**.

Bəzi ədədlərin adları məlumdur:

13 (və ya 30) – **kikmani**, 17 (və ya 70) – **šintimani**, 18 (və ya 80) – **kirmanı**, 10000 – **nupi**, 30000 – **kikenupi**.

Nominal ifadələrdə isim, adətən, cümlənin sonunda yarləşir. Sifət, say və genitiv atributlar təyin etdikləri isimin əvvəlində göstərilir.

V.3. Qısa hurri lüğəti

1. **abi** – quyu/dəlik; 2. **adali** – güclü; 3. **adani** – taxt; 4. **ag** – aparmaq; 5. **aganni** – bardağ/stəkan; 6. **ahari** – satış; 7. **aye** – üz/sifət/qarşıda; 8. **aku** – digər/başqası; 9. **alipši** – kərpic; 10. **alummi** – sonuncu; 11. **ammati** – baba/əcdad; 12. **amummikunni** – xidmətçi; 13. **anahi** – hissə; 14. **anam(mi)** – belə/beləcə; 15. **andi/anni** – bu; 16. **anzannuh** – tələb etmək; 17. **ar** – vermək; 18. **arari** – lənətləmək; 19. **arde** – şəhər; 20. **arduhi** – şəhərli; 21. **arni** – gü-

nah/səhv; 22. **ašhiyašši** – xidmətçi/qurban verən; 23. **ašhu** – yuxarı/hündür; 24. **ašhim** – qurbanlıq; 25. **ašte/aštağa** – qadın; 26. **attai** – ata; 27. **awari** – düzənlik/sahə; 28. **azammi** – figur/heykəl; 29. **i/edi** – bədən/üçün; 30. **egušši** – çayın axını; 31. **ehli** – xilas; 32. **el(a)mi** – and; 33. **eman** – 10; 34. **ene/eni** – tanrı; 35. **entanni** – kahinlik; 36. **erbi** – it; 37. **eše** – səma; 38. **ešgi** – musiqidə interval; 39. **eb/wri** – çar; 40. **ewuru** – varis; 41. **habalgi** – dəmir; 42. **hai** – almaq; 43. **hayani** – kiçik; 44. **halzi** – qala; 45. **han** – doğmaq; 46. **hari** – yol/cığır; 47. **haš/z** – eşitmək/dinləmək; 48. **hawurni** – səma; 49. **heyari** – bütün/hamı; 50. **heldi** – şagird; 51. **hešmi** – parlaq/işıqlı; 52. **henni/hene** – indi; 53. **hil** – danışmaq; 54. **pabani** – dağ; 55. **šala** – qız; 56. **šar** – tələb etmək/arzulamaq; 57. **taha** – kişi/adam; 58. **tihan** – göstərmək; 59. **teri** – tərəf; 60. **ulli** – digəri; 61. **urunni** – arxa tərəf; 62. **šaphali** – sol tərəf; 63. **šayri** – ordu; 64. **tid** – bölmək/ayırmaq; 65. **ha** – tutmaq; 66. **hud** – tale; 67. **inu** – necə; 68. **ugri** – ayaq; 69. **pis** – sevinc; 70. **un** – gəlmək; 71. **sat** – tutmaq; 72. **tiše** – ürək; 73. **am** – yandırmaq; 74. **ashushe** – qurbanlıq qabı; 75. **apine** – kimsə; 76. **turbe** – düşmən; 77. **pabe** – baş/kəllə; 78. **hene** – indi; 79. **huruppi** – saxsı qab növü; 80. **halu** – ritual ayin; 81. **ištane** – daxili/orta; 82. **kurbi-se** – zirehli geyim; 83. **iu** – əgər/nə vaxt; 84. **muz** – həqiqi; 85. **kirkirne/kur-garne** – zirehli döyüşçü; 86. **nahse** – nimçə/sini; 87. **nuula** – komandan; 88. **bur** – qul; 89. **šimige** – günəş; 90. **sarme** – bağ; 91. **tubue** – qüvvətli; 92. **ur** – arzulamaq; 93. **ushu** – gümüş; 94. **itk** – müqəddəs; 95. **tan** – etmək; 96. **taršuana** – adam; 97. **muš** – həqiqi/daimi; 98. **hil** – danışmaq; 99. **aše** – nə zaman; 100. **kadil** – xəbər vermək; 101. **hubide** – buzov; 102. **tuwilan** – təmizləmək; 103. **kad** – demək; 104. **kelda** – əmin-amanlıq/taxıl bolluğu; 105. **zuga**n – az; 106. **salze** – sıldırım.

V.4. Hurri mətnlərindən seçmələr

1. Tişatalın tikinti kitabəsi (e.ə. XXII əsr)

1. ti-iš-a-tal
2. en-da-an
3. ur-kiš KI.
4. pu-ur-li 5. ^dNERGAL. (PIRIG.GAL.)
6. ba-a₂-aš₃-tum
7. pu-ru-li
8. a-ti a₂-al-li

“Tişatal – Urkeşin çarı, tanrı Nerqala məbəd inşa etdi. Məbəd uca (?)...”

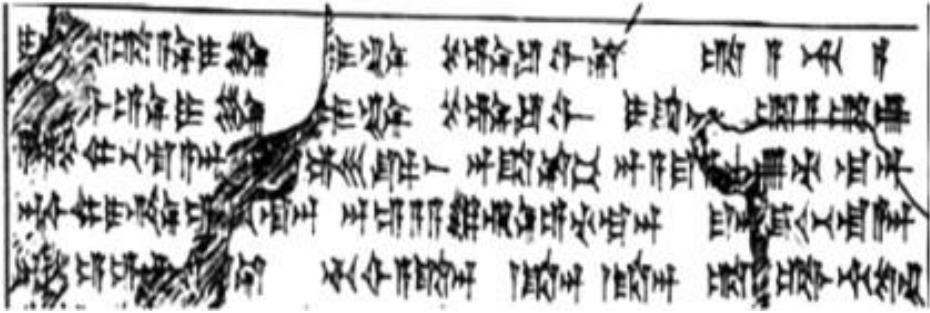
2. Mifoloji mətn (e.ə. XVII əsr)

1. ši-ra-ti-li ^dIM.-ub URU. kum-mi-ni-wi t[a-la-wu-ši]
2. e-eb-ri ta-al-ma-aš-ti-i-li ši-i[-tu-u-ri]
3. ni-ik-ri e-še-e-ne-bi a-al-la-a-[ni]
4. ma-an-zu-u-ra-ma ka-ti-il-li ni-š[a-aš]
5. ši-tu-u-ri diš-ha-ra ti-wi ta-a-an-...]
6. ma-a-ti a-mu-tu-u-pa-ti e-ne

“İstəyirəm tanrı Teşubun – Kummenin [böyük ağasının], hekayəsini danışım. İstəyirəm Allanınin – yerin açarı olan bakirə qızın, bayramını qeyd edirəm və [onunla] birgə bakirə qız İşaranın hekayəsini danışım, sözü [...], tanrıların əlçatmaz müdruklüyünü...”

3. Mitannidən məktub

1. i-n[u-u₂-u]t-ta-ni-i-in a₂ e₂-en-ni iw-wu-uš ta-a-ti-a
2. [i-nu-u₂] me-ni-in e₂-en-ni še-e-ni-iw-we i-ša-aš ta-a-ta-u₂
3. a-nam-mi-til-la-a-an [dt]e-e-eš-šu-pa-aš dša-uš-kaš da-ma-nu-u₂-ti-la-an
4. dši-mi-i-ge-ni e-[t]i-la-an de-a-a-šar-ri-ni e-ti-la-an ma-an-šu-ti-la-an
5. DINGIR.MEŠ. e-e-an-na-[š]u-uš ti-ši-a-ša-an tiš-ša-an tiš-ša-an ta-a-ta-aš-ti-te-en

“Necə ki, mənim qardaşım indi məni sevir və necə ki, mən öz qardaşımı sevirəm, qoy onlar, tanrı Teşşub, tanrı Şauşka, tanrı Amanu, tanrı Şimiqe, eləcə də Eaşarri, eləcə də digər tanrılar öz qəlblərində bizi çox sevsinlər”.

V.5. Biayni dilinin qrammatik xüsusiyyətləri.

İsim. Biayni dilində isimlər üçün hal kateqoriyası (müəyyən, qeyri-müəyyən), tək və cəm formada olmaları, cinsiyyət kateqoriyasının olmaması, eləcə də hallanmaya məruz qalmaları səciyyəvi idi. İsimlərə əlavə olunan formantlar aşağıdakı ardıcılıqla yerləşdirilirdi: 1. müəyyən hal şəkilçisi, 2. cəm formanın şəkilçisi, 3. hal şəkilçiləri. İsmın cəm forması - **a** və ya **-li** (biayni dilində), **-az** (hurri dilində) şəkilçilərilə bildirilirdi. Biayni dilində ismin 8 halı mövcud idi (bax: cədvəl 4).

Təsirli feillərin obyektı, adətən, birinci – şəkilçisiz halda göstərilir: **haldi kuruni** “tanrı Haldi qüdrətli [olandır]”. Adlıq hal, əsasən, 2 məqamda tətbiq olunur:

a) I halda olduğu kimi, təsirli feillərin obyektini bildirərkən. Məsələn, isim adlıq halın tək formasında olarkən: **karuni KUR. mana-ni KUR. buş-tu-ni** “məğlub etdim Mana ölkəsi[ni və] Buştu ölkəsi[ni]” (burada toponimlərdən sonrakı **-ni** şəkilçisi onların adlıq halda olduğuna işarə edir). İsim adlıq halın cəm formasında olarkən: **LU₂ huradi-nili uelidubi** “döyüşçüləri topladım”.

b) Təsirsiz feillərin subyektlərini bildirərkən: **nunabi KUR. mana-ni** “gəldi, Mana ölkəsi”. Beləliklə, funksional baxımdan, ismin I və II halları çox yaxın idi.

Cədvəl 4

Hal şəkilçiləri

hallar	tək	cəm
müstəqil	-Ø	-Ø
adlıq	-ni	-li, -nili
erqativ	-š, -še	-aše
yyələlik	-i, -ie	-ui, -ue
yönlük	-e	-aue, -aui
birgəlik	-ni	-ani
istişamət	-edi	-aedi, -ašte
yerlik	-e, -a	-aue, -aui

Erqativlik təsirli feillərin subyektinin xüsusi halı idi; onun göstəricisi (-še) ismin I və II hallardakı formalarına əlavə olunurdu: **išpu-ni-še sardu-rih-ni-še ini E2-e zaduni** “İşpuini – Sardurininki, bu evi tikdi”.

Yiyəlik halın şəkilçisi (təsadüfən Akkad dilində olduğu kimi **-i**) ismin I hal formasına əlavə olunur: **ḫaldi-i iarani** “Tanrı Haldinin məbədi”.

Beşinci halın şəkilçisi (**-e**) I hal formasına əlavə olunmaqla yaranır: **ḫaldi-e eurie** “tanrı Haldiyə”. Beşinci halın şəkilçisi, həm də:

a) zamanı bildirmək üçün də işlədilir: **ikukani šal-e** “həmin ilə”, **šusi-ne šal-e** “bir ilə”,

b) yerlik halın funksiyasını da icra edirdi: **eršidubi KUR. ebaniuk-e** “yerləşdirdim öz ölkəmdə”.

Altıncı hal “kim tərəfindən”, “nə ilə”, “haradan” suallarına cavab verir: **ḫaldini-ni ušmašini** “tanrı Haldinin əzəməti ilə”.

Yeddinci hal “haraya” sualına cavab verir, bəzən də məqsədi bildirmək üçün işlədilir: **KUR. urmeuhi-di** “Urmeuhi ölkəsinə”.

Səkkizinci hal: **DUB.-te URU. ildamuš-a terubi** “kitabə İldamuşa şəhərində qoydum”.

Biayni dilində isimlər və sifətlər sait səslərlə tamamlanır. Sözdüzəldici -še formantı feillərə və isimlərə əlavə oluna bilərdi (məsələn, **zaduše, alsui-še, meše, šuše** və s.). Mücərrət isimlər **-še** və **-tuhi** şəkilçiləri ilə yaranırdı (məsələn, **ereli-tuhi** “şahlıq”, **taršua-tuhi** “kişilik” və s.). Mənsubiyyət göstəricisi **-hi(ni)** və ya **-ini** şəxs adlarına da əlavə olunurdu.

- b) təsriflənən feilin inkar forması qeydə alınmayıb,
- c) feilin bitmiş növünün nəql forması xüsusi göstəriciyə malik deyil,
- ç) hurri dilindən fərqli olaraq biayni dilində feili sifət mövcud idi.

Urtu feilləri təsirli və təsirsiz formalara uyğun tərtib olunurdu. Təsirli feilləri bildirmək üçün feil kökünə **-u** formantı əlavə olunurdu. Məsələn, **zad-u** “yaratmaq”, **šidišt-u** “tikmək”, **teru** “yerləşdirmək”, **ar-u** “vermək”. Bəzən bu məqsədlə **-du** “etmək” formantından istifadə olunur; məsələn, **ueli-du** “yığmaq”, **šeri-du** “ayırmaq”, **atqana-du** “qurban vermək”.

Təsirsiz feillər I şəxsin təkində **-di**, III şəxsin təkində **-bi**, cəmində **-li** formantlarını əlavə etməklə yaranırdı; məsələn, **uštadi** “yürüşə çıxdım”, **uštabi** “onlar yürüşə çıxdı”, **aru-bi** “mən verdim”, **aru-ni** “o verdi”, **aru-ali** “o verdi”, **aru-me** “o mənə verdi”, **ar-tume** “onlar mənə verdi”, **šidištu-še** “biz tiktik”.

Təsirli feillərin indiki zamanda işlənməsinə dair misallar azdır: **sarduriše argištihiniše ale** “Sarduri – Arqıştinin oğlu deyir”. Təsirli feilləri keçmiş zamanda işlədərkən **-u** sonluqlu feillərin kökünə aşağıdakı şəkilçilər əlavə olunur:

I şəxsin təkində **-še**, cəmində **-bi**, **-li**,

III şəxsin təkində **-ni**, **-me**, **-ali**, cəmində **-itu**, **-ituni**, **-ituli**, **-itume**.

Misallar: **ieše ini pili au-bi** “mən bu kanalı çıxdım”, **argištiše ale hau-bi KUR. etiunini** “Arqışti deyir: “zəbt etdim Etiuni ölkəsini”, **LU₂ huradinili uelidu-bi** “döyüşçüləri yığdım”.

Təsirli feillərin gələcək zaman forması yalnız III şəxs üçün qeydə alınıb. Bu formanı III şəxsin təkində göstərərəkən **-le**, cəmində göstərərəkən **-ali** şəkilçilərindən istifadə olunurdu. Misallar: **tiu-le** “o deyəcək”, **aluše šiu-le** “kim aparsa”, **aluše pahanili iştinini šiuli-ali aluše huli-ali auiei** “kim qurbanlıq öküzləri aparsa, kim harasa onları aparsa”.

Urtu mətnlərində **-ri** sonluğu ilə bitən feil forması da mövcud olmuşdu; bu şəkilçi, bir qayda olaraq, inkar ədatı (**ui**) ilə bağlı kontekslərdə işlənirdi. Bu şəkilçi ilə III şəxsin təkinin keçmiş zamanını bildirilirdi. Misallar: **inuki badusini ui šida[gu]-ri giei** “belə möhtəşəmlikdə heçnə tikilməmişdi”, **qirani sirabae manu ui aini iştini aiu-ri** “ərazi məskunlaşmamışdı (?), orada heç kim yox idi”.

Təsirsiz feilləri bildirmək üçün feil kökünə **-i** formantı əlavə olunurdu

Biayni mətnlərində feilin əmr formasının 2 növü (məlum və məchul) qeydə alınıb. Məlum növün II-III şəxs əvəzliliklərinin təkindəki formaları məlumdur:

II şəxs tək: **-i/e** (məsələn, **туру-е** “məhv et!”)

III şəxs tək: **-inini** (məsələn, **туру-инини** “qoy o məhv etsin!”).

III şəxs əvəzliyinin məchul növdə tək və cəm formaları məlumdur:

III şəxs tək: **-ulini** (məsələn, **UDU. urp-ulini** “qoy qoyun qurban kəssin!”)

III şəxs cəm: **-ualli** (məsələn, **UDU. urp-uali** “qoy qoyun qurban kəssinlər!”).

Əmrin qadağa formaları yalnız III şəxsin tək (-**diani**) və cəmi (-**tuni**) üçün qeydə alınıb. İnkər və ya qadağa **mei** leksemi ilə də ifadə oluna bilər. Əmrin qadağa forması **-iani** suffiksi ilə yaradılırdı.

Feilin optativ forması (icra oluna bilən arzuların ifadə növlərindən biri) gələcək zaman kateqoriyası ilə bağlı idi və III şəxsin təkində (-**ni** formantı ilə) və cəmində (-**ilatini** formantı ilə) qeydə alınıb: **ali meşe m^{diauhinidi} terubi MU. MU-ni ardila-ni** “necə xərac Diauhi tayfasına qoydum ki, onu hər il versinlər”.

Mənsubiyyət ifadə etmək üçün **-usi** (və ya **-si**) formantından istifadə olunurdu: **LUGAL-nu-u-si** (“şaha məxsus”), **AD-si** (“atanın”), **in-usi** (“bələ”, “buna aid”). Eyni funksiyanı **-hini** suffiksi də icra edirdi: **rusa-hini** “Rusaya məxsus”, **menua-hini-li** “Menuanınki”. Tayfaya mənsubluğu ifadə edərkən, hurri dilində olduğu kimi, **-hi** formantı tətbiq olunurdu: **abiliani-hi, diau-hi, erikua-hi**. Bu formant bəzən **-uhi** formasında yazılırdı: **KUR. urme-uhi** (“Urme ölkəsinə məxsus”), **tarai-uhi** “əzəmətli/möhtəşəm olan” (<**tarai** “böyük”).

Urartu mətnlərində rast gəlinən bəzi toponimlər morfoloji baxımdan ismi sifətdir; bu qrammatik əlamət **-hi** şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bu formant rus dilində “-евый», «овый», “-ский” kimi şəkilçilərə uyğun gəlir. Məsələn, **hiiaruhi** “qızılı” (< **hiiaru** “qızıl”), **aštuhi** “qadına məxsus” (rusca «женский» < **aštu** “qadın”).

Urartu mirzələri məkanla bağlı anlayışların sonuna **-ni** şəkilçisini əlavə edirdilər; **siu-ni** (“göl”), **baba-ni** (“dağ”), **teri-ni** (“tərəf”), **ardi-ni** (“şəhər”), **eba-ni** (“ölkə”), **iara-ni** (“məbəd”) və s. Müəyyən dövrdən sonra bu şəkilçi sözün kökündə qərarlaşırdı. Bu şəkilçi bəzən coğrafi və etnik adların sonuna da əlavə olunurdu: **Biai-ni, Etiu-ni, Alzi-ni, Aşşur-ni** və s. Belə hallarda Urartu mətnlərindəki toponimik göstərici (**-ni**) oxunmurdu. Əgər toponimin özü **-ni** sonluğu ilə bitərsə o halda da deyilən toponimik göstərici əlavə olunurdu. Ümumiyyətlə, Urartu mətnlərində işarəsi (fonetik **NI**; **-nə**- kimi transkripsiya olunur) çoxfunksiyalı olmaqla həm də zərfin markalanmasını, isimlərin “ablativ-instrumentalis” halını, eləcə də çıxışlıq halını bildirərkən və digər morfoloji əlamətləri ifadə etmək üçün tətbiq olunurdu.

Bağlayıcı **eai** (“və”, “həmçini”) mürəkkəb cümlələrdə tətbiq olunurdu.

Aşağıdakı zərf növləri qeydə alınıb:

- tərzi hərəkət: **šišuhani** “yenidən/təkrarən”(?),
- zaman: **iu** (“nə vaxt”), **aše** (“nə zaman”), **mei ašei** (“heç vaxt”), **absiei** (“əvvəl”?), **ikukani edini** (“sonra”?),
- yer: **auie** (“harada”), **ištini** (“orada”), **ištini** (“oradan”), **edia** (“orada”), **edini** (“oradan”),
- kəmiyyət : **tarani** (“ikinci dəfə”), **šišhini** (“üçüncü dəfə”).

Qoşmalar: **-kai** “əvvəl”, **-kauki** “qarşımda”; **-pari** “qarşıda, əvvəl, qədər”. **-si/-sie** formantı əlavə olunduğu sözün yerlik halını yaradır (**šuhina-se** “tikilidə”, **ebania-si** “ölkədə”), **-pi** (və ya **pi-ni**) “altında”, “asılılığında”, “təsirində” kimi anlayışları ifadə edir (**aldubi meşini-pi** “xərac şərti ilə əfv etdim”, **šiuinini-pieni** “günəş altında”), **ištine** “üçün” (bəzən aid olduğu sözə istiqaməti bildirir: **KUR. etiumia ištine** “Etiuni ölkəsinə”), **-edia/-edini** (qoşulduğu toponimlərin istiqamətinə işarə edir – “tərəf”)

Sintaksis. Cümlə üzvləri subyekt–obyekt–xəbər ardıcılığı ilə yerləşdirilirdi. Cümlədə təyin olunan təyinedicidən sonra yazılırdı; məsələn, **Menuai pili** “Menuanın kanalı”, **inili ebanili** “bu ölkə”. Bəzən əks strukturla da qarşılaşırdıq; məsələn, **E2. GAL. badusi** “qala əzəmətli”. Bəzən də konstruksiyanın elementləri fərqli hallarda yazılırdı; məsələn, **babanie kurune**: “dağ”+yerlik hal şəkilçisi+“möhkəm”+yönlük hal şəkilçisi”. Görünür belə hallar mirzənin qusuru sayılmalıdır. Sintaksisə dair digər nümunələri də nəzərdən keçirək:

1. **kuntarren purullen hapin dTeššuppa inkarra** “müqəddəs+evin+ qarşısında+tanrı Teşubun+rəhbərin” ,

2. **turuhhena enna hapin dTeššuppa kuntarre** “kişi+tanrı [ların]+qarşısında+tanrı Teşubun+müqəddəs yerdə”.

Hurri sintaksisindən fərqli olaraq biayni cümləsində enklitik bağlayıcılardan az istifadə olunurdu. Bundan əlavə, tərkibində təsirli feil olan biayni cümləsində fəaliyyət obyektini hal subyektindən əvvəl gəlir. Hər iki dildə təyin təyin olunandan əvvəl yazılırdı.

V.6. Qısa biayni lüğəti.

1. **abilidubi** – birləşdirmək. artırmaq; 2. **agununi** – möhkəmləndirilmiş; 3. **aišti** – tullanmaq; 4. **alsuini** – əzəmətli; 5. **alusi** – cənab, hökmdar; 6. **amaštu** – yandırmaq; 7. **aptini** – tərəf/sahil; 8. **aru** – vermək; 9. **aini** – kim-sə; 10. **ardini** – şəhər; 11. **armuzi** – nəsil/ailə; 12. **arše** – gənc; 13. **aše** – qalxan, 14. **babani** – dağ; 15. **badli** – ox; 16. **badusi** – iqamətgah; 17. **bauşe** – söz, əməl; 18. **bidie** – əks tərəf; 19. **bura** – qul; 20. **burqana** – yaşayış yeri/bürc; 21. **du** – etmək; 22. **ebani** – ölkə; 23. **edini** – üçün; 24. **eguruhe** – azad; 25. **erela/euri** – hökmdar; 26. **esi** – yer, bölgə; 27. **hau** – tutmaq; 28. **hare** – yol; 29. **huradi** – qoşun, əsgər; 30. **huşu** – aparmaq; 31. **iarani** – məbəd/yaşayış yeri; 32. **isiuşe** – yürüş; 33. **işpuişe** – xoşbəxtlik; 34. **izidu** – ömr; 35. **ka** – irəli getmək; 36. **kaini** – qarşıda; 37. **karu** – işğal etmək; 38. **kubuşe** – dəbilqə; 39. **kugu/kuiu** – yazmaq; 40. **kulmei** – firavanlıq; 41. **kulu** – dağırtmaq; 42. **kureli** – ayaq, diz; 43. **kuruni** – güclü; 44. **kuşu** – bəzəmək; 45. **kuteadi** – gəlib çatmaq, yetişmək; 46. **muna** – çay; 47. **murie** – xəzinə; 48. **musu** – həqiqi; 49. **nirbi** – qurbanlıq davar; 50. **nuldi** – rəhbərlik etmək; 51. **pahani/pahini** – qaramal; 52. **pari** – daxili; 53. **paru** –

aparmaq; 54. **patari** – şəhər; 55. **pisuše** – sevinc; 56. **pitu** – zədələmək; 57. **pulusi** – yazılı abidə/stela; 58. **lutu** – qadın; 59. **sie** – çoban; 60. **sulušti** – boyun əymək, təzim etmək; 61. **susi** – məbəd; 62. **sirabae** – məskunlaşmamış ərazi; 63. **šale** – il; 64. **šani** – saxsı qab, 65. **ištinia** – üçün, 66. **agu** – aparmaq, 67. **aštanıa** – sahil; 68. **amhubi** – qarət etmək; 69. **ardiše** – qurban; 70. **arani** – mərhəmət; 71. **aniiarduni** – müstəqil/düşmən; 72. **arniušini** – qəhrəmanlıq; 73. **ašgu** – qalib gəlmək/tutmaq; 74. **aruāe** – hədiyyə; 75. **ašulabi** – tərk etmək; 76. **arni** – xeyir/yaxşı; 77. **ašu** – yerləşdirmək; 78. **atkanadu** – ithaf etmək; 79. **auie** – qaranlıq/cəhənnəm; 80. **duni** – vermək; 81. **atitu** – yağmalamaq; 82. **šidištu** – bərpa etmək/tikmək; 83. **biduni** – qaytarmaq; 84. **urišhusi** – silah; 85. **biduiaše** – geri dönmək; 86. **haubi** – işğal etmək; 97. **tini** – isim/ad; 98. **šuhe** – yeni

Dilimizdə işlənəndə olan hurri-biayni sözləri.

1.hur. **Zarvan** > Avestada **Zurvan** “Vaxta nəzarət edən tanrı” > azərb. *zaman*

2. hur. **turi** “aşağı” > *dərə*

3. hur. **hinzuri** >şumer. **hašhur** “alma”(?) > azərb. *əncir*

4. hur. **pala** “kanal” = biay. **pili** > *bulaq*

5. hur.**kakkari** > akkad. **kakkaru**>*kökə*

6. hur. **kanzu** “bitki adı” > *küncüt*

7. hur. **hiyaru** “qızıl” > *əyar*

8. hur. **[h]allai** “xanım”> *xala*

9. hur. **teri**||urart. **teri-ni**> *tərəf*

10. hur. **azz-**“xəstəlik”, “günah” > *azar, azzar*

11. hur. **zirde**>akkad. **serdu**>azərb. *zeytun*

12. hurri. **purli** “ev”>Burla xatun (Dədə Qordud eposunun qəhrəmanı) ismində

13. hurri. **šir** “mahnı” > azərb. *şarkı*

14. hurri. **kazul** “iri ölçülü tunc qab” = hat. **kuzzan** “yemək hazırlanan ocaq” > *qazan*

15. hurri. **kate** > hat. **kait** “arpa” > azərb. *kətə*

16. hurri. **hanum-ašše** > azərb. *xanım*.

17. hurri. **šešpe** “çəpiş” = biay. **šuše** > *şişək* (dişi quzu).

18. hurri. **ešši** “at” > azərb. *eşşək*

19. hurri. **tilla** “arzu”, “istək” > azərb. *dilək*

20. hurri. **hašer** > azərb. *xəncər*

21. hurri. **halmi** mahnı oxumaq > azərb. *holavar*

22. biay. **terusi** “maye formalı məhsulların ölçü vahidi” > azərb. *tərəzi*

23. biay. **burga-na** “qala”, “gözetçi qülləsi” > azərb. *bürç*

- qəhrəmanı) ismində

V.6. Biayni mətnlərindən seçmələr

- ### 1. I Argıştinin (e.ə. 785-760) salnaməsindən fragment

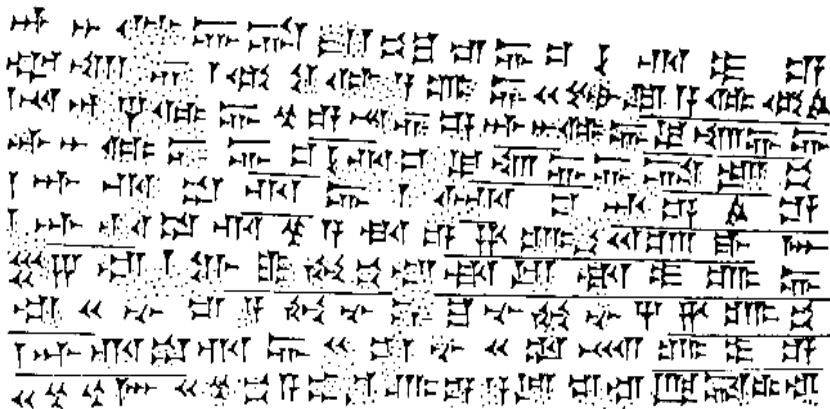
[illegible]

1. ^dhal-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e GIŠ. šu₂-ri-e
2. ka-ru-u₂-ni KUR. ma-na-a-ni KUR. e-ba-ni-i-e
3. ka-ru-u₂-ni KUR. pu-uš-tu₂-ni te-qu-u₂-a-li
4. ^mar-gi-iš-ti-i-ka-i ^mme-nu-a-hi-ni-i-e
5. ^d[hal]-di-ni-ni al-su-i-ši-ni ^mar-gi-iš-ti-še

6. [a]-li-[e] hu-ti-a-di ^dhal-di-i-e-di EN-di
7. ^d[IM.]-di. ^dUTU-di DINGIR. MEŠ.-aš₂-te KUR. bi-a-i-na-aš₂-te
8. a-lu-[s]i-ni-ni al-su-i-si-ni a-li a-ba-di
9. ha-a-si₂-al-me DINGIR. MEŠ. ^mar-gi-iš-ti-še
10. ^mme-nu-a-hi-ni-še a-li-e ^dhal-di ku-ru-ni
11. ^dhal-di-ni GIŠ. šu₂-ri-e ku-ru-ni ^dhal-di-ni-ni
12. al-su-i-si₂-ni uš-ta-di KUR. pu-uš-tu₂-e-di
13. [ha-u₂]-bi KUR. aš-qa-ia₃-i hu-bi KUR. ša₃-ti-ra-ra-ga-ni
14. [an-da]-ni KUR. u₃-gi-iš-ti-ni ‘a-al-du-bi

“Tanrı Haldi silahı ilə yürüşə çıxdı, Mana ölkəsini məğlub etdi, Buştı ölkəsini məğlub etdi; onları Arqıştinin, Menuanın oğlunun qarşısında məğlub etdi. Tanrı Haldinin əzəməti ilə Arqışti deyir: “Tanrı Haldiyə müraciət etdim (?). Tanrı Teyşebaya, tanrı Şiviniyə, Biayni ölkəsinin bütün tanrılarına tanrı əzəməti ilə müraciət etdim (?). Tanrılar müraciətimi eşitdi. Arqışti Menuanın oğlu deyir: “Tanrı Haldi əzəmətlidir, tanrı Haldinin silahı (?) əzəmətlidir. Tanrı Haldinin əzəməti ilə Buştı ölkəsinə yürüş etdim. Aşkaya ölkəsinin vadisini (?) tutdum. Uqiştini ölkəsinin Şaturaraqani vilayətini (?) əfv etdim”.

2. II Sardurinin Sekendil kitabəsi

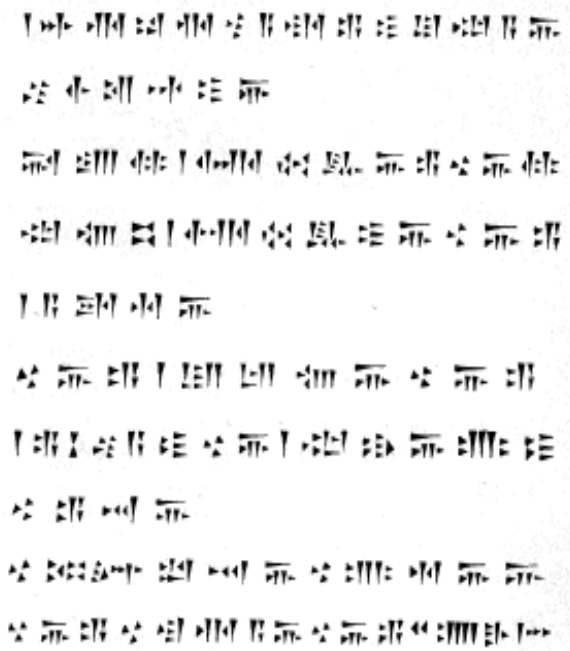
1. ^dhal-[di]-ni uš-ta-a-bi ma-s[i]-n[i]-e [GIŠ. šu₂]-ri-e
2. ka-r[u-ni] ^mka(?) -d[i]-a-u₂-n[i] LUGAL KUR. pu-lu-a-di-e ul-hi
3. ^mba-an-ša-di-ni KUR. e-ba-ni-e ^dhal-di-ni ku-ru-ni-ni
4. ^dhal-di-n[i]-ni GIŠ. šu-ri GIŠ. ku-ru-ni-ni uš-ta-a-bi
5. ^{md}sar₅-du-ri-ni [^ma]r-giš-ti-e-hi-e
6. ^{md}sar₅-du-[ri]-še a-li-e ha-u₂-[b]i 21 E₂.GAL.MEŠ.
7. 55 URU. 1 UD. ME. aš₂-gu-bi [U]RU. li-ib-li-i-u₂-ni
8. URU. LUGAL.-nu-si a-gu-nu-ša ha-u₂-bi

9. ^{md}sar₅-du-ri-ni LUGAL. DAN.-[NU.] LUGAL al-su-u₂-i-e

10. LUGAL. KUR.KUR. MEŠ. LUGAL. KUR. bi-a-i-n[a]-u₂-e a-lu-si URU. tu-uš-pa URU.

“Tanrı Haldi silahı ilə (?) [yürüşə] çıxdı. Kadiaunu, dağlıq Puluadi ölkəsinin çarını məğlub etdi. Tanrı Haldi əzəmətlidir, Tanrı Haldinin silahı (?) möhtəşəmdir. Sarduri – Arqıştinin oğlu [yürüşə] çıxdı. Sarduri deyir: “21 qala, 45 (?) məskəni 1 gündə işgal etdim. Libliuni şəhərini – möhkəmləndirilmiş şah şəhərini döyüşdə zəbt etdim”. Sarduri, qüdrətli şah, böyük hökmdar, Biayni ölkəsinin şahı, Tuşpa şəhətinin hökmdarı”.

3. II Sardurinin kitabəsindən fraqment

1. sar₅-du-ri-še a-li-e i-ku-ka-a-ni

2. MU. ši-iš-ti-i-ni

3. uš-ta-di ^mar-qu-qi-ni-e KUR.-ni-di

4. ka-ru-bi ^mar-qu-qi-ni-e KUR.-ni-di

5. ^ma-da-hu-ni

6. KUR.-ni-e ^mlu-ip-ru-ni KUR.-ni-e

7. ^me-šu-mu-a-i KUR.-ni ^mka-am-ni-u-i

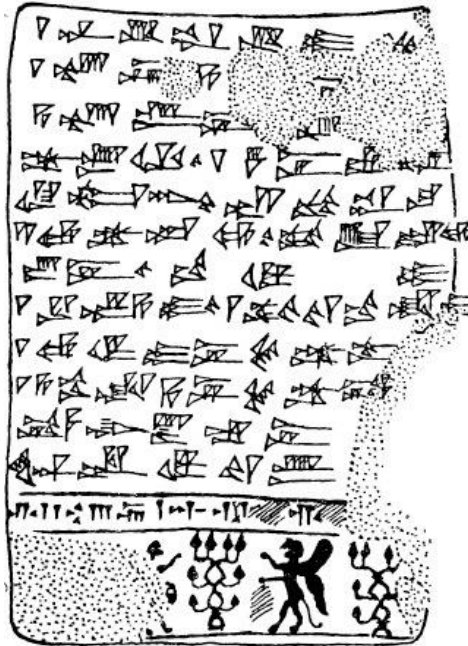
8. KUR. e-ba-ni

9. qu-‘a-al-ba-ni KUR. u-hu-ni-ni

10. KUR.-ni-e te-ri-a-ni KUR.-ni-e MAN. E.GAL. MEŠ.

“İlahi Sarduri deyir: “Bundan sonra ilin yaz [fəslində] Arkukini ölkəsinə yollanıb, Arkukini ölkəsini, Adahuni ölkəsini, Luipruni ölkəsini, Eşumua ölkəsini, Kamniu ölkəsinin vilayətini, Kua-Albani ölkəsini, Uhunini ölkəsini, Teriani ölkəsinin şah saraylarını [viran qoydum]”

4. Təsərrüfat mətni (e.ə.645)

1. ^{m.d}sar₅-du-ri-i-še
2. ^mru-sa-a-[hi]-n[i-še]
3. a-ru-ú-ni-[x-r]u-[x]
4. LÚ.É.TIN. ^mša-né-e.
5. KI. ^{tim.meš}URU. qu-du-na
6. II-u+e(?) LÚ.ERÉ.-u+e(?) qu-tu-ra-u+e(?)
7. É-né bi-di-i
8. ^mhu-ka-a-i ^mqu-tú-bi-le-i
9. ^mu+e-di-i-ni-še LÚ [...]
10. ^ma-bi-li-a-ni-še LÚ. NA₄. [DİB.]
11. NA₄. pu-lu-si-né-[e(?)]
12. a-al-di-tú-ú-[ni] 13. ^mru-sa ^{m.d}sar₅-du-ri

“Sarduri – Rusanın oğlu [əmr] etdi: “Kudu şəhərinin torpaqlarında Şanenin şərabxanasının işçiləri qutimənşəli iki qul – Hukay [və] Kutubile evlərinə geri qaytarılsın”. Mir[zə] Vedini [və] möhür[çü] Abiliani stelanı [...] verdilər. Rusa[və] Sarduri.”

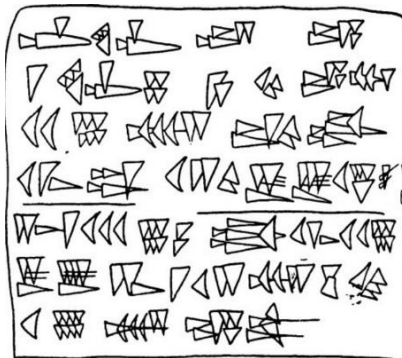
5. I Arğıştının tikinti kitabəsi

1. ^dhal-di-ni-ni uš-ma-i-ši-ni
2. ^mar-gi-iš-ti-še ^mme-nu-a-hi-ni-še
3. i-ni E₂.GAL. ba-ab-si ši-di-iš-tu-ni
4. te-ru-bi ALŪ. sa-pu-u-ni-ni ti-ni
5. KUR. bi-a-i-na-u-e uš-ma-a-še
6. KUR. lu-lu-i-na-u na-pa-še a-i-di
7. ^mar-gi-iš-ti-še a-li qi-u-ra-ni
8. qu-ul-di-ni ma-nu za-šu-u-li
9. ar-ni-še-ni-li dan-nu iš-ti-ni

“1. Tanrı Haldinin əzəməti ilə 2. Arğışti, Menuanın oğlu 3. bu möhkəm qalanı 4. tikdi. Şəhəri “Sapuuni” adlandırdı. 5. Biayni ölkəsinin əzəməti naminə, 6. düşmən ölkəni qorxuda saxlamaq üçün. 7. Arğışti bu yerdə, 8. [hansı ki, əvvəllər] boş idi, 9. möhtəşəm işlər gördü.

6. Təsərrüfat mətni

1. ^da₂ URU.-e
2. ^ma₂-za-a KUR. e-ba
3. 26 KUŠ.GUD.TUR.

4.1000 (LIM) ERE₃ 12 TUG₂.SIG₂. 14 [...]

5. 198 TUR. 1026

6. TUG₂.SIG₂. 172 KUŠ₂. šu₂-še

7. 18 KUŠ.UZ₃.

“Tanrı Anın şəhərindən(?) Aza ölkəsindən 26 dana dərisi, 1000 kələ, 12 paltarlıq yun, 14..., 198 kiçik [və] 1026 paltarlıq yun, 172 qoyun dərisi, 18 keçi dərisi [alındı]”.

V. 7. Cədvəl 5. Əsas fonetik işarələr.

1. a.	15. da.	29. ha, 'a, 'i, ü.
2. ab, ap.	16. da, li.	30. hu, 'u.
3. ad, at-	17. dan.	31. ha.
4. al.	18. di.	32. hal.
5. am.	19. du.	33. har.
6. an, ša.	20. dur.	34. hə.
7. ar.	21. a.	35. , hi.
8. as.	22. el.	36. hu.
9. ba.	23. ga.	37. i.
10. bad, be.	24. gar.	38. ib, ip.
11. bar.	25. gi.	39. id.
12. bi.	26. giš.	40. ir.
13. bu, pu.	27. gu.	41. is.
14. bur.	28. gur.	42. ka.

43. ki.	60. qi.	77. tu.
44. kid.	61. qu.	78. tur.
45. ku.	62. ra.	79. ta.
46. kur.	63. ri.	80. tar.
47. la.	64. ru.	81. te.
48. li.	65. si.	82. ti.
49. lu, du.	66. gu.	83. tu.
50. ma.	67. sa (sa).	84. u.
51. me, mi.	68. sar (sar).	85. ul.
52. mu, mo.	69. si (si).	86. um.
53. na.	70. su (su).	87. ur.
54. ni.	71. sa (ša).	88. us (uš).
55. nu.	72. z, se (š, še).	89. ya.
56. pa.	73. si (ši).	90. za.
57. pal.	74. su (šu).	91. zi.
58. pi.	75. sur (šur).	92. zu.
59. qa.	76. ta.	
93. hap,	94. kan	95. tak
96. maš	97. duk	98. tab
99. kul	100. sal	101. šum ₂
102. tup	103. tuš	104. lib
105. lik	106. man	107. nab

Ədəbiyyat:

1. Karakurt L.M. Hurricce dilbilgisi. Metin örneklereve analizleri. Ankara, 2021.
2. Арутюнян Н.В. Корпус урартских клинообразных надписей. Ер., 2001.
3. Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., 1967, с.113-176.
4. Хачикян М. Л. Хурритский и урартский языки. Ер., 1985.

VI FƏSİL

Konsonant tipli mixi yazı sistemləri

İşarələrinin zahiri görünüşünə görə 1000 il ərzində Ön Asiyada tətbiq olunmuş 2 fərqli yazı sistemini də mixi yazılar kateqoriyasına aid edirlər, lakin onların sözlü-hecalı prinsipli Şumer-Babil mixi yazı sistemi ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Hər iki yazının işarələri konsonant (= samitli) prinsip üzrə qurulduğundan, əsasən samit səslərin ifadə olunmasına hesablanmışdı; bu səbəbdən onları bəzən “kvaziəlifba” da adlandırırlar.

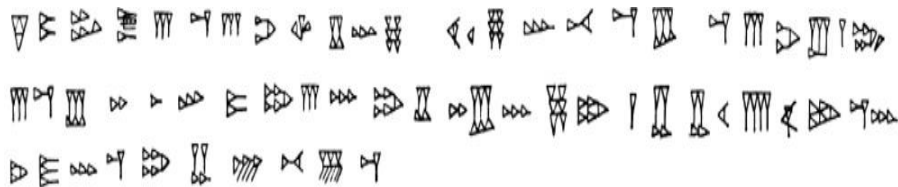
VI. 1. Uqarit yazı sistemi

ʔa	b	g	ḥ (x)	d	h
w	z	ḥ (ḥ)	ṭ	y	k
š	l	m	ḏ (ð)	n	ʔ (θ)
s	ʕ	p	ʃ	q	r
ʔ (θ)	ǵ (γ)	t	ʕi	ʕu	s₂

Şəkil 28. Uqarit əlifbası

İlkin mərhələdə Uqarit yazısında 30 işarə olsa da, sonralar finikiya əlifbasının təsiri nəticəsində onların sayı 22-yə endirilmişdir. Elmi ədəbiyyatda bu yazı sistemini bəzən ilk 3 hərfin adına uyğun “abuqida” adlandırırlar. Yazı istiqaməti soldan sağadır. Bu şriflə yazılmış mətnlərin ən qədimi e.ə. XV əsrdə Uqarit şəhər-dövlətində (Suriyanın Aralıq dənizi sahilindəki liman şəhəri Latakiyanın 10 kilometrliyindəki Ras-Şamra şəhəri) qərbi sami dialekt-

lərinin birində mətnlərin tərtibi məqsədilə icad olunub və təxminən iki əsr istifadə edilib. Bu dialekt kənanı qrupu dillərə (ivrit və Finikiya) yaxın idi. Bu şriflə çar Attınparlanın zamanında (e.ə. XIV əsr) “Kerete haqqında epos”, “Müdrək hökmdar Dani-ilu haqqında hekayə” və digər əsərlər yazılıb. Hurri və Akkad dillərində bəzi mətnlər də bu şriflə yazılıb. Bu yazı sistemi ilə tərtib olunmuş mif, dini mətn, diplomatik məktub, lüğətlər və inzibati sənədlər ilk dəfə 1929-cu ildə fransız arxeoloqları tərəfindən Ras-Şamrada aşkara çıxarılıb. Sonralar analogi mətnlər Bet-Şemeşdə və Halileyada tapıldı. Uqarit mətnlərinin sirri 1930-cu ildə Ş.Virollo və H.Bauer tərəfindən açıldı. Uqarit konsonant mixi yazı sistemi ilə tərtib olunmuş mətnlərin Azərbaycan tarixi ilə əlaqəsi yoxdur, yalnız bu şriflə yazılmış hurridilli mətnlər hurri dilinin qrammatikasının öyrənilməsində istifadə oluna bilər.

Şəkil 29. Uqarit ritual mətni

VI.2. Pars (qədim fars) mixi yazı sistemi

E.ə. 521-ci ildə Əhəməni əsarətinə qarşı yönəlmiş azadlıq hərəkatları yatırıldıqdan sonra I Daranın əmri ilə ölkədə ictimai sabitliyi və dağılmış idarəçilik infrastrukturalarının bərpaı məqsədi ilə bir sıra islahatlara start verilir. Təxirəsalınmaz tədbirlər sırasına hakim pars (=fars) elitesinin dilində mətnlərin tərtibi üçün yeni yazı sisteminin yaradılması daxil idi; bunu ölkənin beynəlxalq miqyasda artan nüfuzu və ideoloji maraqları tələb edirdi. E.ə. VI əsrin sonunda yaradılan yeni yazı növü üçün konsonant prinsip seçildi: 3 işarə sait səsləri (a,i,u), 22 işarə “samit”+“a” səsinə, 7 işarə “samit”+“u” səsinə, 4 işarə “samit”+“i” səsinə ifadə edirdi. 5 ifadə üçün – “şah” (1), “ölkə” (2), “tanrı” (3), “torpaq” (4), “tanrı Ahuramazda” (5) fərqli variantlarda ideoqramlar da mövcud idi, 2 işarə sözayırıcı kimi, daha 2 işarə rəqəm və ədədlərin yazılışına tətbiq olunurdu; onları müxtəlif şəkildə kombinə etməklə kəmiyyəti ifadə edirdilər. İşarələrin ümumi sayı, variantlarla birgə, 50-yə çatırdı (bax: şəkil 29, 30).

b) “isim”+”feil” tipli konstruksiya ilə; məsələn, **hamarana-kara** “dö-yüşçü”, **hauma+varga** “haomaçı”, **daranya-kara** “zərgər”, **visa+dahyu** “bütün ölkələr”, **uva-marşiyuş** “əcəli ilə ölən”,

c) “sifət” (və ya “əvəzlilik”)+”isim”; məsələn. **hu-čara** “yaxşı düzəldilmiş”,

ç) önşəkilçilər (prefikslər) vasitəsilə; məsələn, **a-karta** “düzəldilməmiş”, **pati-kara** “təsvir”.

İsimlərin kişi və orta cinsləri tematik **-a**, qadın cinsi **-ā** saitləri ilə bitirdi; bununla yanaşı, qeyri-tematik **-i, -u, -r, -n, -m** səslərlə bitən isim kökləri də olub.

Cədvəl 2.

Şəxs əvəzliliklərinin hallanması

I şəxs			II şəxs		
hallar	tək	cəm	hallar	tək	cəm
adlıq	adam	vayam	adlıq	tuvam, tuva	–
təsirlilik	mām	–	təsirlilik	δuvam	–
yyəlik	manā	amāxam	yyəlik	-taiy	–
yönlük	–	amāxam	yönlük	-taiy	–
kənarlaşdırma	-ma	–	kənarlaşdırma	–	–

Sifətlərin müqayisə dərəcəsi **-tara-, -θara-, -iyah-, -iyah-**, üstünlük dərəcəsi **-tama-, -išta-** şəkilçiləri vasitəsilə bildirilirdi. Bu tip sifətlər sözlə də ifadə olunurdu: **tunuva(n)t / tauvīyah** “qüvvətli”, **vazarka** “böyük”, **maθišta** “əzəmətli”, **dūra** “uzaq”, **duvaišta** “ən uzaq”.

Şəxs əvəzlilikləri müstəqil və suffiksəl (şəkilçilərdən yaranan) növlərə bölünür (bax cədvəl 2).

Cədvəl 3

h/taya (“hansı”) sual əvəzliyinin hallanması

Tək				Cəm			
hallar	kişi	qadın	orta	hallar	kişi	qadın	orta
adlıq	hava	havā	aya	adlıq	tayaiy	tayā, tayaiy	–
təsirlilik	tayam	tayām	aya	təsirlilik	–	tayā	tayā
yönlük	tayanā	–		yyəlik	–	tayaişam	tayaişam
kənarlaşdırma	tayanā	–		yönlük	–	tayaişam	–

Say. **aiva**–1, **ubā**–hər ikisi, **daða**–10, **data**–100, **hazara**–1000. Sıra sayları: **duvitiya** –II, **çitiya** – III, **navama** – IX. Şəkil 30-da rəqəm və ədədlərin qrafik təsviri verilib.

I	'1'	<	'10'	{	'20'	}}	'40'
↑	'2'	<↑	'12'	{↑	'22'	}}	'60'
↑↑	'5'	<↑↑	'13'	{↑↑	'23'	↑{	'120'
↑↑↑	'7'	<↑↑↑	'14'	{↑↑↑	'25'		
↑↑↑↑	'8'	<↑↑↑↑	'15'	{↑↑↑↑	'26'		
↑↑↑↑↑	'9'	<↑↑↑↑↑	'18'	{↑↑↑↑↑	'27'		
		<↑↑↑↑↑	'19'				

Şəkil 30

Feilin bildiriş, əmr, məsdər, lazım (konyuktiv), arzu/istək formaları qeydə alınıb. Feil 3 zaman halında ola bilərdi: keçmiş, indiki, gələcək. Feil şəxs əvəzliliklərinə uyğun hal alırdı.

Cədvəl 4

ami (“olmaq”) və **bara** (“aparmaq”) feilləri
indiki zamanın məlum növündə

tək	I şəxs	a ^h miy	barāmiy
	II şəxs	astiy	baratiy
cəm	I şəxs	a ^h mahay	barāmahay
	II şəxs	hatiy	baratiy

Cədvəl 5

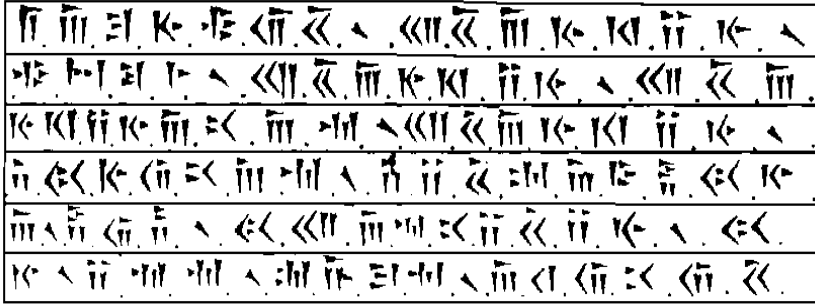
kar “etmək” və **bav** “olmaq” feilləri
keçmiş zamanın bitməmiş tərzində (imperfekt)

tək	I şəxs	akunavam	abavam
	III şəxs	akunauš	abava
cəm	I şəxs	akumā	abavāmā
	III şəxs	akunava	abava

Feilin məchul növü I və III şəxslər üçün **-ya-** şəkilçisi vasitəsilə bildirilirdi.

VI. 3. Əhəməni mətnləri

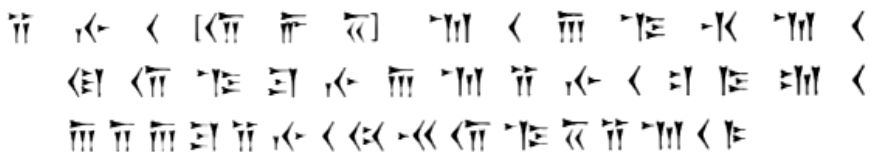
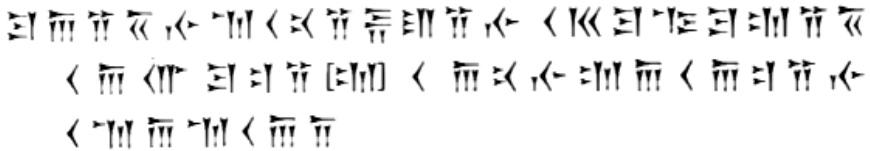
1. I Daranın (e.ə. 522-486) kitabəsi

1. $D^a\text{-}a\text{-}r^a\text{-}y^a\text{-}v^a\text{-}u\text{-}\check{s}^a : x^a\text{-}\check{s}^a\text{-}a\text{-}y^a\text{-}\delta^1\text{-}y^a :$
2. $v^a\text{-}z^a\text{-}r^a\text{-}k^a : x^a\text{-}\check{s}^a\text{-}a\text{-}y^a\text{-}\delta^1\text{-}y^a : x^a\text{-}\check{s}^a\text{-}a\text{-}$
3. $-y^a\text{-}\delta^1\text{-}y^a\text{-}a\text{-}n^a\text{-}a\text{-}m^a : x^a\text{-}\check{s}^a\text{-}a\text{-}y^a\text{-}\delta^1\text{-}y^a :$
4. $d^a\text{-}h^a\text{-}y^a\text{-}u\text{-}n^a\text{-}a\text{-}m^a : V^i\text{-}i\text{-}\check{s}^a\text{-}t^a\text{-}s^a\text{-}p^a\text{-}h^a\text{-}y^a\text{-}$
5. $-a : p^u\text{-}u\text{-}c^a : h^a\text{-}x^a\text{-}a\text{-}m^a\text{-}n^a\text{-}i\text{-}\check{s}^a\text{-}i\text{-}y^a : h^a\text{-}$
6. $-y^a : i\text{-}m^a\text{-}m^a : t^a\text{-}c^a\text{-}r^a\text{-}m^a : a\text{-}k^u\text{-}u\text{-}n^a\text{-}u\text{-}\check{s}^a\text{ ki,}$

“Darayavauş şah, əzəmətli şah, şahlar şahı, ölkələr [şahı], Viştaspanın oğlu, Haxamanişli, hansı [ki] bu sarayı tikdi”.

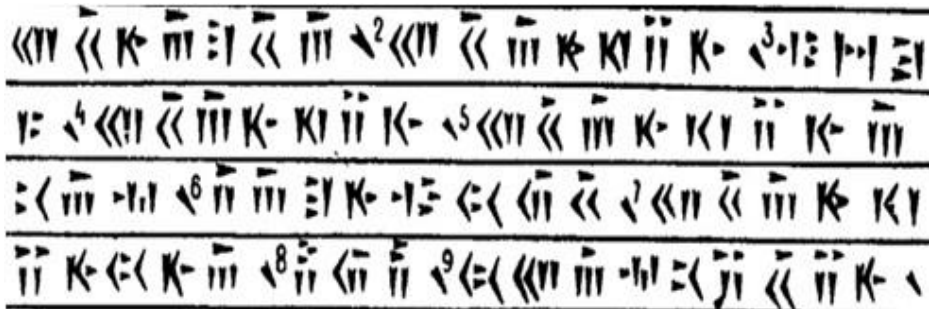
2. Bisütun kitabəsindən fragment (e.ə. 510)

1. [r^a]-a-i-š^a-ya-m^a : n^a-i-p^a-dⁱ-y^a : f^a-r^a-v^a-r^a-tⁱ-š^a
2. :a-g^a-r^a-b^a-i-[t^a] : a-n^a-y^a-t^a-a : a-b^a-i-y^a
3. : m^a-a-m^a : a-d^a
4. m^a-š^a-[ya :] u-t^a-a : n^a-a-h^a-m^a : u-t^a-a :
5. g^a-u-š^a-a : u-t^a-a : h^a-z^a-b^a-n^a-a-m^a 6. : f^a-r^a-a-j^a-n^a-m^a : u-t^a-a-š^a 7. -i-ya : [c^a-š^a] -m^a : a-v^a-j^a-m^a : 8. d^u-u-v^a-r^a-y^a-a-m^a-i-y^a : b^a-s^a-t^a : 9. a-d^a-a-r^a-i-y^a : h^a-n^a-u-v^a-š^a-i-m^a : k^a

“...ardınca göndərdim. Fravartiş tutub yanıma gətirdilər. Mən onun həm burnunu, həm qulaqlarını, həm dilini kəsdim, həm də bir gözünü çıxartdım. [Onu] mənim qapımda bağlı tutub saxladılar.”

3. I Kserksın (e.ə. 486-465) kitabəsi

1. x^a-š^a-y^a-r^a-š^a-a : x^a-š^a-y^a-δ^a-i-y^a : v^a-z^a-r^a-
2. k^a : x^a-š^a-y^a-δ^a-i-y^a : x^a-š^a-y^a-δ^a-i-y^a-a-
3. n^a-a-m^a : d^a-a-r^a-y^a-v^a-h^a-u-š^a : x^a-š^a-y^a-δ^a-
4. i-y^a-h^a-y^a-a : p^a-u-ç^a : h^a-x^a-a-m^a-n^a-i-š^a-i-y^a :

“Xşayarşa, şah, əzəmətli şah, şahlar şahı, Darayavauş şahın oğlu, Əhəməni”.

VI.4. Lüğət

1. **abara** – aparmaq /gətirmək; 2. **abicariš** – otlaq; 3. **adam** – mən; 4. **dan** – bilmək; 5. **druj** – yalan; 6. **afuvāyā** – qorxu; 7. **amāham** – bizim; 8. **arika** – düşmən; 9. **āhy** – olmaq; 10. **jan** – vurmaq; 11. **kar** – etmək; 12. **akārta** – olunmayan; 13. **amānaiya** – gözləmək; 14. **anaya** – aparmaq; 15. **aniyā** – digər; 16. **apadāna** – sarayın parad zalı; 17. **ardatam** – gümüş; 18. **aruvāyā** – fəaliyyət; 19. **asabāra** – atlı; 20. **asmānam** – səma; 21. **atarsa** – qorxmaq; 22. **avaharda** – tərk etmək; 23. **axšaina** – göy rəng; 24. **āxšnu** – dinləmək/razı salmaq; 25. **ayadaiy** – ibadət etmək; 26. **baga** – tanrı; 27. **bājim** – xərac; 28. **badaka** – qul; 29. **baršnā** – hündürlük; 30. **brātā** –

qardaş; 31. **bûmim** – torpaq; 32. **ca** – və; 33. **carmā** – dəri; 34. **caşma** – göz; 35. **cinā** – nə isə; 36. **çiça** – nəsil; 37. **dadā** – vermək/yaratmaq; 38. **dahyu** – ölkə; 39. **daina** – qanun; 40. **dāranya** – qızıl; 41. **dāraya** – tutmaq; 42. **darša** – qəti/güclü; 43. **dāruv** – ağac; 44. **dargam** – uzun; 45. **duštā** – dost; 46. **didām** – qala; 47. **dipi** – yazı; 48. **dim** – o; 49. **drauga** – yalan; 50. **draya** – dəniz; 51. **duruvā** – möhkəm; 52. **duš** – pis; 53. **duvardim** – portal/qapı; 54. **fra** – əvvəl/qarşıdakı; 55. **frāhajam** – dərisini soymaq; 56. **framānā** – əmr; 57. **frašam** – əla; 58. **gaiḍamca** – əmlak (ev heyvanı formasında); 59. **gastā** – pis; 60. **gaubātaiy** – danışmaq/çağırmaq; 61. **hadiš** – iqamətgah; 62. **hadā** – daima; 63. **hainā** – düşmənin qoşunu; 64. **hakaramciy** – nə vaxtsa/bəzən; 65. **ham** – birgə; 66. **hamaranā** – döyüş; 67. **hamiçiya** – qiyamçı; 68. **hyaruva** – tam/hər şey; 69. **hašiyam** – həqiqi; 70. **hayāparam** – yenidən; 71. **hu** – yaxşı; 72. **unara** – hünər; 73. **uška** – quru; 74. **huva** – özünün/özünə; 75. **isuvām** – döyüş baltası; 76. **ištiš** – kərpic; 77. **jīva** – canlı; 78. **kā** – kim/hansı; 79. **kāma** – istək/arzu; 80. **kamnam** – çox olmayan; 81. **katanaıy** – qazımaq; 82. **kapautaka** – mavi/göy rəng; 83. **kāra** – xalq-ordu; 84. **karta** – etmək; 85. **kāsaka** – lacivərd; 86. **kaufa** – dağ; 87. **mā** – inkar hissəciyi; 88. **maiıy** – mənə; 89. **manauvin** – çılğın; 90. **māniyamcā** – qulluqçu; 91. **manahā** – fikir; 92. **marikā** – gənc döyüşçü; 93. **marta** – ölüm; 94. **maḍišta** – əzəmətli/əlahəzrət; 95. **mātar** – ana; 96. **nāham** – burun; 97. **nāmā** – isim/ad; 98. **nāva** – gəmi; 99. **napā** – nəvə; 100. **pādiy** – qorumaq.

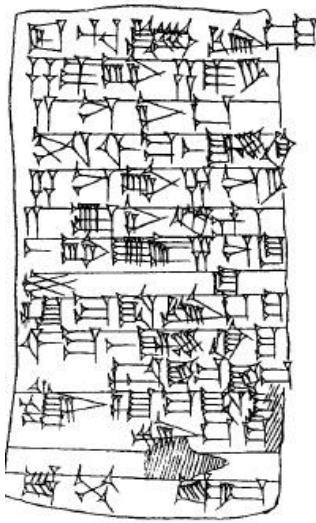
Ədəbiyyat:

1. Сегерт С. Угаритский язык. М., 1965.
2. Соколов С.Н. Древнеперсидский язык / Основы иранского языкознания. Книга I. Древнеиранские языки. М., 1979.
3. Меликов Р. Древнеперсидские надписи. Транслитерация, перевод, глоссарий. Б., 2013.

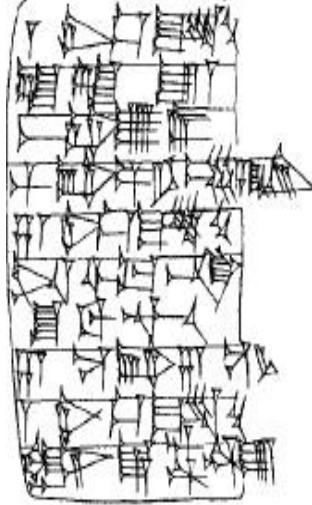
TAPŞIRIQLAR

A. MƏTNLƏRİ OXUYUN

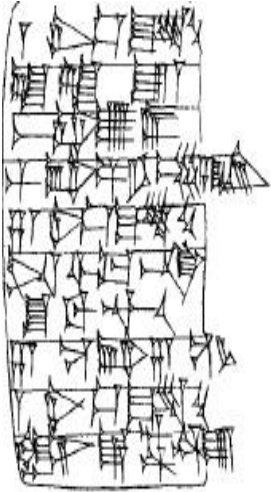
I. Şumer mətnləri

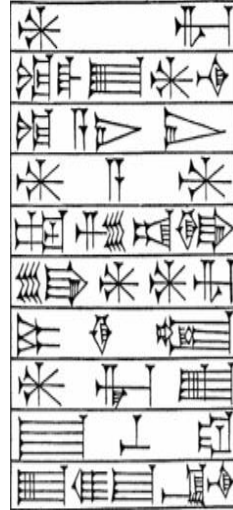
1

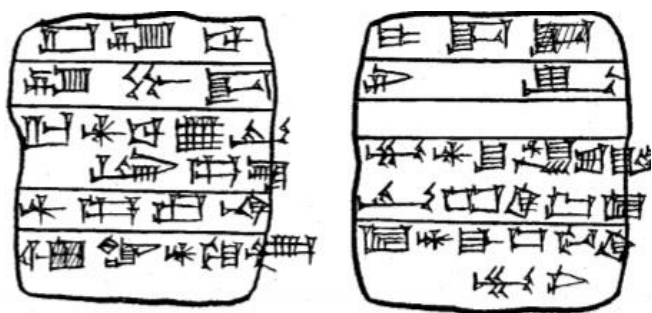
2

3

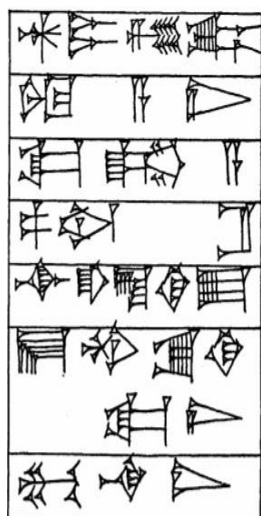
4

5a,b

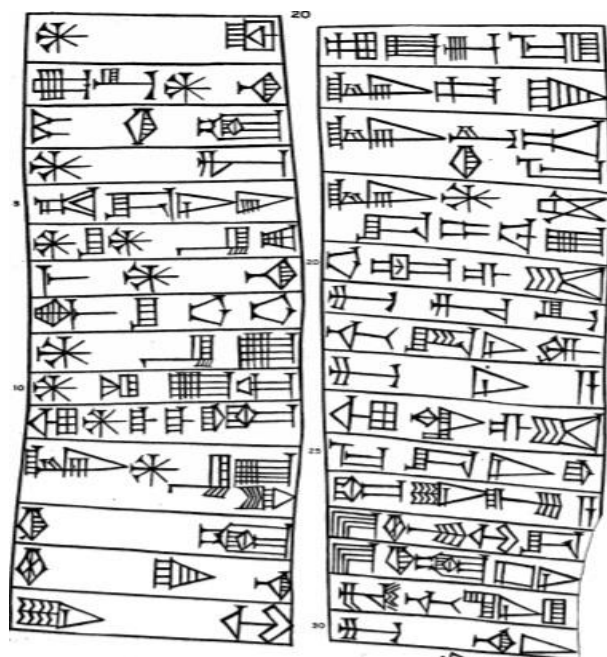
6

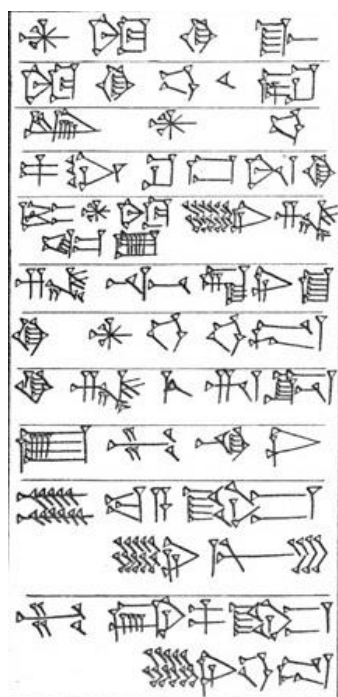
7

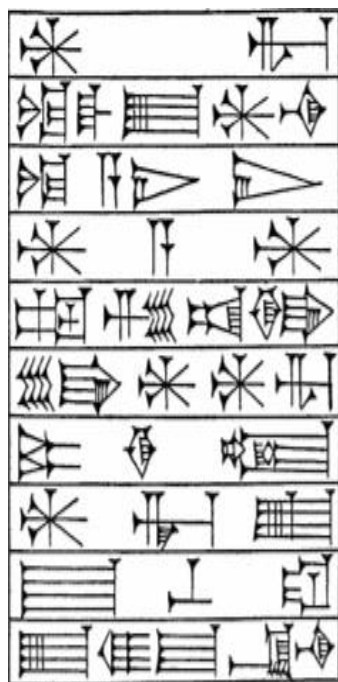
8

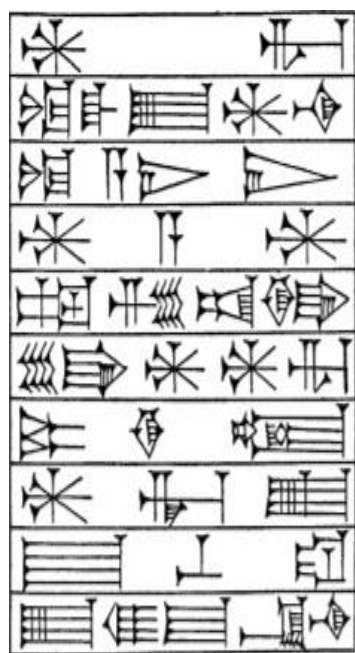
9a,b

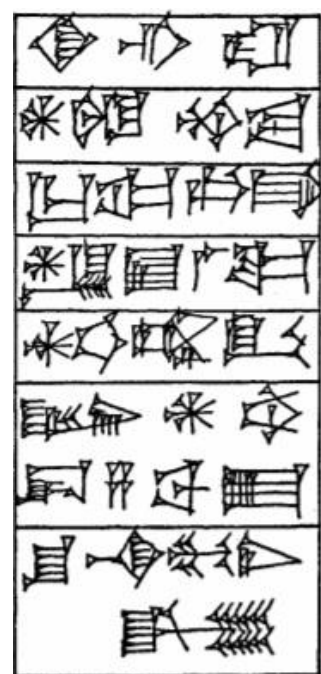
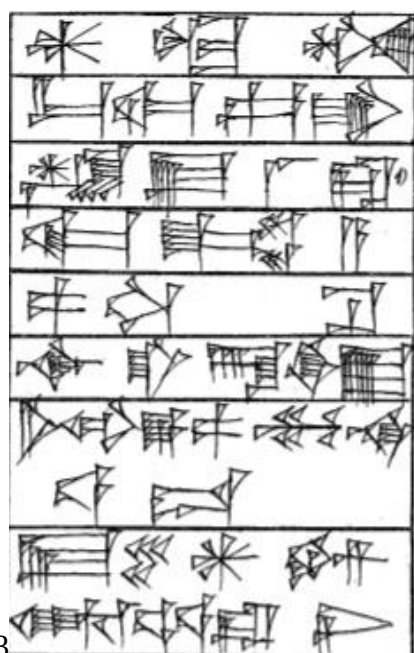
10

11

12 13

14

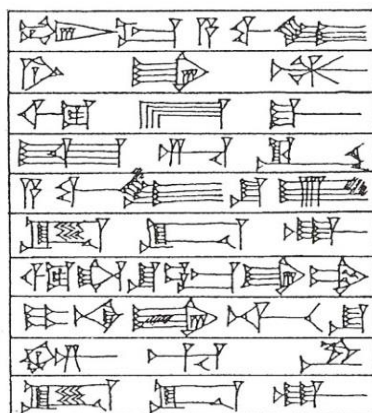

15

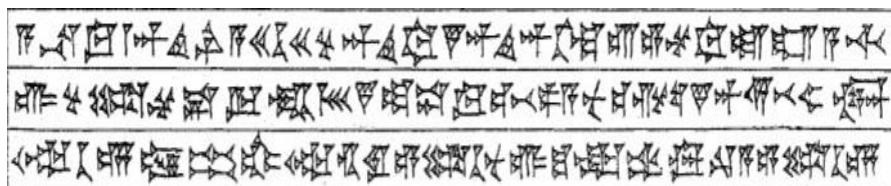
II. Akkaddilli mətnlər

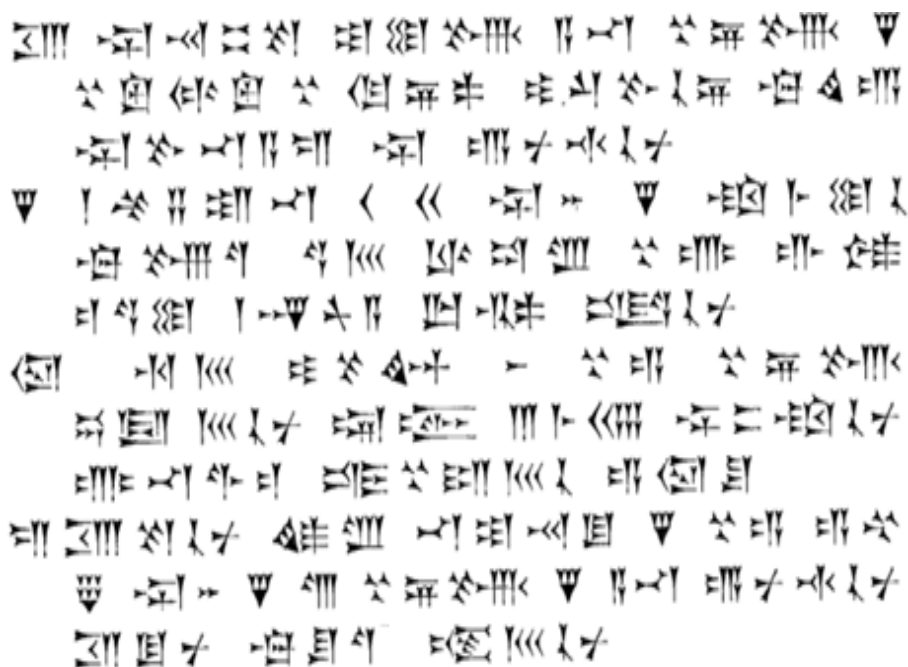
1

2

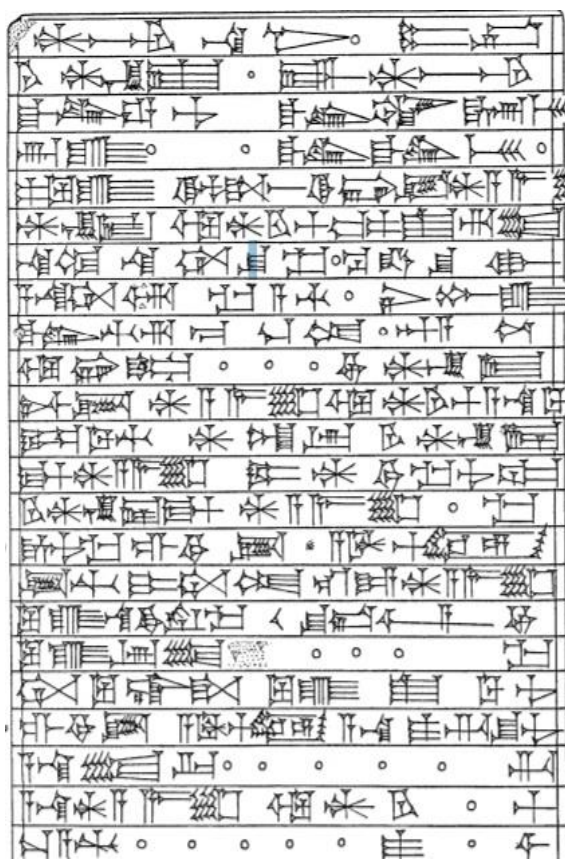

3

4

[illegible][illegible][illegible]

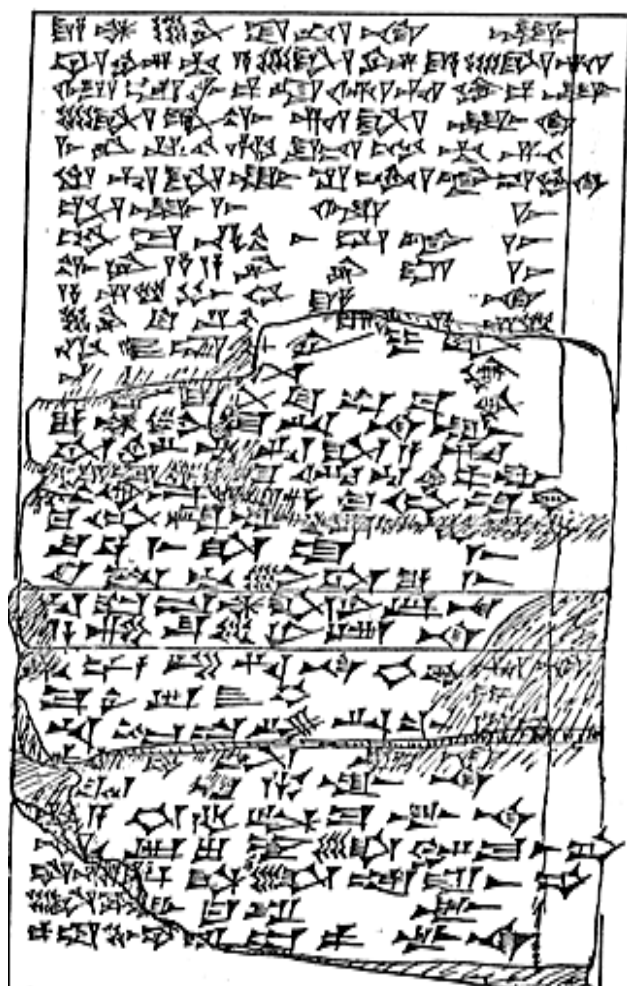

8

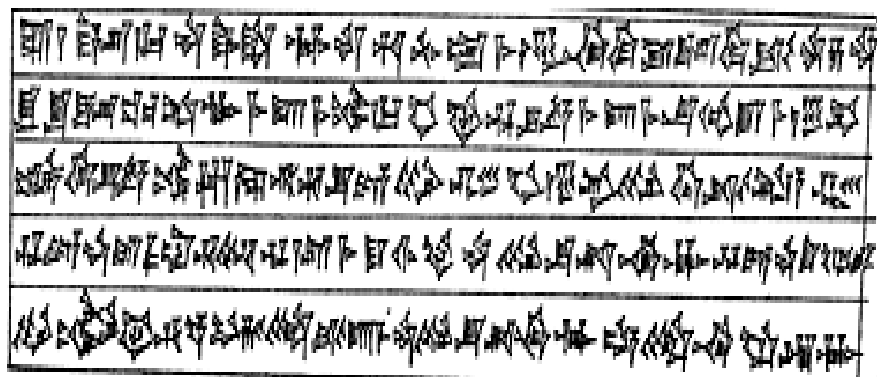
[illegible]

9

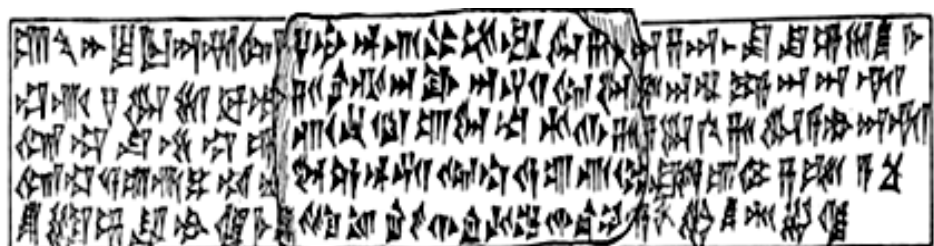
IV. Elam mətnləri

1

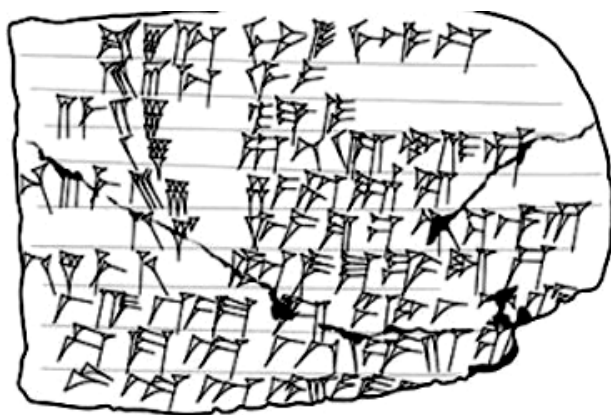
2

3

4

5

6

8

9

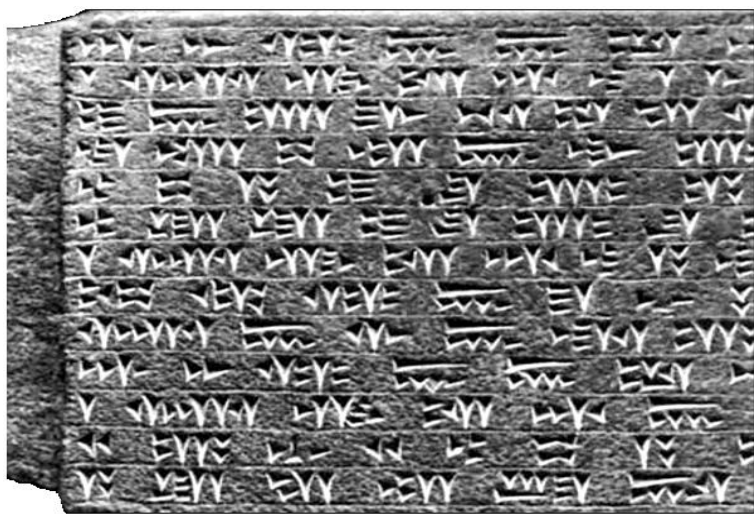
1

2

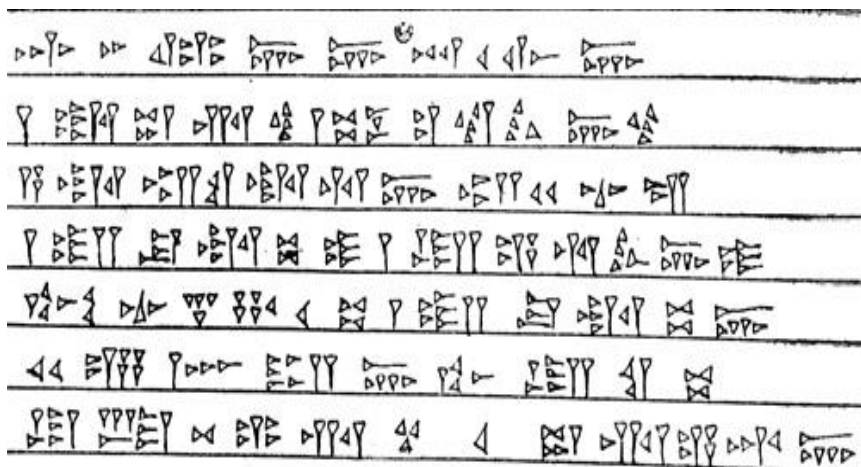
VI. Urartu mətnləri

1

2

3

EV TAPŞIRIQLARI
B. TRANSLİTERASIYALARIN
QRAFİK VARIANTINI TƏRTİB EDİN

1. Enmerkar və Aratta hökmdarı” eposundan fraqment

gi₆-pár-kug-g[a dúr]-gar-ra-za šag₄-bi aratta^{ki} ha-ma-an-galam-e mà-e šag₄-ba siskur ... ga-mu-...-lá aratta^{ki} Unug^{ki} -šè] gú-gis ha-ma-[gá-gá] nam-lú-lu₆ LU₂[ar]atta^{ki}-[ke₄] na₄-hur-sag-gá kur-[bi] ha-ma-ab-e₁₁ ès-gal ha-ma-dù-e ^dinanna nin kur-kur-ra-ke₄ en-me-er-kár dumu ^dutu-ra gù mu-na-dé-e en-me-er-kár gá-nu na ga-e-ri na-ri-mu hé-e-dib inim ga-ra-ab-dug₄ [gizz]al hé-ši-ag kin-gi₄-a inim-zu zag-še-...-ta [ù-b]a-[e-r]e-pàd inim-gal ^dInanna-gal-zu-inim-ma-ke₄ me-a hu-mu-na-ab-tùm (?) hur-sag zubi-šè he-bi-in-e₁₁-dè hur-sag zubi-ta hé-im-ma-da-ra-e₁₁-de Šušun^{ki} (?) -e kur an-ša₄-an^{ki} -a-šè nar-tur-gim kiri₆ šu hu-mu-na-ab-gál

“Qıparın” yerləşdiyi mərkəzi Aratta [adamları] qoy mənim üçün bəzəsinlər! Mənə onun mərkəzində qurban [...]gətirsinlər(?) Aratta Uruka qoy tabe olsun. Ar[attanın] sakinləri dağ daşlarını öz dağlarından qoy mənim üçün endirsinlər! Böyük tikilini qoy mənim üçün tiksınlər. İnanna, ölkələrin hakimi, Enmerkar[a], Utunun oğluna belə deyir: “Enmerkar, gəl mən sənə məsləhət verim. Məsləhətimi qəbul et. Gəl, sənə söz deyim, eşit onu! Bilikli, dözümlü qasidi döyüşçülər arasından sən seç. Böyük sözlü İnannanın böyük bilikli sözünü düzgün qoy çatdırsın ona.” Zubi dağlarına qoy o qalxsın! Zubi dağlarından qoy o ensin. Suz ölkəsi dağlıq Anşan (ölkəsinə) kiçik xanəndə kimi burnuna əlini toxundursun? (yəni təzim etsin)”.

2. Aşşurahaidinin “A prizması”ndan fraqment

KUR. par₂-na-ki nak-ru ak-ši a-ši-bu-te KUR. til₂-a-šur-ri ša₂ i-na pi-I UKU₃.MEŠ. URU. me-eh-ra-a-nu URU. pi-ta-a i-nam-bu-u₂ zi-kir-šu₂-un mu-sap-pi-ih UKU₃.MEŠ. KUR. man-na-a-a qu-tu-u₂ la sa-an-gu ša₂ um-ma-na-a-ti ^miš-pa-ka-a-a KUR. aš₂-gu-za-a-a kit-ru la mu-še-zi-bu-šu₂ i-na ru ina GİŠ. TUKUL.

“Parnaku ölkəsinin hiyləgər düşməninə, Mehranlıların ölkəsinin əhalisinin “Pitanu şəhəri” adlandırdıqları Tilaşuri vilayətini tapdaladım. Manna ölkəsinin sakinlərini, ram olunmayan qutiləri, kimlərə ki, Aşquza ölkəsindən olan İşpakanın qoşunu yardım edə bilmədi, silahla məhv etdim”.

3. II Sardurinin kitabəsindən fraqment

^dhal-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni šu-ri-e ka-ru-ni ^mar-qu-qi-ni KUR.-ni-e ^{md}sar₅-du-ri-še a-li uš-ta-di ha-u₂-bi ^mar-qu-qi-ni KUR.-ni-e qu-tu-bi pa-ri KUR. ur-te₃-hi KUR.-ni-[e]

“Tanrı Haldi silahı ilə [yürüşə] çıxdı, Arkukini tayfasının ölkəsini məğlub etdi. Sarduri deyir: [Yürüşə] çıxdım, Arkukini tayfasının ölkəsini işğal etdim. Urtehi ölkəsinə çatdım. Tanrı Haldinin əzəməti ilə Arqışti oğlu Sarduri, qüdrətli şah, böyük hökmdar, ölkələr hökmdarı, şahlar şahı, Tuşpa şəhərinin hakimi”.

4. II Kuruşun silindrindən fraqment

mât qu-ti-i gi-mir um-man man-da ú-ka-an-ni ša a-na še-pi-šu ni-še šal-mat qaqqadu^{du} ša ú-šá-ak-ši-du ka-ta-a-šu i-na ki-it-tim ú mi-ša-ru iš-te-ni-'e-ši-na-a-tim

“Qutilərin ölkəsi, bütün “umman mandalar” onun ayaqlarına sərildi, kimləri ki, “qarabaşlılar” əlləri ilə vermişlər, o, onlara [qarşı] ədalətli oldu və möminliyinə qəbul etdi”.

5. Bisütun kitabəsinin Elam variantından fraqment

u₂ hu-pi-be AŠ. ak-ma-da-na AŠ. hal-mar-ri-iš-ma-mar SAG. ^{lig}ap-pi-ni ša-ra ku-up-pa-ka ap-pi-in si-ra [...]

“Mən bunları Akmadana şəhərində əsas qaladan başı aşağı halda onları aşağı [tulladım]”.

KİTABDAKILAR

Elmi redaktordan	3
Ön söz	5
I Fəsil. Mixi yazılı mətnlər dəyərli ilk mənbə kimi	11
II Fəsil. Şumer dili	48
III Fəsil. Akkad (Aşşur-Babil) dili	105
IV Fəsil. Elam dili	155
V. Fəsil. Hurri və bəyri dilləri	183
VI. Fəsil. Konsonant tipli mixi yazılar	209
Tapşırıqlar	217

Allahverdi Nüsi oğlu Əlimirzəyev

**ÖN ASIYANIN
MIXİ YAZI SİSTEMLƏRİ
VƏ
RELİKT DİLLƏRİ**

Formatı: 70x100 ¹/₁₆, Tirajı: 150

Buraxılışa məsul: **Faiq İsmayilov**

Kompüter dizaynı: **Esmira Kərimova**

[illegible]

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.